

MJ 14.808

MEZEY BARNA

A magyar
polgári
börtönügy
kezdetei

OSIRIS-SZÁZADVÉG

JOGTÖRTÉNET

Sorozatszerkesztő
ZLINSZKY JÁNOS

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK

Sorozatszerkesztő
MEZEY BARNA

Ez a kötet a két sorozat közös kiadványaként,
a Miskolci Egyetem TEMPUS programjának
támogatásával jelent meg

MEZEY BARNA

A magyar
polgári börtönügy
kezdetei

Osiris-Századvég • Budapest, 1995

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK

ELTE Állam- és Jogtudományi Kar

rakt.sz.: MJ. 14.808

lelt.sz.: 99.632

JOGTÖRTÉNETI
ÉRTEKEZÉSEK

© Osiris-Századvég, 1995

© Mezey Barna, 1995

1998 SZÉPT 14.

TARTALOM

1. A polgári börtön előzményei	7
2. A magyar börtönügyi reform nemzetközi háttere	17
2.1. A javítási elmélet térnyerése	17
2.2. A 19. század börtönrendszerei	21
2.3. A börtönügy állása az európai országokban	42
2.4. Börtönépítészet	47
3. Az osztrák börtönügy Magyarországon	69
3.1. Osztrák börtönügyi politika Magyarországon	69
3.2. Az első központi fegyházak Magyarországon	75
3.3. Az átmenet korszaka	82
3.4. Az 1867. évi jelentés	93
3.5. A magyar börtönügyi szakirodalom az önkényuralom idején	113
4. A kiegyezés börtönügye	131
4.1. A magyar szakmai tudományosság	131
4.2. Az igazságügyi tárca reformprogramja	146
4.3. A börtönügy – számokban	172
4.4. A jogszabályi keretek	183
4.5. A börtönügy irányítása	194
5. Zárzó	209
6. Irodalom	213

1. A POLGÁRI BÖRTÖN ELŐZMÉNYEI

I 1. Árpád-házi királyaink dekrétumaiban, ha nem is gyakran, de több ízben fölbukkant a *carcer* (a tömlöc, a börtön) intézménye. Szent István még csak arról szólt, hogyha „valaki pénteki napon, melyet az egész kereszténységben megtartanak, húst eszik, egy hétig böjtöljön bezárva”.¹ Szent László rendelkezése szerint „Aki kivont karddal embert öl, vessék tömlöcbe a király ítélete szerint” „Aki kivont karddal embert öl, vessék tömlöcbe a király ítélete szerint” (in *carcerem*).² A lopáson tetten ért rokonról szólva a dekrétum azt parancsolja, hogy „...Ne szenvedjen akasztófát vagy testi veszedelmet, hanem adják el, mint számkivetettet, ha közrendű ember, ha pedig nemes embert kapnak azon vétekben rokonai, azt nem kell eladni, hanem vessék tömlöc fogságába.”³ A sort még folytathatnánk hosszan törvények és oklevelek, bírói ítéletek és végrehajtási parancsok citálásával. A lényeg az, hogy a börtön- és a szabadságvesztés- (tömlöc-) büntetés már első királyaink óta jelen van a magyar joggyakorlatban. Ez a börtön természetesen kivételes büntetési nemnek tekinthető, mert nehezen illeszkedik a feudális büntetőpraktikumhoz.

Egyrészt problematikus volt egyeztetése bizonyos általánosan érvényesülő elvekkel, mint például az uralkodónak tekinthető nyilvánosság princípiumával. (A középkorban a bírói eljárás és a büntetés-végrehajtás is a legteljesebb nyilvánosság előtt zajlott: ünnepeken, a vásár- vagy templomtéren, a pellengérnél vagy az akasztófadombon, jó előre meghirdetett „előadás” keretében foganatosították a verésre, megbélyegzésre, csonkításra, halálra szóló szentenciákat.)⁴ A börtön, mely elzár a külvilágtól, jellegét tekintve ezzel az elvvel ellentétes.

Másrészt szemben állt a nemesi szabadsággal, mint az egyik legfőbb rendi előjoggal, melynek következtében a rendek utolsó vérükig küzdöttek a börtönbe zárás lehetőségének törvénybe iktatása ellen.⁵ (Ami persze nem jelenti azt, hogy a törvényen túl ne alkalmazták volna egymással szemben, vagy az önkényurak engedetlen alattvalóikat, kényelmetlen politikai ellen-

feleiket ne zárták volna tömlöcbe.)⁶ De ellenkezett a jobbágy munkára szoruló földesúri gazdaság érdekeivel is; a verés, a megszegyenyítés, a bírság nem vonta el a munkától a renitens jobbágyokat, míg a börtönben, ahol hosszú ideig a munkáltatás megoldhatatlan volt, csak henyéltek a bűnösök.⁷ Ráadásul a tömlöc volt tekinthető a legköltségesebb végrehajtási nemnek, hiszen épületet kellett biztosítani, őrséget tartani, a rabokat élelmezni.

Harmadrészt a tömlöc mint közönséges szabadságfosztás nem illeszkedett a többi büntetési nem keménységéhez. A kor szemében túl humánus volt a börtönbe zárás, ahol nem kellett dolgozni, s ahol a hatóság ellátta a foglyokat. Mindezeket tekintve a börtön alkalmazkodni kényszerült a feudális büntetés-végrehajtás jellegéhez. A nyilvánosságot úgy biztosították, hogy a csontvázzá aszott, meggyötört, rongyos rabokat időnként végighajtották a városok utcáin, s a szokásos gyakorlat szerint vásárkor, nagy tömeg jelenlétében hajtották végre rajtuk a negyed- vagy félévente járó bot- (mellék-) büntetést.⁸ Magukra a helyiségekre keveset költöttek (föld alatti vermek, más célú pincék vagy toronyszobák voltak a tömlöc helyiségek), ahol levegő, tisztaság, fény, jó élelem, ruházat ismeretlen fogalmak voltak. A carcerrel járó rendszeres verés, az éheztetés, a nedves, sötét, hideg helyiségek voltak hivatva pótolni más büntetések testsanyargató jellegét.⁹ Hosszú ideig, ha megszerezték a büntetéseket, a börtönt emiatt a testi büntetések között tüntették föl.¹⁰

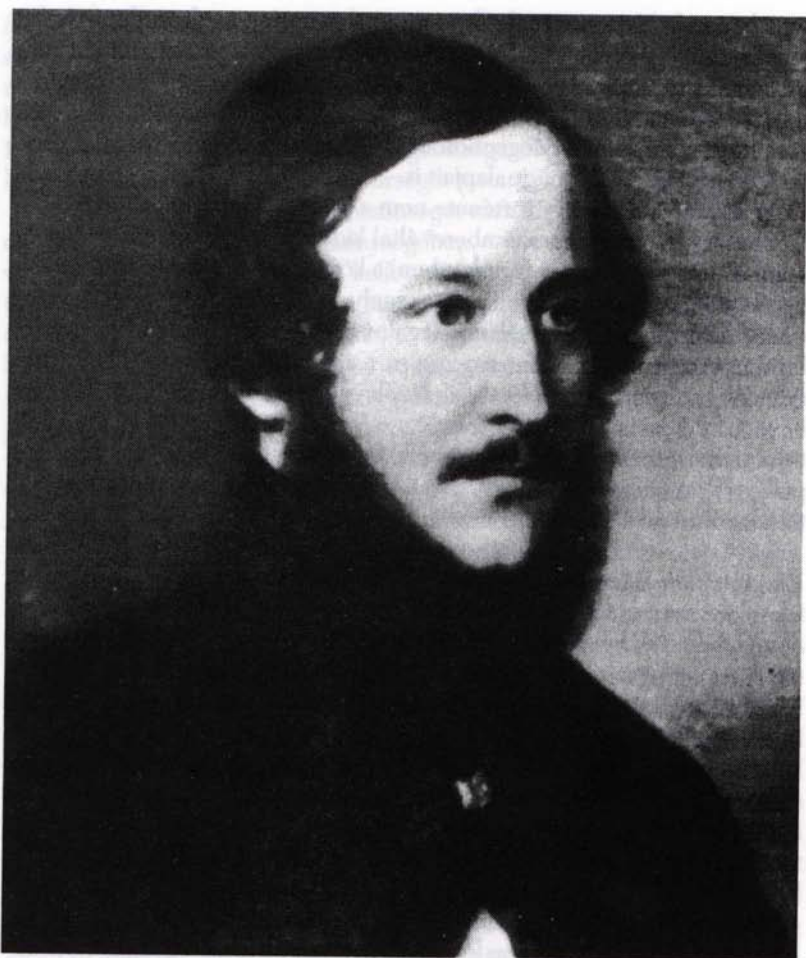
Börtönbe a középkorban nem feltétlenül törvényes processzusban elítélteket zártak csak. A börtön történeti megközelítésben az a hely, ahol a tényleges vagy potenciális bűnelkövetőket tartották fogva, ideértve a politikai ellenfeleket is, legyen bármiféle célja is a fogságnak. Történeti értelemben börtön tehát mindenféle intézmény, ahová biztonsági (biztosítási) vagy büntetési célból és megfontolásokból embereket bezártak, tekintet nélkül építési körülményeikre, az építmény eredeti funkciójára vagy esetleges foganatosítási szabályaira, a foganatosítás körülményeire. *Ebből következően a feudalizmusban a börtön sokfunkciós építmény* volt: szolgálta előzetes fogva tartásként az ítélet meghozataláig, egyéb büntetések végrehajtásának biztosításaként, nem teljesített pénzbüntetés alternatív szankciónemeként, szabadságvesztés-büntetés végrehajtási helyeként, adóssági fogság realizálására, helyettesítette a tébolydát (amennyiben a hasonlóság okán az elmebetegek őrzését is sokszor a tömlöcben oldották meg), kiszolgálta a tartományurak és abszolút uralkodók politikai igényeit is. A 19. század nagy börtönügymozgalmaig egyik funkció sem juthatott diadalra a többivel

szemben. A börtön mint szabadságvesztés-büntetés a gazdaságilag fejlettebb társadalmakban egyfelől kötelessége, másfelől a szabadság általános értéként való elismerése híján nem lehetett domináló szankció. Évszázadokon át a halál- és testi büntetések uralmának lehetünk tanúi, de közöttük már ott van a börtön is. Meggizmosodása képezi a fogházjavító mozgalom, s majdan a polgári börtönügy alapjait is.

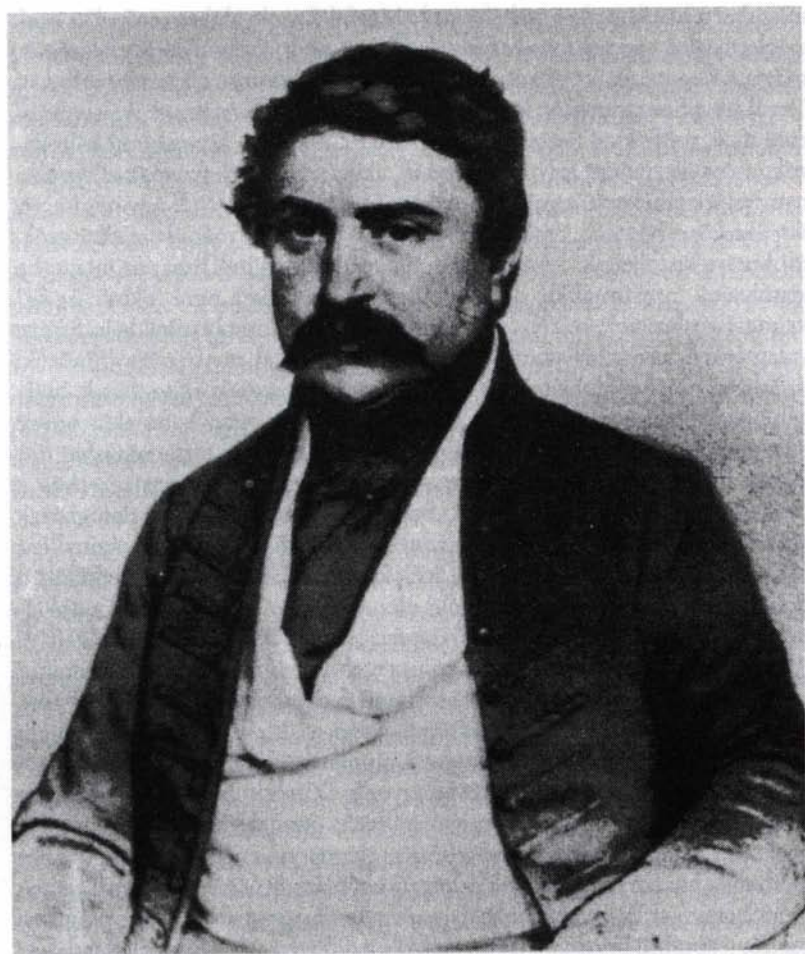
A modern börtönügy története nem a polgári átalakulással veszi tehát kezdetét. A 19. század szakemberei által kidolgozott modell elméleti gyökerei (negatív vagy pozitív értelemben) a középkori tömlöcben is fölfedezhetők, a megvalósított modell pedig, amely már számos módosítást szenvedett az elméleti elgondolások megfogalmazása óta, egy sor feudális elemet hordozott magában. Különösen igaz ez Közép- és Kelet-Európában, ahol nem elemi erejű forradalmak söpörték el a feudális állam szerkezetét, hanem hatalomátmentéssel párosuló modernizációs folyamatban a feudális társadalom és állam intézményeinek fejlődésre alkalmassá tételével. A polgári börtön története nem tiszta lappal, hanem feudális hagyatékkal terhesen kezdődött.¹¹

1.2. A *modern börtön* eszméje egy torzító szűrőn keresztül érkezett el első ízben hazánkba: az osztrák börtönügyi intézkedések útján. Az európai dologházak kialakulása kezdetben nem kifejezetten kriminális elemek büntetésével és fogva tartásával volt összefüggésben. A Werkhaus, az Arbeitshaus, a Rasphuis, Spinnhuis eredeti modellje nem a szűk értelemben vett büntetés-végrehajtás terepén született meg, hanem a szegénygondozás, a koldus- és csavargótömegek kezelésének, a munkáltatás, a munkaerő-szükséglet s a rendészeti feladatok teljesítése körében.¹² Nem azt állítjuk ezzel, hogy nem a dologházak kialakulásának köszönhetjük a büntetés-végrehajtás forradalmát, sőt ezt kimondottan hangsúlyozni szeretnénk. A dologházak hozták a börtönügybe a munkáltatás, a nevelés, az oktatás, a reszocializáció gondolatát (annak ellenére, hogy jól tudjuk, ezen eszmék java az egyházi büntetőjogban már korábban létezett), s a tömlök mellett egy új börtönmodell kialakulását segítették elő.

Robert van Hippel, az amszterdami dologházak egyik legismertebb kutatója csoportosításában a következőképpen alakult kezdetben a befogadottak köre: Egyfelől azon „szegények és rászorultak, akik létfenntartásukat nem tudják biztosítani, mivel ahhoz sem eszközük, sem módjuk nincsen”. Ők önként kerültek az intézetbe, a munka és az ellátás reményében alávétve

Eötvös József

Deák Ferenc

magukat a ház fegyelmi szabályainak. Másfelől azok, akiket „erővel” zártak a dologházba, vagyis a *munkaképes koldusok* (akik jóllehet, dolgozhatnának, mégis a napot lopják). A kor velük egy tekintet alá vonta a *prostituáltakat*. Továbbá a hozzátartozók kérésére fölvetett *neveletlen gyermekek*, iskolakerülő ifjak, szüleikkel tiszteletlenül viselkedő nebulók; könnyelmű költokezők, italos életmódot folytató *rokonok*, akik tartási díj lefizetése ellenében nyerhettek elhelyezést az intézetekben. Végül *bírói ítélettel* vagy *rendészeti intézkedéssel beutalt*, „csekély” jelentőségű bűncselekményeket elkövetők, többnyire kistolvajok.¹³ Az első perctől kezdve kerültek tehát az intézetbe kistolvajok, prostituáltak, de ezeket a kor társadalma nem tekinti „igazi” kriminális elemnek, miként azt a legtöbb alapító okirat bizonyítja is. Szinte valamennyi házszabály tartalmazza azt a klauzulát, mely tiltja bűnözők, infámis személyek felvételét a házba. Az indoka ezen korlátozásnak, hogy a bűnözők társasága megbélyegezné a többi, „bűnmentes” bennlakót, holott a benntartózkodás célja éppen egy tiszta visszatérés a társadalomba. Ezt látszik bizonyítani a holland iparos- és kereskedőcéhek nagy kereslete a „végzett” szakmunkások iránt.¹⁴ A „becsületes karakter” a korai dologházak elmaradhatatlan kelléke.¹⁵ Mivel azonban a dologház totális intézményként funkcionált, alkalmas volt büntetőcélok realizálására is. Megkezdődött a dologházak feltöltődése a kriminális elemekkel. Az idők folyamán a dologház „mind több és több tulajdonképpeni bűnöző befogadására szolgált”.¹⁶ A 17. században kiszélesedett azon esetek köre, melyek alapot adtak a beutalásra, „s megjelent a hosszú tartamú fenyítőházi büntetés is a súlyos bűntettekre”.¹⁷ Ezt az átalakulást jelképezi az is, hogy az amszterdami intézetet eredetileg – a benne végzett munka után – Rasphuisnak (Reszelőháznak) hívták, s a fenyítőház elnevezés (Zuchthuis) csak később vált általánossá. E két elemből, a munkáltatás gondolatából és a büntetés gyakorlatából alakult ki a modern börtön alapeszméje. Ennek ellenére a két elem még hosszú ideig nem oldódott föl egymásban, a szerves összekapcsolódás hiányzott. Nyugat-Európában még évszázadokig működtek párhuzamosan a korábbi börtönök (tömlöcök) és a dologházak. Előbbiek feladata a súlyos bűnözők őrzése-büntetése, utóbbiaké a jó útra vezethető csavargók, az ún. hullámzó lakosság (az államhatalom számára nehezen ellenőrizhető, vándorló életet élő csoportok) munkára szoktatása, szakképzése és a munkáspiac igényeinek velük történő részleges kielégítése.

Ez az eszme és ez a gyakorlat az Elbától keletre egészen torz formában fogalmazódott meg, lévén hogy nem a dologháztól tették meg az első

lépéseket a börtön felé, nem a dologház töltődött föl bűnözőkkel, hanem fordítva, a feudális tömlöcöztetés egészült ki a munkáltatással. Így nem a modern értelemben vett polgári munka lett a büntetés-végrehajtás alapeleme, hanem a feudalizmusban is fenntartott kényszermunka, a sanyargató, súlyos testi igénybevétel egészítette ki a tömlöcöt. Hazánkba ennek a „vegyes modellnek” felvilágosodott abszolutizmus által javíthatott „modernizált” formája jutott el a szempci (1772–1779), majd a tallósi (1779–1785) kísérletekben, hogy azután a szegedi vár kazamatáiban haljon el (1831).¹⁸ A Magyarországon is hatályosuló osztrák büntetőjog szintén ezt a modellt tükrözte vissza. Az említett szempci és tallósi próbálkozás után az osztrák kormányzat letett arról, hogy hazánkban központi intézeteket állítson fel. Így minden kezdeményezés a vármegyékre maradt. Vannak híreink „rabdolgoztató házak” felállításáról a vármegyei tömlöcök mellett (elsősorban is a rabtartási költségek mérséklése, nem pedig magasabb elvi célkitűzések reményében), ezek azonban nem a modern dologházak hazai másai voltak, hanem feudális carcerek feudális szempontú kiegészítő elemei.¹⁹

1.3. A modernizálás nagy kísérlete Magyarországon nem a hatalom felől érkezett. A *fogházjavító mozgalom* szorosán a politikai polémia részeként tárgyalta a börtönügyet. A tömlöcöztetési gyakorlat kritikája a feudalizmus elleni propaganda-hadjárat gerincét képezte: a liberalizmus magyarországi képviselői a jogegyenlőség és szabadságeszmény oldaláról közelítették meg a kérdést; a romantikus korszemlélet a sötét, bűzös, egészségtelen vermek és pincék szenvedőit támogatta részvétellel az államhatalom ellenében. A fogházjavító mozgalom csak kisebb részben volt szakmai szervezkedés, képviselői döntő többségben politikusok voltak (Eötvös József, Lukács Móric, Szemere Bertalan stb.).²⁰ Ennek ellenére igen sokat tettek a közvélemény felvilágosítása, a magyar börtönügyi terminológia kimunkálása és a nyugat-európai, észak-amerikai eszmék népszerűsítése és elterjesztése ügyében. A fogházjavító mozgalom egyik nagy eredménye volt az *1843-as börtönügyi javaslat*.²¹ Az Európa-szerte méltán nagy elismerést aratott büntetőjogi elaborátum alapját képező börtönügyi plánum a kor legmodernebb eszméit dolgozta be rendszerébe. Ennek persze alapfeltétele volt, hogy a tervezet kidolgozóit nem kötötték feltételek, gondolataikat csak önmaguk korlátozták. Egy addig lényegében nyom nélküli rendszer alapjait készültek megvetni, nem mentesen illúzióktól, tiszta, kompromisszumtagadó eszméktől, telve humánummal és a reformkor lobogásával, a gyöke-

resen újat akarással. Tollukat csak a logika és a szellemi racionalitás vezérelte. Ezért sikerült következetes alkotást letenni az asztalra. Az 1843-as javaslat egy jogszabályi keretbe kényszerített magas szintű elméleti munka. Nem véletlen, hogy a plánumból végül is nem lett szentesített törvénycikk. Viszont a büntető jogalkotást később is döntően befolyásoló tervezet született.²² Ami nem sikerült központi szinten, azt néhány megyében önerőből próbálták megoldani. Gyűjtésekből, táncvigalmak bevételeiből, jótékony célú vásárok hasznából emeltek itt-ott az országban modernnek ható börtönöket (melyek közül még ma is akad, amelyik szolgálja a büntetés-végrehajtást). Sajnos ezen első fecskék nem csináltak nyarat: a szabadságharc, majd a megtorlás forgószele elsöpörte a helyi kísérleteket. Magyarország így lépett át a 19. század második felébe: egyetlen központi büntetés-végrehajtási intézete sem volt, sehol sem érvényesültek modern elvek a büntetés-végrehajtásban, a vármegyékben egy-két ritka kivételt leszámítva a feudális tömlöcöztetési feltételek adtak keretet a szabadságvesztés-büntetésre szóló ítéletek vagy előzetes letartóztatások foganatosítására.

JEGYZETEK

- ¹ István II., 10.
- ² László II., 8.
- ³ László II.
- ⁴ A nyilvánosságra vő. pl. Dülmen 1990.
- ⁵ Hajdú 1985., 134.
- ⁶ Pál 1976., 24.
- ⁷ Eckhart 1954., 56.
- ⁸ A börtönlakók sétáltatására, nyilvános verésére pl. bot, vessző, korbács. Pesti Hírlap (I) 1841., 26. sz. március 31., vagy Szemere 1840., II., 69.
- ⁹ A tömlőállapotokra pl. Eötvös, 1838., Eötvös-Lukács 1842., Kölcsey, é. n.
- ¹⁰ Vö. pl. C. C. Th. 6. szakasz, 10.
- ¹¹ Erre nézve Mezey 1990.
- ¹² Pontanus 1611-ben keltezett krónikája az amszterdami szegénygondozás ismertetésénél a dologházat egy tekintet alá vette a többi szegény- és beteggondozási intézettel. Híppel 1898., 652.
- ¹³ Híppel 1898., 632–654.
- ¹⁴ Rusche-Kirchheimer 1974., 122.
- ¹⁵ Traphagen 1935., 73.
- ¹⁶ Rosenfeld 1906., 2.
- ¹⁷ Híppel 1898., 2.
- ¹⁸ A három intézet fennmaradt iratai: CSML VII., 102–104.

2. A MAGYAR BÖRTÖNÜGYI REFORM NEMZETKÖZI HÁTTERE

2.1. A javítási elmélet térnyerése

Gerhard Köbler szerint a büntetőjog újkora a német államokban a 19. században kezdődött: Anselm Feuerbach nagy hatású tan-könyvével,¹ illetőleg az 1813-as Kriminalgesetzbuchal.² Ekkortól beszélhetünk ugyanis a jogfilozófia által meghatározott büntetési célokról, amelyek vitatása, majd definiálása nagy hatást gyakorolt a börtönügy fejlődésére is. Mint Horváth Tibor írja: a büntetési elméletek, s ezek közül különösen az úgynevezett javítási elmélet és az utilitarista felfogás volt ösztönző befolyással a börtönügyre.³ Az elméleti áttérésre bizony szükség volt: mint fentebb említettük, a börtön csupán megtűrt intézménye volt a feudális büntetési rendszernek. Jellege, túlzott „humanizmusa” miatt a társadalom s a jogalkotók számára nehezen elfogadható büntetési nem. A kemény megtorlások korában a börtön nem illeszkedett a büntetőarzenálba (hacsak lényegét semmibe nem véve, sanyarításokkal kiegészített testi büntetésekkel tetézve, az „elfogadhatóságig” súlyosbítva). Korábban említettük már, de a korszakkal foglalkozó jogtörténészek nagyobbik része sem vitatja már – miként Friedrich Hartl sem –, hogy bár az elrettentés mint generálpre-ventív eszköz uralkodó helyet foglalt el a feudális büntetőfelfogásban, emellett más tendenciák is léteztek. Így a nagy fenyegetésekkel operáló, szörnyű szenvedésekkel rémisztő büntetések általános koncepcióját már korán kiegészítette egy általános megelőzési gondolat, melynek része volt egyfajta erkölcsi viszonzás is, de megtalálta helyét benne a javítás eszméje is. Igaz, a javítás csak a büntetőjog peremén bukkant fel, Hartl szerint nem annyira a jogszabályokban, mint inkább a joggyakorlatban (ti. a bírók jobban érzékelték, mikor szükséges és lehetséges a vádlottal szemben nevelő célú büntetést kiszabni, enyhébb vagy rövidebb tartamú szabadságvesztést megállapítani⁴). Az első polgári büntetési elméletek megjelenése a korábbi másodlagos célok előtérbe nyomulását tette lehetővé. A polgárság büntető-elméleti felvilágosodás korában provokálták ki a büntetés-történetének

mindmáig legnagyobb fordulatát. A felvilágosodás korai szakaszában az érdeklődés központjában a büntetés jogosságának kérdése állt. Ez érthető, hiszen a feudális önkény tagadásaként a még csak elképzelt új, polgári állam és polgára közötti kapcsolatot kellett tisztázni. Miután a fény századának gondolkodói meglették a megfelelő megoldást, figyelmük mindinkább a büntetés céljának meghatározása felé fordult. Büntetési elméleteik a középkori büntetőjogi felfogást uraló, arisztotelészi elveken nyugvó, az egyház ideológiájával erősen átítatott abszolút teóriák kíméletlen kritikájából indultak ki. Beccaria, a relatív elmélet első nagy alakja szerint „a büntetés célja nem lehet más, mint megakadályozni, hogy a bűnös új sérelmeket okozzon polgártársain és az, hogy másokat hasonló cselekményektől tartóztasson”⁵ Meghirdette az azóta klasszikusnak számító elveket: csak a törvény állapíthatson meg büntetést a bűncselekményre, miként magát a büntetést is törvény írja körül; a büntetés álljon arányban az elkövetett tett súlyával, megteremtve ezzel az állampolgári jogok máig érvényes garanciáit. Az abszolút teória utolsó fellángolásainak lehetünk szemtanúi a 18. század második felében. A büntetés – Kant szerint – sohasem lehet eszköz a bűnöző vagy a társadalom javának előmozdítására. A büntetést nem valamely hasznossági megfontolásból, hanem kizárólag azért kell alkalmazni, mert bűncselekményt követtek el; viszont minden bűncselekménynek feltétlenül igazságos viszonzásban, a bűnelkövetőnek igazságos megtorlásban kell részvételnie. Hegel felfogásában a bűncselekmény a jog tagadása, tehát a büntetésnek a jogsértés tagadásának kell lennie. Ennyiben a büntetés megtorlás, amelynek mértékét a tett határozza meg. Kant és Hegel elmélete szoros kölcsönhatásban állott az első nagy, úgynevezett klasszikus büntetőjogi iskola szemléletével.⁶ A kanti–hegeli abszolút teória kiemelkedő tisztasága és következetessége táptalajra lelt a – garanciális megfontolásokból ugyancsak kínosan precíz fogalmazást, az indeterminista felfogásra alapozó individuáletikai felelősség elvét, a proporcionalitást, az igazságos megtorló büntetést favorizáló – dogmatikus iskolában.⁷ E büntetőfelfogás azonban nehezítette a javítási gondolat áttörését, a megváltoztathatóság eszméjének általános elfogadását, a társadalom hasznának szem előtt tartását. Amíg az Elbától keletre az abszolút elmélet és a klasszikus szellemben fogant törvényhozás könnyebben egymásra talált, Nyugat győzedelmes polgári berendezkedései hamar felhagytak az aggodalmaskodó garanciaépítésekkel, a feudalizmussal szemben táplált félelemmel, s a biztosítékok szerepe és jelentősége lassan háttérbe szorult a büntetőjogi hasznosság és praktikum követelményével szemben.

A nyugat-európai (győztes polgári) büntetőjogok immáron elutasították az abszolút teóriát, és újonnan formált büntetési rendszereiket különféle relatív elméletekre alapították. A relatív elméletek közös vonása, hogy a büntetés célját általában a büntetés hasznosságában; az újabb bűncselekmények megelőzésében jelölték meg. Minthogy vélekedésük szerint a büntetés jövőre irányzott célja meghatározott kapcsolatot tételez föl a tett és büntetés, valamint ez utóbbi hatása között, vagyis kimondva-kimondatlanul egyfajta determinizmust fogadtak el vezérelvül. A hasznossági elméletek azonban nagyban különböztek egymástól aszerint, hogy a büntetés célját kivel szemben, milyen módon, milyen eszközökkel kívánják elérni. Eszerint két nagy történeti álláspont alakult ki. Az általános megelőzés (generális prevenció) és a különös megelőzés (speciális prevenció) elsőbbségét hirdető elméletek. Az általános megelőzés elmélete a büntetés elsődleges célját abban látja, hogy az állampolgárokat visszatartsa a bűncselekmények elkövetésétől. Első megfogalmazói: Bentham és Feuerbach. Jeremy Bentham kiindulópontja, hogy a büntetés célja a közjó, az emberek boldogságának biztosítása. A büntetés társadalmi rendeltetése (s haszna), hogy csak általa küzdhetők le a káros cselekmények, a bűnözés. Az államnak a büntetésre szüksége van, ezért az állam büntetési jogával szemben nem képzelhető el semmiféle magánjogosultság.⁸ Magát a társadalmi szerződést mint eszmét sem fogadta el.⁹ A büntetésre vonatkozóan követelményeket állít: legyen a bűncselekmény megfelelő, legyen arányos és legyen individualizálható. Ennek leginkább a szabadságvesztés felel meg.¹⁰ Bentham elmélete „a győztes liberális polgárság számára a leginkább elfogadható... Ennek tudható be, hogy Bentham racionális nézetei hosszú időn keresztül rányomták bélyegüket a burzsoá büntető törvényhozás fejlődésére.”¹¹ Anselm Feuerbach Benthammal szemben (aki a büntetés „külső társadalmi tartalmára koncentrált) a büntetésnek belső, az emberekben lezajló pszichikus hatását tárta föl. Feuerbach alap gondolata, hogy a büntetés képzetének le kell győznie a bűnelkövetést támogató képzeteket, amire persze csak akkor képes, ha a büntetést az állampolgárok zöme kedvezőtlenebbnek tartja, mint a büntett elkövetésében rejlő vágyak erejét.¹² A különös megelőzés elmélete a büntetés céljának meghatározásakor azt tartotta lényegesnek, hogy a jövőben ne kövessenek el újabb bűncselekményt. E tézis megfogalmazója Carl Stübel (1795), továbbfejlesztője Karl Ludwig Grolman (1798) volt.¹³ Az általános megelőzés teoretikusai mintegy inspirálói voltak a speciális prevenció elméleti kidolgozásának. Feuerbach koncepciójának hiányait kiküszöbölendően születtek meg

az újabb elméletek. A javítási elmélet lényege, hogy lévén az ember akarata szabad, azok, akik szabad akaratukból követik és betartják a jogot, jogosultak a joggal szembehelyezkedők akaratát a joggal egyezővé átalakítani. A bűntettes tehát mindaddig büntethető, míg be nem bizonyítja, hogy méltó a társadalom megbecsülésére, jogszerű magatartást tanúsít.¹⁴ Nagy hatású képviselője Krause, Röder és Ahrens.

A büntetési elméletek között a javítási eszme áttérése rendkívül lényeges a börtönügy fejlődése szempontjából. Egy olyan korban, ahol a történelem alakulása nyomán (legalábbis átmenetileg) az elmélet uralkodott a gyakorlat fölött; mely korban törvényhozók tollát filozófusok, tudósok, elméleti szakemberek vezették,¹⁵ amikor a feudális abszolútizmussal szemben megfogalmazott követelések egy ideálisnak tetsző, garanciákkal bőven ellátott társadalom képét rajzolták meg, amikor a nagy európai tabula rasa vissza nem térő alkalmat teremtett az átalakulásra és a gyökeresen újra; nos, egy ilyen korban a javítási eszme kiszélesítése, általánossá tétele a börtönügy (elméleti és gyakorlati vonatkozásokban) egyaránt robbanásszerű fejlődését váltotta ki. A javítási eszme hosszú lappangás után vezérelvé vált a büntetés-végrehajtásban. (E helyütt nem célnék az utilitarista és javítási teóriáknak a büntetőjog egészére vagy egyes tartományaira gyakorolt hatását vizsgálni. A börtönügy önmagában is forradalmi változáson ment át.) Ez a változás köszönhető egyfelől a szemlélet módosulásának: a bűnüldözés célja alig vitathatóan az ártalmatlanná tétel és/vagy az elkövető megjavítása. Másfelől a büntetési lehetőségek beszűkülésének: a felvilágosodás, majd a polgári forradalmak gondolkodói a humanitárius szempontok fokozott érvényesítése okán számos büntetést eleve kizártak az alkalmazható szankciónemek közül. Így a testi (csonkító és fenyítő), a megbecstelenítő büntetéseket, a minősített vagy minősített végrehajtású halálbüntetéseket (az egyszerű halálbüntetést is jelentősen korlátozva). A vagyonbüntetések és bírságok az új társadalom kialakulásának kezdetén széles társadalmi rétegek számára nem voltak alkalmazhatók, nem lévén min végrehajtani. Maradt tehát a börtön. A tudomány is, a politika is a börtön felé fordult.

Ezzel egy időben a fejlődés súlypontja Angliába és az Amerikai Egyesült Államokba helyeződött át. Ennek főként politikai (a polgári átalakulás egyértelmű lezártsága) és gazdaságossági (a kísérletezés, majd az annak eredményeképpen kialakított modell felettébb költséges volta) okai voltak, ami közvetetten jelentkezett kulturális szemléleti kérdésekben, a kriminalitás alakulásában és az állami szándék képződésében is.

2.2. A 19. század börtönrendszerei

A kísérletek gyakorlati és elméleti forrásokból egyaránt táplálkoztak. Az új börtönök alaptípusai évszázados ötleteket felelevenítő modellek voltak, amelyeket azután óriási elméleti viták nyomán börtönrendszerekké formáltak a szakemberek. Ezek az „új” típusú intézetek elméletileg – talán eretnek gondolat – legalább annyira voltak folytatói a feudalizmusnak, mint annak tagadásából eredő novumok. Az alapötletek ugyanis a feudális társadalomban születtek, inspirálói egyházi tapasztalatok voltak. Ha példának okáért Mabilion¹⁶ 17. századi terveit tekintjük, rá kell döbbernünk, hogy az aligha különbözik a magánelzárás forradalmi elméletétől. „Egyes, a karthausiakéhoz¹⁷ hasonló s laboratóriummal ellátott zárkákba kellene a bűnösöket zárni s ott hasznos munkával foglalkoztatni. A zárkákat külön kis kertekkel kellene összefüggésbe hozni, hol az elzártak bizonyos órákban egyszerűen a szabad levegőt is élvezhetnék. Az isteni tiszteletnél elkülönözött emelvényekben lennének jelen, táplálékuk durvább és szegényebb, bőjtjük gyakoribb volna. Kötelességévé kellene tenni a ház előljáróinak, vagy ennek megbízásából másnak, időről időre őket zárkákban meglátogatni, vigasztalni és megerősíteni. Meg vagyok győződve, hogy ha elfogadtatnék, az ilyen magány megszűnne rémületesnek vagy tűrhetetlennek látszani, sőt legtöbbször, habár életük összes hátralévő napjaira záratnék is ide, fájdalomt e végett nem éreznének. Nem kétlem, hogy mindez egy új világ eszméjének fog tartatni, de bármit gondoljanak és mondjanak, mihelyt megvan az akarat, könnyű lesz a börtönöket tűrhetőkké s hasznosakká tenni.”¹⁸

Figyeljük csak: minden együtt áll, amit utóbb „feltaláltak”: magánrendszer (magánzárkák, ehhez kapcsolódó kertek, foglalkoztatás, hasznos munka, levegőzés, lelki gondozás), annak később meg is valósított technikai változatával, az élelemkorlátozással történő súlyosbítás, s végül az elkülönítési szisztéma nagy újdonsága, a raboknak hivatali személyek általi rendszeres látogatása a magány megtörése okán. S igaza lett Mabilionnak: egy új világ eszméjévé vált plánuma. (Sőt, amiről ő nem is szólt: a karthauzi modellben benne rejlik az auburni rendszer fő eleme, a hallgatás is: közös programjaikon tudniillik a karthauziaknál hallgatási kényszer állott fenn.)¹⁹ A börtönügy történetjének megidézői gyakran hivatkoznak a quakerok²⁰ tevékenységére is. A quaker-szekta sok vonatkozásban találkozott a börtönüggyel. Leginkább azon keserű tapasztalatokra hivatkoznak a fogházügy

szerzői, melyeket a quakerok üldöztetésük idején szereztek az angol börtönökben. Írni szokták, hogy szenvedéseik a büntetések (a büntetések kegyetlen formáinak) engesztelhetetlen ellenségeivé tették őket. A quakerok vallásosságának középpontjában a „belső megvilágosodás” állott, ennél fogva nagy jelentőséget tulajdonítottak a meggyőzésnek, a nevelésnek és gondozásnak. Jack Gurney vezetése alatt a quakerok egy része még a felekezeti formalitásokat, fegyelmi rendszert is háttérbe szorítva, a nevelésnek szentelte egész életét, minden erejét. A szegénygondozás a felekezet egyik fő feladata volt, s ebbe a vonulatba illesztették az elítéltek gondozását is. 1777. február 7-én a quakerok hozták létre Amerika első rabgondozó társaságát. E társaság, melynek munkájában közvetve vagy közvetlenül Benjamin Franklin, Benjamin Rush, William Bredford és Caleb Lande is részt vett, több javaslatot is kidolgozott a börtönök javítására és a rabok nevelésének szisztémájára.²¹ Ezek között indítványozták olyan börtönök építését, amelyben lehetőség nyílik az elítélteknek a magányosság feltételei között önvizsgálatra. Az első komoly eredmény volt, hogy 1790-ben a philadelphiai államfogházatot kibővítették egy 16 cellás épületszárnyal, mely zárkákba a legsúlyosabb elkövetőket csukták büntetésük első negyedére.²² Utóbb közös elzárásba kerültek. Úgy véljük, tévedés lenne ezt a kísérletet azonosítani a klasszikus értelemben vett pennsylvaniai vagy philadelphiai magányrendszerrel, hiszen ez a megoldás jobban hasonlít a későbbi fokozatos rendszerhez, mint a teljes magányban letöltendő szabadságvesztés-büntetés modelljére. Az azonban kétségtelen, hogy az államfogházban szerzett igen kedvező tapasztalatok, az, hogy „rövid idő alatt oly áldásosnak mutatkozott ezen intézet, különösen a szorgalom és javulás tekintetében”, erősen ösztönözték a magányelzárás szisztémájának kimunkálását. Miközben az államfogház magánrendszere szétzüllött, a quakerok fogházjavító társasága kierőszakolt két döntést magánrendszerű fogházak építéséről (1818, 1821), minek eredményeképpen 1826-ban Pittsburghben (3 szárnyban 236 zárkával) és 1829-ben Philadelphiában (7 szárnyban 586 zárkával) megnyiták az első magánrendszerű rezsimmel rendelkező intézetek. Philadelphia közelében 1836-ban újabb börtön nyílt, 408 zárkával. Ezen börtönök végrehajtási rezsimje s a körülöttük kialakuló tudományos, erkölcsi és szakmai-gyakorlati érvelés alakította ki az ún. magánrendszer elméletét. Ennek első megoldását, a magányrendszert az amerikai kísérletek nyomán nevezik philadelphiainak is, pennsylvaniainak is. A philadelphiai rendszer kialakításában azonban nemcsak az egyházi tapasztalatok,

megfontolások játszottak döntő szerepet, hanem a feudalizmus kritikája is. A büntetőjog humanizálásának első nagy mozgalmát képviselő Montesquieu, Beccaria, Howard törekvéseinek egyik kikristályosodási pontja volt a börtön átalakítása. Az emberiesség követelményei, a feudális tömlöcgyakorlat kritikája fogalmazódott meg a modern börtönrendszerek kialakításánál. Az első lépéseket a feudális carcer két legszembetűnőbb negatívumának elbontására tették meg. Humanizálni az őrzési-kezelési körülményeket, biztosítani az egészséges körülményeket – ez volt az egyik cél; megakadályozni az elzárt rabok egymásra hatását, felszámolni a közös elzárás kártékony befolyását, ez a másik.

Az első börtönisztémák mindegyike valamiképpen erre adott megoldási javaslatot. Az emberi elhelyezésben mindannyian egyetértettek a szakemberek (humánus körülményeken persze nem mindenki értette ugyanazt), a közösségi ártalmak felszámolására már másként keresték a választ. A philadelphiai magányrezsim a teljes tagadásból indult ki: teljes mértékben felszámolta a rabok érintkezési lehetőségeit. Az auburni rezsim (más néven hallgató rendszer) erősen korlátozta a kommunikációs lehetőséget, de a közös együttlételet csak éjszakára szüntette meg. A kor szakirodalma által osztályrendszernek vagy osztályozási rendszernek nevezett megoldás az előélet, életkor, időtartam (s természetesen a nem) szerinti csoportosítással és csoportok elkülönítésével operált. A későbbi „újabb” megoldások a fentiek valaminő variációi, esetleg egy-két elemmel kiegészítve azok alapelveit. A kor ismerte még a közös vagy dolgozó rendszert, ami csupán annyival haladta meg a feudális tömlöcöt, hogy megszervezték a munkáltatást: teljes együttlételet nappal és éjszaka – úgymond erős felügyelet mellett –, napközben munkavégzés. E „rendszernek” titulált megoldás nyilvánvalóan a szegénység következménye; a jól-rosszul átalakított carcerrek vagy kis költségvetéssel épített börtönök korlátozott feltételeinek terméke. Miként azt Mittermaier²³ és Röder²⁴ megjegyzi: a tömlöc és a közös elzárású dolgozó rendszer között alig van különbség. A munkáltatás önmagában nem javít, annak egyéb tényezőkkal kell összekapcsolódnia, úgymint lelki gondozás, oktatás, elszigetelés az ártalmas társaságtól.

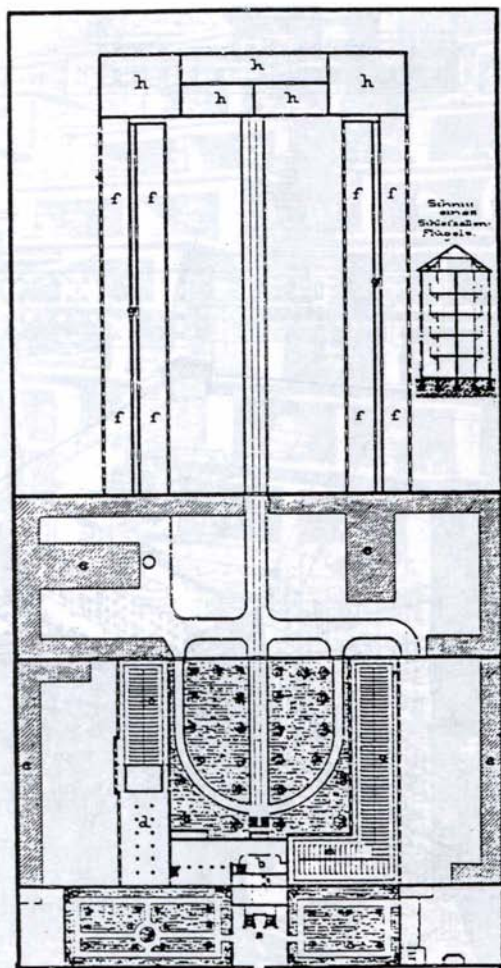
Elméletben a magány- és a hallgató rendszer győzedelmeskedett a „dolgozó rendszer” felett, a gyakorlatban azonban csak kevés helyen sikerült töretlenül átvezetni az újításokat. Mindenesetre az új modellezések az első kettőből eredő, mint elméletileg és gyakorlatilag is igazolt mintákra támaszkodtak. Kettőjük pozitív tapasztalataiból alakult ki az angol és az ír

fokozatos rendszer. (Ez utóbbit Walter Crofton, az ír intézetek igazgatótanácsának elnöke dolgozta ki s terjesztette általános elfogadásra a parlament elé.)²⁵ 1866-ban, tíz évre rá a börtönügyi szakirodalom már mint bevett és széleskörűen alkalmazott rendszerként értékelte Crofton újítását.²⁶

A magyar börtönügy második nagy nekigyürkőzésekor tehát már kialakultak, gyakorlatban kipróbáltak, elméletben alátámasztottak a nagy börtönrendszerek, melyek a 19. század fordulójáig töretlenül uralták a börtönügyet. Tisztán elméleti szempontból tehát a magyar igazságügyéreknek csupán „választani” kellett a kínálatból.

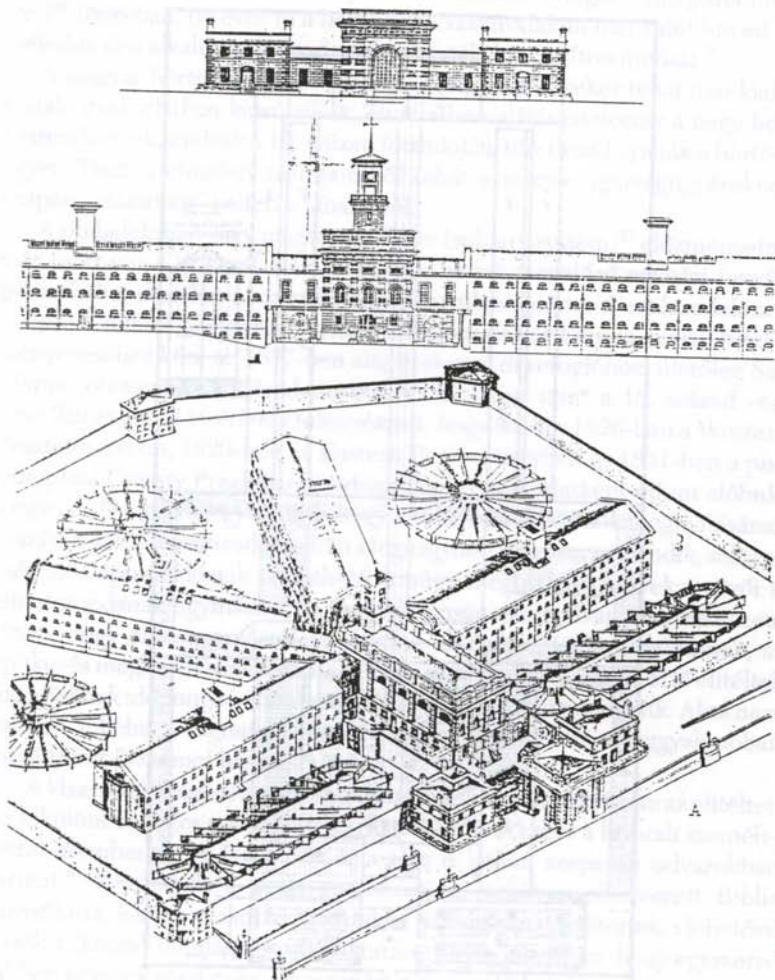
A philadelphiai magányrendszer (solitary system)²⁷ előzményeiről már esett szó. Gyökerei a 17. századba, az azt megelőző egyházi fenyítő gyakorlatba, illetőleg a szerzetességhez nyúlnak vissza. A szakirodalom a magányrendszer börtönben történő meghonosítását Filippó Franci kezdeményezéséhez köti, az 1677-ben alapított casa di refugiohoz, illetőleg San Filippó börtönéhez.²⁸ Mindenesetre ez csakúgy, mint a 18. század végi amerikai és angol kísérletek, elenyészett, hogy azután 1826-ban a Western Penitentiaryben, 1829-ben az Eastern Penitentiaryben és 1831-ben a philadelphiai County Prisonban rendszeralapító gyakorlatként újfent előbukjanak. (Meg kell jegyeznünk, hogy a különböző börtönök megnyitásának évszámai körül a szakirodalomban a legnagyobb zűrzavar uralkodik, sokszor még az alpmunkáknak tekinthető, amúgy megbízható művek szerzői is ellentmondanak egymásnak. A tisztázatlanság oka nyilván arra vezethető vissza, hogy eltér egymástól az alapítás, az építkezés elrendelésének, az építkezés megkezdésének, az átadásnak, a megnyitásnak és az első elítéltek fogadásának időpontja – a szerzők ezeket a dátumokat emlegetik. Ahol nem tudtam fellelni a legmegbízhatóbb hiteles forrást, ott a leggyakrabban megidézett évszámot használtam.)

A klasszikus magányrendszer magánzárkákba kényszerítette az elítéltet. Az elkülönítés teljes volt a külvilággal, a rabtársakkal és a hivatali személyzettel szemben is. A levegőzés és a séta is külön, szeparált udvarokban történt.²⁹ Kezdetben a „lelki gondozást” a zárkában elhelyezett Biblia biztosította. Ezen a gyakorlaton azonban hamarosan enyhítettek, s lehetővé tették a „közös” tanulást és vallásoktatást. Közös annyiban, hogy egyszerre többen vesznek részt rajta, de egymást mégsem láthatták, mert az elmésen megszerkesztett fülkerendszer lehetetlenné tette a kapcsolatteremtést.³⁰ Ahol a vezetés rest volt ilyen építményeket csináltatni, ott egyszerűen a teljes arcot elfedő, csak szemnyílással ellátott fekete csuklyákat alkalmaztak

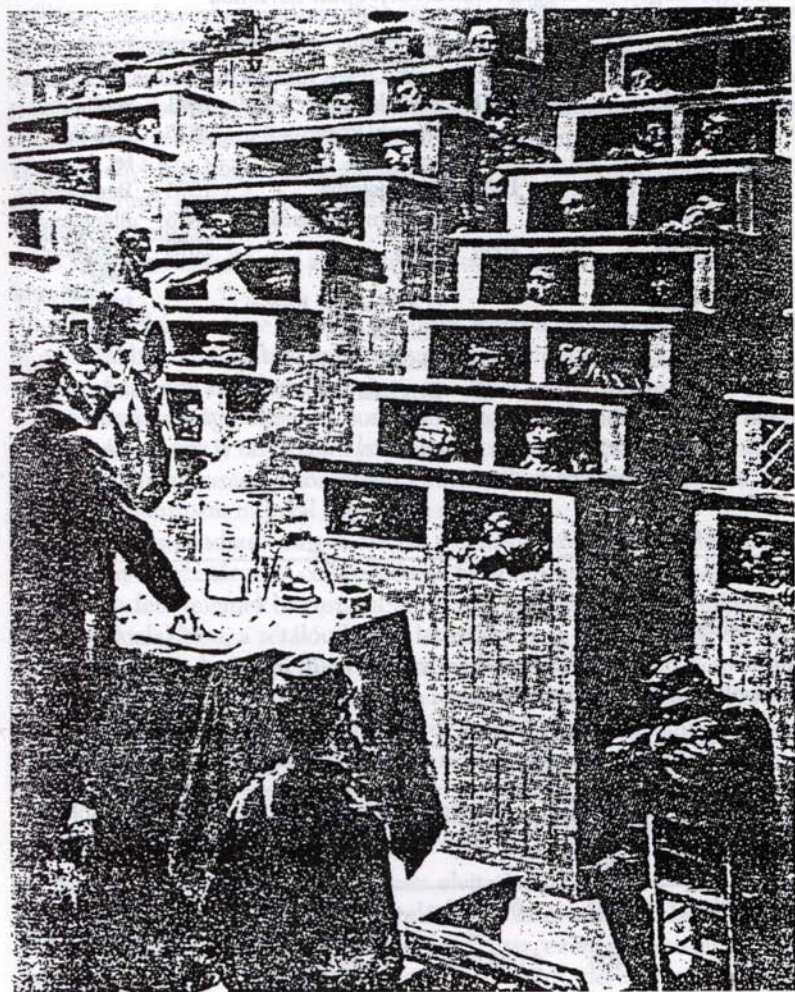

A, B, D, C – zárkaszárnyak; E – központi helyiség; F – igazgatási szárny, konyha, kórház; G – gépház; H – sétálóudvarok; J – előudvar; K – kapuépület; L – behajtókapu; M – főtisztviselők lakásai; N – alsóbb tisztviselők lakásai

Eastern Penitentiary Philadelphia

Fresnes magánrendszerű börtönének előadóterme

I. táblázat

Auburni, magán- és vegyes rendszerben épült börtönök

Év	Auburni	Év	Magán	Év	Vegyes
1731	Celle	1831	Philadelphia	1851	Ratibor
1776	Vilvoorde		County Prison	1875	Nya Vorv-fet
1816	Auburn	1836	Philadelphia	1875	Rendsburg
1823	Milbank		Eastern Penitentiary	1876	Plötzensee
1825	York	1840	Paris	1878	Longholmen
	Genf		(La Nouvelle Force)		Pilsen
	Sing-Sing	1842	Pentonville		
1826	Lausanne	1846	Moabit, Berlin		
1829	Baltimore	1848	Bruchsal		
1835	Sonnenburg				
	Insterburg				
	Saint-Germain				
1836	Paris				
	(Roquette)				

I. a) táblázat

Auburni és philadelphiai rendszer szerint épült intézetek építési költségei (Összehasonlító áron, márkában)

Auburni rendszer			Philadelphiai rendszer		
intézet	befogadó-képesség (fő)	költség (márka)	intézet	befogadó-képesség (fő)	költség (márka)
Vilvoorde	400	680 000	Eastern Penitentiary	586	3 283 850
Roquette	400	2 009 030	Philadelphia County Prison	408	1 275 000
Sonnenburg	600	498 000	Pentonville	520	1 800 000
Insterburg	500	629 283	Moabit, Berlin	500	1 860 845
Auburn	700	1 912 400	Bruchsal	500	1 200 000

az anonimitás megőrzésére, az elkülönítés teljessé tételére. Az eredeti felfogás még a munkát is tilalmazta, mondván, hogy a legteljesebb magába szállás eredményezheti csak az erkölcsi javulást.³¹ Ez a szélsőséges álláspont (mellyel szívesen jellemzik a solitary systemet) azonban csak a kezdeti quaker-elgondolásokban volt jelen. Olyannyira, hogy 1829-ben a philadelphiai „munkabörtönökben” már eltörölték a munkatiltalmat.(!) Azokban a börtönökben tehát, amelyek mint mintabörtönök szerepeltek a világ előtt.³² Hasonló enyhítés, hogy a külön zárkaudvarok vagy külön sétálóudvar-rendszerek helyett csuklyás közös sétát vezettek be világszerte, ez egyben költségcsökkentés is.³³

A leggyakoribb ellenérv a magányrendszer szigorú realizálásával szemben, hogy

– a végtelen magány lebontja az elmét, többen tébolyodottként léptek ki a zárkákából; statisztikák szerint jóval több az öngyilkos, mint a közös rendszerben vagy az auburniban;³⁴

– a magányosság (főként ha hosszabb ideig tart) akadályozza a reszocializációt. Az amúgy is társadalmi konfliktusai miatt börtönbe került bűnelkövető rugalmatlansága a közösségtől elzárt világban csak növekszik, s ez újabb konfliktusokat indukál kikerülése után;³⁵

– a magányrendszer megvalósítása rendkívül költséges (a kizárólagos élettérként meghatározott cellák mérete és berendezése, a zárkában végzett munka feltételeinek biztosítása, az oktatás és vallásigazgatás felügyelete);³⁶

– elméleti szempontból támadják a rendszert, mivel gyökeres ellentétben van az emberi lény társas jellegével; továbbá igazságtalansága miatt, lévén, hogy a különféle személyiségekre más és más hatással van a tökéletes magány;³⁷

– kétségtelen az is, hogy az egyedül végzett munka erősen behatárolja a munkavégzés lehetőségét.

Mindezekkel szemben a rendszer elvitathatatlan előnye az elítéltek egymástól történő tökéletes elszigetelése, így az ártalmak teljes kizárása, mindenféle társas befolyás megszüntetése.³⁸ Igaz, ez még csak a javítás első lépcsője: a javítandó elzárása a negatív befolyástól, de egyben a nevelés alapfeltétele is. A pozitív javítás csak ezután következik – s ezt egyetlen közös elzáráson alapuló rendszer sem tudta megvalósítani. A magánelzárás (különösen későbbi, belga formájában) alkalmas az elkövetőkkel való diffe-

renciaált bánásmód alkalmazására, a börtön megszégyenítő hatásától való mentesülésre, hiszen a hivatalos személyzetén kívül senki sem ismerte meg az intézetben; s a szabadulás utáni börtöntársaságok kialakulását – a visszaesés legfőbb táplálóját – is megakadályozza. Ily módon a javítást elősegíti, a visszaesést jelentős mértékben csökkenti a magánelzárás.³⁹ A magány a rabot fogékonyabbá teszi a büntetésre, jobban érzi-érzékeli annak súlyát. Ugyanez a helyzet a neveléssel, vallásoktatással. Jóval hatékonyabb az oktatás e rezsimben, mint a közösség erejét, annak (a fegyházban nem túl épületes) morális támogatását és szabályait őrző, társai megítélésében támaszt találó rabra épülő közös rendszerben.⁴⁰ A szakírók szerint a szabadságvesztés-büntetés sokkal intenzívebb magán-, mint közös rendszerben. Így aránylag rövidebb idő alatt éri el célját (ami természetesen a büntetés anyagi vetületén is sokat javít).⁴¹ Intézeti praktikumhoz tartozik – de nem lényegtelen: a magánzárka-rendszerben összehasonlíthatatlanul kevesebb a fegyelmi probléma, az is könnyebben kezelhető, mint közös elzárás mellett.⁴²

Ez az értékelés persze már nem az elméleti tisztaságú s talán néhány évig érvényesülő philadelphiai magányrendszer dicsérete, hanem már a javítására tett intézkedések segítségével mintegy újabb rezsimmé kerekedő ún. elkülönítési, belga rendszer (separate system) összegzése. A magányrendszer káros hatásainak kiküszöbölésére hozott intézkedések célja a rigorózus szabályozás enyhítése, az elkülönítés minőségének megváltoztatása a lényeg feladása nélkül. „A magányrendszer kegyetlennek és célszerűtlennek bizonyult, mert legkevésbé felelt meg az emberi természetnek. Az állandó magánynak és tétlenségnek, melyben a képzetek lassanként felerősödnek és rémképek váltják fel az egészséges gondolatokat, gyakori következménye a zárkákban tespedők elméjének elborulása volt” – értékelte Szöllősy Oszkár a quakerek szisztémáját.⁴³ Ő az új rezsim megjelenését 1836-ra teszi, s az Eastern Penitentiary módszereire vezeti vissza.

Ez az új rendszer, melyet a szakirodalom elkülönítési rendszernek nevez, megváltoztatta a magános elzárás minőségét. Immáron nem a teljes elkülönítés volt a cél, hanem a részleges. Elkülönítés a rabtársaktól (ezzel továbbra is megakadályozva a rontás lehetőségét) és elkülönítés a külvilágtól (mely a büntetés lényegét erősítette meg). Feloldotta viszont a személyzet és a rab közötti határt; a hivatali személyzet, a fegyőrök, a lelkészek és az orvos nemcsak hogy bemehettek, a házszabályok szerint egyenesen kötelesek voltak többször is meglátogatni a rabot. Az intézet tisztviselői, a

tanító, a lelkész, a munkavezetők, a patrónusok sűrűn nyitották rá az elitéltre a cellaajtót, hogy megtörjék az oly nagyon kifogásolt hosszú magányt, s hogy „az elitéltek lelki rugékonysága fenntartassék”.⁴⁴ Mint fentebb említettem, az 1843. évi börtönügyi plánum is ezt a megoldást szorgalmazta. Az elkülönítési rendszerben a folyamatos munkáltatás is elvvé vált. Egyben korlátozták az időhatárt is, melyen belül valaki magánzárkában volt tartható. Több állam fél-egy évben maximálta az időtartamot. A leghosszabb magánzárásban töltendő szabadságvesztés-büntetés Belgiumban volt: 10 esztendő. Amúgy Hollandia, Franciaország, Svédország, Norvégia, több német állam, a fokozatos rendszer részeként Anglia is elfogadta e rezsimet. Ennek a döntésnek szellemében, mint alább szó esik még róla, számos magánrendszerű intézetet emeltek Európában.⁴⁵

A pennsylvániai és az auburni rendszerek küzdelméből az auburni látszott kezdetben győztesen kikerülni, ezt igazolta sebes terjedése. Ám amilyen gyorsan elfogadták, olyan hirtelen hanyatlott is tekintélye.⁴⁶ Az 1846. évi büntetőjogi kongresszuson Frankfurtban „annyira általános volt a lelkesedés az abszolút magánrendszer mellett, hogy az a kérdés is: »vajon magánzárás a hosszú idejű fogságnál is alkalmaztassék-e?« tetemes szótöbbséggel igenlőleg döntetett el, s úgyszólván az egész congresszus a magánrendszer zavartalan dicsőítésében folyt le”.⁴⁷ S ez így is maradt egészen addig, amíg egy új, szebb reményű rezsím képét föl nem vázolták s meg nem ismertették annak eredményeit a szakirodalom tudományos képviselőivel: a fokozatos rendszer jelentkezéséig.

A kongresszusi szinten legalábbis legyőzött auburni vagy hallgató rendszer (silent system) a 18. század Európájának politikai elfoglaltsága idején Amerikában „alakult” ki. Az európai kísérletező korszak újjító hulláma (Mabillon javaslatát, a San Michele intézetét, Filippo Franci casa di refugioját, Howard angliai törekvéseit, vagy az angliai magánrendszer bevezetésére tett első lépéseket) kioltotta a francia forradalom vihára, a napóleoni háborúk mindent félresöpörő lendülete. Angliában büntetőpolitikai megfontolásokból (a transzportáció felelevenítése okán) letettek a fogházjavítási reformokról. „A börtönügyi mozgalom, a szabadságvesztési intézetek rendszereinek, a börtönök típusainak kialakítása ezalatt Észak-Amerikában folytatódik, ahol a philadelphiai (1818–1829) és az auburni (1816) két mintabörtön építése és ezzel karöltve a magánzárka és a hallgató rendszer fölötti vitatkozások ébren tartják a börtönügy iránti érdeklődést s a börtönügy vezető államává az Észak-Amerikai Uniót emelik.”⁴⁸ Az auburni „mintabör-

tön" átadása tehát Finkey szerint is megelőzte a philadelphiait. Ráadásul az auburninak utóbb elnevezett rendszer első jelentkezése jóval régebbi. Ennek nyomán mondja Bozóky: „Szigorúan tekintve hát a dolgot, e rendszer helytelenül viseli az auburni nevet, ez azonban lényegén mit sem változtat.”⁴⁹ Nézetünk szerint azonban igenis fontos. Ti. éppen emiatt tartja magát az az elterjedt vélemény a börtönügyi szakirodalomban, hogy az auburni rendszer a magányrendszer hibáira adott válaszként született meg.⁵⁰ Higgadtabb szerzők a két megoldás párhuzamos kifejlődését emelik ki.⁵¹ Az auburni néven ismert szisztéma⁵² lényege az elkülönítés és a közös munkáltatás elvének összekapcsolása.⁵³ Finkey tiltakozik is az auburni elnevezés ellen, mondván, hamarabb is működött, s hogy inkább nappali közös, éjszakai magánelzárás lenne a kifejezőbb rendszerelnevezés. A rendszer kidolgozói, John Cray és Elam Lynds a feudális börtönállapotok kritikájából kiindulva az elítéltek szétválasztásának hívei voltak, céljuk a rabok közötti kommunikáció megakadályozása, de ezt úgy igyekeztek megoldani, hogy a produktív munka is megszervezhető legyen. Ennek a modellnek sokféle praktikus indoka volt, többek között a nagyszámú magánzárkák hiánya, avagy azok pótlásának költségessége.⁵⁴ A munka hasznot hajtó szempontja már a feudális büntetés-végrehajtásban fölbukkant, most csupán annak javító jellegét kellett erősebben aláhúzni. Az elítéltek napközben közös munkatermekben dolgoztak, éjjelre külön-külön hálókamrákba zárták el őket.

A nappali együttlét azonban az alapelvül elfogadott elkülönítést sértette, ezért az együttlét idejére a raboknak teljes hallgatást parancsoltak. Innen az elnevezés: hallgató rendszer. Miként Zsoldos Ignác 1838-ban kritikusan megjegyezte: az erkölcsi és tevőleges hatással szemben, amely a magánrendszert jellemzi, a hallgató szisztéma sajátja a testi és semleges hatás mechanizmusa. Testi olyan értelemben, hogy rabok egymás közötti közlekedését megakadályozni csak igen szigorú fegyelmezővel, testi bántalmakkal, veréssel lehet. Tekintve, hogy a rabok közlési kényszere mindig erősebb volt a félelemnél, ez folyamatos testi fenytést jelentett. „Rögtönit” és „a leghathatósabbat”.⁵⁵ Ez már eleve sok helyütt ellenérzéseket keltett, s jóllehet sokféle átvették, az végül is nem a szorosabb értelemben vett auburni szisztéma (tehát az azonnali korbácsolással biztosított legteljesebb hallgatási előírás volt), hanem az a jelleg, ami már a San Michele idejébe nyúlik vissza. Ugyanis az auburni rendszer néven ismert megoldást már a 18. század első felében kidolgozták és gyakorlatban alkalmazták is.⁵⁶ A

háromemeletes épület középső része nagy munkaterem volt, melyet 60 zárka vett körül. Napközben a bennlakók együtt dolgoztak, a lehetséges módon fenntartott hallgatás mellett, éjszakára pedig külön zárkákba csukták őket. Igyekeztek a foglyok között már valamiféle osztályozást is megoldani.⁵⁷

Az auburni rendszer előnye jórészt a nappali együttlétből adódtak. Ebből fakad ugyanis az érvelés – sajnos – legsúlyosabb érve, az olcsóság. A magánzárkákkal szemben ugyanis a hálókamrák költségei jóval kisebbek. Ugyancsak javít a gazdaságosságon a közös, ennél fogva egyszerűbben és hasznosabban kialakítható munkatermek olcsósága. Am még ha el is fogadjuk az auburni rezsim olcsóságát, ezt feltehetően lerontja a felügyeleti költségek differenciája. A magánrendszerű börtönökben összehasonlíthatatlanul kisebb őrszemélyzetre van szükség, s ezzel is nagyobb fegyelmet lehet elérni, mint az auburniban. Ami végül is Auburn felé billenti a mérleget, az a hasznos munka, ami a magánrendszerben szinte teljes egészében hiányzik.⁵⁸

Az auburni rendszer hívei gyakran hivatkoztak arra, hogy e rendszer sokkal emberségesebb, mivel az embert mint társas lényt nem kényszeríti természetellenes magányba. Az ellenfél azonban a hallgatási kényszert támadta. Szerintük a kikényszerített hallgatás legalább olyan embertelen, mint a magány.⁵⁹ Technikailag a közös őrzés számos problémát megold – mint az oktatás, a vallási szertartások lebonyolítása, a közösen szervezhető programok realizálása.⁶⁰

Statisztikai érvekre hivatkozni, úgy vélem, egyik rendszer esetében sem érdemes, hiszen mindegyik a másikéról bizonyította be, természetesen tárgyilagos statisztikákkal alátámasztva, hogy onnan távozott több tébolyodott, ott nagyobb az öngyilkossági ráta, ott lehetetlen a javítás, s természetesen a sajátjából került ki több megváltozott elítélt, s kevesebb visszaeső. Az eddig áttanulmányozott szakirodalom alapján úgy érzem, statisztikai adatokkal hitelt érdemlően nem lehet alátámasztani sem egyik, sem másik rendszer felsőbbrendűségét.

A 19. század második felére már jóval inkább a kritika fogalmazódott meg a szakirodalomban az auburni rendszer iránt. Sokan ugyan arra hivatkoznak, hogy ez a rendszer terjedt el világszerte, ez azonban nem felel meg a valóságnak. A helyzet ugyanis az, hogy nem a hallgató rendszer hódított Amerikában és Európában, hanem különféle, főként pénzügyi okok folytán a magánrendszer nem épülhetett ki teljeskörűen, vagyis azok a „vegyes”

megoldások, melyek általánossá váltak, nem a szigorú auburni szisztémát követték, hanem valamiféle átmeneti megoldást, amelyben némiképp korlátozni próbálták a rabok társalgását.

Az, hogy nem a tiszta auburni rendszer vált a börtönrendszerek fő modelljévé, több tényezőnek köszönhető. Így

– a közös nappali foglalkozások során még a legbrutálisabb fellépéssel sem sikerült megakadályozni a rabok kommunikációját⁶¹ (különösen ott nem, ahol éjszaka is együtt voltak a rabok) – ennél fogva kimutatható volt a „képzettebb” rabok hatása a tapasztalatlanabbakra;⁶²

– a hallgatási kötelezettség kifejezetten káros hatással volt a foglyok pszichikai állapotára,⁶³ amely ráadásul nehezebben felismerhető az orvos számára a közös kezelés miatt;

– a testi fenyítés nehezen összeegyeztethető azokkal a felvilágosodott, majd liberális törekvésekkel, melyek éppen a testi büntetések kiiktatását követelték a büntetési rendszerből (miként az történt a magyar 1843-i laboratórium szerkezetében is);

– a hallgató rendszer szerfölött nagyszámú felügyelőszemélyzetet igényelt (ami a fenntartás költségeit fokozta);

– a közös munka messze nem olyan értékű, mint amit elméletben tulajdonítottak neki: a javítási elem arányosan csorbult a jövedelmezőség fokozásával. Ami pedig a praktikus és hasznot hajtó ipari-gyári munkát illeti, ez a rab reszocializációs esélyeit csökkentette;

– a szakirodalom szerint az együttlét jelentős mértékben tompítja a büntetés hatását, így az kisebb nyomást tud gyakorolni az elítélt erkölcsi állapotára;

– a testi fenyítés nem alkalmas a belső erkölcsi magatartás megváltoztatására, csupán „a külső engedelmesség” kicsikarására, amelynek elfogadása a javítás feladását is jelenti egyben;⁶⁴

– a rabok közötti különbségtétel, a differenciálás lehetősége összezsugorodott a kollektív kezelés miatt. (Nem véletlen, hogy az auburni rendszer keretében szinte kezdettől fogva kísérleteztek az osztályozással. A korabeli szakirodalom „hallgató rendszer” mellett osztályrendszernek is ismerte, sőt gyakrabban nevezte annak, utalva ezzel is arra, hogy már egy tágtított fogalommal dolgoznak.)

Röviden a kor legvelősebb magyar értékelése: „A mi az erkölcsi javítást illeti, azt e rendszer nem tűzte céljául. Alapítója, Lynds Elam kapitány véleménye szerint a bemocskolt jellemnek eredeti szűzies tisztaságát

visszaadni nem lehet, de a munka szokása és a törvény tisztelete, melyek a gonosztevőre a börtönben szinte ráerőszakoltatnak, hasznos polgárrá változtathatják át. S hogy az államra nézve ez elegendő; ha nem is lett becsületes emberré, midőn a börtönt elhagyta, a fegyenc legalább szokásait vette föl; henyélő volt, s most dolgozni bír...⁶⁵ Első büntető törvénykönyvünk szerzője állapította meg: „A hallgató rendszernek Magyarországon soha nem voltak nagyobb számú hívei. A közszellem s a nyilvánossági orgánumok, a börtönügyi literatúra, a törvényhozási tárgyalások mai napig nem mutatnak fel oly jelenségeket, a melyekből következtetni lehetne, hogy a rendszer behozatala nálunk czélszerűnek tartatnék.”⁶⁶ Nemcsak a philadelphiai rendszert próbálták tökéletesíteni, hanem természetesen a nappali közös szisztémát is. Ezek a kísérletezések az osztályozás irányába haladtak: a közös elzárás értelemszerűen követelt valamiféle nagyobb léptékű differenciálást. Ezek a próbálkozások már nem elméleti-laboratóriumi experimentumok, hanem a gyakorlat termékei. Az ún. genfi rendszer végleges megállapodását – jóllehet a genfi intézet 1822–1825 között megépült⁶⁷ – az osztályozás törvénybe foglalásának évére, 1843-ra teszik.⁶⁸ A genfi osztályozás (nevezik genfi osztályrendszernek is) lényege, hogy a rabokat négy csoportba sorolták:⁶⁹ elsőbe a kényszermunkára, súlyosbítással szabadságvesztésre ítélteteket, visszaesőket, tehát a legsúlyosabb bűnelkövetőket; másodikhoz a közepes súlyú bűncselekmények elítéltjeit, a súlyosbítás nélküli szabadságvesztésre ítélteteket, az előző osztályból átlépett „javultakat”. A harmadik osztályba tartoztak a javulófélben lévők, kisebb súlyú vétségekért büntetettek; végül a negyedikbe a 16–18 évesek (fiatalkorúak) és az előző osztályok javultjai.⁷⁰

Már az utolsó kategóriából is következik, hogy lehetőség volt egyik osztályból a másikba átkerülni: kiválóra értékelt magaviselet alapján „felsőbb” osztályba léphetett a fegyenc, ezzel kedvezményei is növekedtek. De az út kétirányú volt, visszafelé is működött.⁷¹ Rossz magaviselet, a fegyelmi vétségek a „lecsúszást” is megalapozhatták. A magatartás értékelését egyébként negyedévenként bizottság végezte el.⁷² A genfi osztályrendszer sajátja még, hogy kísérleteztek a magánelzárással is. Valamennyi osztály lakói rövidebb-hosszabb tartamú magánelzárásba kerültek az intézetbe történt felvételük után (I. 14 naptól 6 hónapig; II. 14 naptól 3 hónapig; III. 8–14 nap; IV. 4–8 napig). Íme a fokozatos rendszer felvillanása a kontinensen. Egyébként a genfi rendszer nem követelt hallgatást a közös elzárás idején, munkát viszont igen. A genfi rendszert Svájc több intézetében alkalmazták,

így St. Jakob, St. Gallen, Lausanne börtöneiben, de Franciaország, Württemberg és Szászország egyes fegyházaiban is.⁷³

Anélkül, hogy a genfi rendszer kritikájába bocsátkoznék, elég egy bíráló megjegyzést citálni a legilletékesebbektől, Aubanel és Grellett-Wammy fegyházigazgatóktól, akik beismerték, hogy „a rabok célirányos osztályozása, kivált nagyobb kiterjedésű fogházaknál, merőben lehetetlen”.⁷⁴ Vagy ahogyan Wahlberg fogalmazott: csak ha valamennyi elítélt számára külön osztályt létesítenének, szűnne meg a rabok egymás általi megrontásának.⁷⁵ Röder szerint „az osztályozás alig több, mint a közösség meztelensége elé aggatott falevél”.⁷⁶ Elvitathatatlan azonban e rendszer érdeme a definiálásban. A jövőendő egyéniesítésének előnyomaival találkozhatunk Genfben. Bár arra, hogy reá teljes börtönrendszert alapozzanak – mint kiderült –, elégtelen volt.

A kísérletezés másik iránya volt Obermaier, a müncheni fegyintézeti igazgató 1835-ben kifejtett rendszere. Helyéről és szorgalmazójának nevére hívja a szakirodalom müncheni vagy Obermaier-rendszernek. E szisztéma a teljes közös elzáráson alapult; lényege a fegyelem sajátos eszközökkel történő megerősítése.⁷⁷ Egyfelől határozottan feladta a hallgatási kényszert és az ezzel együtt járó barbár fenytési metódust, másrészt azonban a fegyenc kötelességévé is tette a jelentéstételt rabtársa viselkedéséről. A korbács helyébe a személyzet állandó, intenzív jelenlétét állította; a foglalkozás az elítéltekkel folyamatos, így igyekezett volna meggátolni a rabok közötti kapcsolatok rossz irányba fejlődését.⁷⁸ A rendszer ugyancsak osztálytagozásra épült, már magukat az intézeteket is két kategóriára bontották.

Első osztályú (súlyosabb) börtönbe zárták mindazokat, akik egy évnél hosszabb tartamú szabadságvesztés-büntetést kaptak. Ezen belül öt osztályt alakítottak ki, melyekbe a jó magaviselet, szorgalom, munkaeredmény, erkölcsi javulás függvényében, javuló körülmények között léphetett előre a rab. Másodosztályú börtönbe kerültek mindazok, akik egy év tartamot meg nem haladó szabadságvesztés-büntetésre ítéltettek, továbbá az előző osztályú börtönben ugyan büntetésüket kiállottak, de akik a javulásnak jelét nemigen mutatták, így szabadon bocsátásuk a társadalomra veszélyes lenne(!). Akárhogyan nézzük is, ez itt és ekkor már a biztonsági őrizet (a határozatlan tartamú szabadságvesztés) fölbukkanása. Visszatérve a személyzetre: óriási teher nehezedett a vállukra. Obermaier elképzelésében ugyanis a rabok elkülönítését, a közöttük kialakuló kapcsolatok fenytéssel való tilalmazását helyettesítené a személyzet állandó aktív ellenőrzése és

pszichológiai jellegű közbeavatkozása. Az éjszakai közös elzárás ennek természetesen rendkívüli módon ellene hatott, továbbá a személyzettől, vezetőktől és fegyőröktől különleges szakmai képzettséget igényelt. Éppen ezért az összes modern elgondolás közül itt volt a legnagyobb a veszély arra, hogy a börtön visszasüllyed a közönséges tömlöcöztetés szintjére.⁷⁹

A szakirodalom is hangsúlyozza, hogy e rendszer olyannyira függött a személyes tényezőktől, esetünkben Obermaier szerepétől, vonzerejétől, a fegvencekkel kialakított perszonális viszonyától, hogy az már eleve ingataggá tette az egész elképzelést. Amint a rendszer alapítója elhagyta az intézetet, maga a rendszer is széthullott.⁸⁰

A kisebb, nagy és elismert rendszerekké nem váló próbálkozások sorát most mellőzve, szólnom kell még a talán legnagyobb hatású, a büntetés-végrehajtásra még napjainkban is befolyással lévő, az első magyar büntető törvénykönyv alapjául is elfogadott fokozatos rendszerről (progressive system).⁸¹

A fokozatos rendszer(ek) kialakulását a szakirodalom hagyományosan az angol transzportációs szokásokra vezeti vissza, ezzel az angol modell hatását kiterjesztve egész Európára.⁸² Az angol szisztéma lényege a korábbiakhoz képest újszerű, a gyakorlatban kibontakozott megoldás, az úgynevezett feltételes szabadon bocsátás⁸³ egyfelől, a magánelzárás kombinálása a közös elzárással másfelől.

A feltételes szabadság intézménye valóban a transzportáció terméke. A bűnözőitől megszabadulni kívánó anyaállam az elítélteket a gyarmatokra szállította, a visszatérés szigorú büntetések kilátásba helyezése melletti tilalmazásával. A gyarmatokra transzportált bűnözők (1776-ig Amerikába, 1787-től Ausztráliába deportált elítéltek) előbb-utóbb felszabadultak, s a gyarmatokon telepedtek meg. Ezt a „szabadulást” konstruálta mintegy önálló fokozattá az 1837-ben kiküldött bizottság. A deportáció fokozatos eltörlése (melyért a gyarmatok maguk is peticionáltak) igényelte valamiféle újabb megoldás bevezetését. Ennek lényege az volt, hogy a kisebb bűnösök 18 havi magánelzárás után Ausztráliába jutottak, ahol szabadon, de felügyelet alatt dolgoztak, a súlyosabbak kemény munkavégzéssel töltött évek után kaptak lehetőséget a feltételes szabadságra (tiet of leave). Teljes szabadságukhoz kegyelem kellett (conditional pardon). E gyakorlat vált 1847-ben törvényi szintű, állandó elemévé az angol büntetőgyakorlatnak. Kezdetben feltételes szabadságot csak gyarmatokon lehetett nyerni, később a lehetőség szűkülvével már az anyaországban is.

A fokozatos rendszer első elemét, a magánelzárást a kényszer alakította ki. „Az elszállításra várókat a kikötőben várakoztatták, amíg egy-egy szállítvány összeállt. Régi, kimustrált hajókat használtak ilyen gyűjtőhelyül. Módszere volt az is, hogy az elszállítandókat külön börtönökben gyűjtötték össze, így főként az 1816-ban épült Milbank Penitentiary-ben, majd az 1842-ben megnyílt pentonville-i börtönben. A kényszerű gyakorlatból fokozatosan alakult ki az elv, hogy az elítéltek a büntetésükből bizonyos időt a hazai intézetekben magánelzárásban töltötték.”⁸⁴ Ez, mint fentebb említettem, már 18 hónap volt 1847-ben (s mindenkire egyformán kötelező volt). Ezt a magánelzárást követte a közös elzárás (kényszermunka a gyarmatokon, vagy mikor a deportáció szünetelt, 1776 és 1787 között kikötőkben, hajókon, végül az e célra emelt fogházakban [public works-prison]). Így bontakozott ki az angol fokozatos rendszer három lépcsője, amelyet 1857-ben véglegesített a penal servitude act:⁸⁵

- a) magánelzárás (penitentiary-prison),
- b) közös munkáltatás (public works-prison),
- c) feltételes szabadság (conditional liberation) (a büntetés kiállításának háromnegyede, nőknél kétharmada, életfogytiglanra szóló ítélet esetében 20 esztendő után).

A második szakaszban, melyben nem adták föl az éjszakai elkülönítést, az elítéltek öt osztályba soroztattak, s ezeken végighaladva a javulók az előrelépés arányában mind több kedvezményhez jutottak, míg végül elérték kiváló magaviseletükkel, szorgalmukkal és meghatározott minimális idő letöltésével a feltételes szabadság lehetőségét. (A feltételes szabadságra bocsátott magaviselete függvényében [rendőri ellenőrzés alatt állott] visszakerülhetett a közös elzárásba, miként az öt osztályba sem csupán fölfelé vezetett az út.) Az angolok fokozatos rendszere tehát fölhasználta a magánelzárást, a nappali közös, éjszakai elkülönítő rendszert, a munkáltatás gondolatát, a rabok osztályozásának eszméjét, s ehhez kapcsolta új megoldásként a feltételes szabadság intézményét.

A feltételes szabadságra bocsátást korábban a kormányzó, a tökéletesített rendszerben a börtönigazgató a jó magaviselet, a kiváló munka jutalmaként engedélyezhette, illetve javasolhatta. „A rendszer alapja tehát az öntevékenység és az önségítés útján történő javulás eszméje.”⁸⁶

Tetszetős a fokozatos rendszert kizárólag erre az angol fejlődésre visszavezetni, a sommás leegyszerűsítés azonban lekicsinyli és mellőzi a hasonló módszerekkel kísérletező európai intézetek eredményeit. Még

akkor is így van ez, ha a nemzetközi börtönügyi szakvélemény elsősorban az angol rendszerrel párhuzamosan kifejlődő, ugyancsak angol tradíciókra épülő ír fokozatos rendszer nyomán ismerte meg és tette magáévá a progressive system elgondolásait.

Igy méltatlanul elfelejtődött a genfi próbálkozás, mely a magánrendszert próbálta egyeztetni az auburnival; mint föntebb részleteztük, már a harmincas években fokozatot képezve a teljes magánelzárás és a közös nappali munkáltatás, éjszakai elkülönítés rendszeréből. Mittermaier az ötvenes években mint bevált, sikeres rendszerként ismerte meg a Korfu szigetén alkalmazott megoldást.⁸⁷ Az itt meghonosított gyakorlat szerint a bekerülő öt hónapot töltött magánelzárásban, ami után az igazgatóság döntött, mikor cserélik azt föl a közös fogsággal. A magánelzárás ideje alatt a börtön hivatali személyzetének tagjai rendszeresen felkeresték a rabot, elbeszélgettek vele, felmérték múltját, bűnét, erkölcsi magatartását. A magánelzárás után a közös nappali foglalkozások következtek. A munkáltatás mellett vallásoktatás, tanítás, sőt jutalmak, kedvezmények illethették a rabokat. A magánelzárásból kikerült számára „átalakult” a magánzárka lényege: ezután fegyelmi büntetésként, végső soron kerülhetett vissza egyéni elzárásba.

Hasonlóképpen módosították a magánrendszert Máltán. Az itt bevezetett rend szerint 1850 óta a börtön keménysége és a rezsिम szigora fordítottan arányos a letöltendő időtartammal. Az első szakaszban mindenki szigorú magánelzárásban tölt el három hónapot. (A csupán három hónapra ítélt természetesen a magánelzárásból szabadult.) A második szakasz különbözött az ítélet tartama szerint. Az egy évet meg nem haladó szabadságvesztésre ítélt magánzárkában töltötte le idejét, de nem a magányrendszer elvei szerint: kamrájában dolgozhatott, s naponta két órát tölthetett szabad levegőn. Az 1–2 évre ítélték ugyancsak magánzárkában éltek, de naponta négy órára elhagyhatták celláikat, s közös (hallgató) rendszerben munkával, oktatással foglalkoztatták őket. A két év fölötti elítéltek a közös időben nem álltak hallgatási kényszer alatt, börtönépületen belül szolgálati kedvezmények illethték őket, házi szolgáltatásokra alkalmaztattak. Végül az öt évnél többre szentenciázottak közös rendszerben éltek, nem különítették el őket semmilyen eszközzel, az életfogytiglanosok még munkakényszerrel sem terheltettek. S ami a legfontosabb: a jó magaviseletű rabok a büntetésük 3/4 részének eltelte után kegyelmezésre felterjesztettek. Vagyis a fokozatos rendszer harmadik eleme, igaz korai formájában, itt is fölbukkant.

Eszerint Máltán is volt magánrendszerű teljes elzárás (philadelphiai modell után), három hónap után az enyhített magánelzárás, majd néhány órai nappali közös, hallgató megoldás (auburni szisztéma), végül a jó magaviseletűek kegyelmezés útján történő szabadságra bocsátása, bizonyos osztályozási szempontok érvényesítése mellett.⁸⁸

„E corfui s máltai intézmények azonban kis terjedelmüknél és a helybeli viszonyokból alakult jellegüknél fogva inkább ügyes és szerencsés kísérleteknek tekintendők, mint biztos elven alapuló bensőleg összhangzatos rendszereknek, a melyek általános elfogadatra igényt tarthatnának.”⁸⁹ Ez a kétségkívül igaz megállapítás azonban mit sem von le annak igazából, hogy itt voltaképpen a magánrendszer nem teoretikus indítatású reformálásával, a magánrendszer és a közös nappali elzárás praktikus összeházasításának megvalósítási kísérletéről beszélhetünk. Az pedig, hogy e helyi próbálkozások ugyanazokat a gyakorlati megoldásokat alkalmazták, ugyanabba az irányba tapogatóztak, a börtönügy egyetemes fejlődését igazolják.

A legnagyobb sikert azonban vitathatatlanul Sir Walter Crofton, az írországi börtönök felügyelőjének modellje aratta. A fokozatos rendszerként szervezett ír megoldás⁹⁰ lényege – kiegészítve az angol elgondolásokat – a társadalomba való visszatérés hatékony elősegítése és támogatása. Ennek érdekében megtoldotta a három lépcsőt egy negyedikkel: beillesztette az ún. közvetítő intézetet.⁹¹ E stádiumban, a feltételes szabadságot megelőzően, az elítélt már félig szabad munkásként jelent meg, érintkezhetett a külvilággal, intézeteken kívüli megbízásokat teljesíthetett. A közvetítő intézetnek két célja volt: egyik az elítélt „visszaszoktatása”, a másik pedig „a társadalomnak vele szemben táplált bizalmatlanságát” eloszlatni.⁹² Az ír rendszer olyan sikert aratott, hogy Európa-szerte a fokozatos rendszer ír szisztémaként vonult be a köztudatba. (Például Bozóky Alajos, Pulszky Ágost és Tauffer Emil meg sem emlékeznek külön angol rendszeréről. A kor szemében az amúgy is Angliához tartozó ír terület rendszere felemésztette a kevesebbet. S ez a több vitathatatlan volt.) Az angol elgondolás „egy érdekes és kitűnő intézménnyel” lett kibővítve, illetőleg továbbfejlesztve⁹³ A közvetítő intézet (intermediate prison) az angol 2. és 3. fokozat közé ékelve jelentősen megnövelte a büntetés-végrehajtás hatékonyságát. Holtzendorff (aki az ír rendszer legharcosabb német szakértőjének számított) vitathatatlan tényként számolt be az elítéltek számának jelentős megcsapnásáról, mely szerinte az új rezsimnek köszönhető.⁹⁴

A közvetítő intézet és a feltételes szabadságra bocsátás megközelítésére ugyanazt a kategorizálást alkalmazták, mint a közös rendszerben oly sokfelé, Genftől Korfuig: az osztályrendszert. Az öt osztály utolsójának nevezett csoportjába, a probation class-ba kerültek azok, akik a magánelzárásból kerültek ki, majd a szerzett érdemek (jegyek) függvényében haladtak a „third”, „second”, majd „first class”-on keresztül, hogy elérjék az „exemplary class”-t, amely jellegében már a közvetítő intézethez áll közelebb. Az előrehaladásnak időtényezője is volt. A harmadik osztályban például legkevesebb két, legtöbb hat hónapot tölthetett az elítélt, a másodikban hat, az elsőben 12 hónap a minimális időtartam. Természetesen az út visszafelé is nyitva állott, egészen a harmadik osztályig. (A magánzárkába tehát már nem lehetett visszakerülni.)⁹⁵

Mint minden osztályozásnál, itt is lényeges az előrelépést biztosító minősítő mechanizmus. Az íreknél ezt a jegyrendszer bevezetésével oldották meg, melynek részben múltja, részben párhuzamos gyakorlata is volt már.⁹⁶ Az 1863-ban az angolok által is elfogadott és ott is bevezetett jegyrendszer lényege, hogy a rabról vezetett nyilvántartási lapon eredményben (érdemjegyen) kifejezett magatartásértékelést vezetnek. A legmagasabb érték a 3 (angoloknál a 8). Az érdemjegy döntően a szorgalom, az iskolai magaviselet és a munka eredményességének függvénye. Mindhárom dimenzióban adható jegy, ami havi értékelésben összesítődik. Az ír megoldásban 3-3 jegy, összesen 9 lehet.⁹⁷ A minősítés alapja tehát az elért érdemjegyek összesített értéke. A fegyelmi büntetés lehetett e megszerzett jegyek meghatározott részének elvesztése is. Finkey Ferenc lelkesen kommentálta a rendszer előnyeit: „e jegyrendszer, mely jellemző vonása az angol börtönügynek, úgy anyagi, mint erkölcsi tekintetben kitűnő s rendkívül üdvös hatású intézmény”.⁹⁸

A fokozatos rezsim sikere átütőerejű volt, a hatvanas években már a magánrendszer diadalmas terjedését is megtörte. Hiszen „az új intézeti berendezkedés sem a törvény represszív erejét, sem az elrettentést egyáltalában nem csökkentette vagy rontotta le”, ellenben kézzelfogható eredményeket hozott a javulás terén.⁹⁹ Az 1857. október 12–16-án Birminghamban tartott börtönügyi kongresszus már az ír rendszer mellett voksolt, s ajánlotta azt bevezetésre.¹⁰⁰ A kiegyezés után évtizedre születő magyar Btk. is e megoldást választotta büntetési rendszere alapjául. „Aránylag igen rövid idő alatt tehát, mint a fentebb kiemelt példák is mutatják, rendkívüli kiterjedést nyert e rendszer, a mely eredmény csakis ama belső igazságnak

tulajdonítható, melyen az és annak mindenik alkatrésze épül, valamint azoknak a tapasztalatoknak, melyek azokban az országokban szerkesztettek, a melyek e rendszer szerint alakították át a szabadságbüntetések végrehajtásának módozatait.¹⁰¹

Ez volt a helyzet világszerte a kiegyezés évében. Az amerikai reformatory system még nem jelentkezett; az egyedül tökéletes megoldás, az igazi börtönrendszerek keresése fölött még nem járt el az idő. A szakemberek heves vitákat folytattak, izgalmas kísérleteket szerveztek, hogy sajátos értelmezésű és összeállítású számadatokkal bizonyítsák sikerüket, s hogy azután néhány évtizedre rá az egész börtönügyi tudomány mondjon ítéletet fölötte, s seperje le az asztalról a tervet egy másik modell feletti lelkedés. (Így járt az auburni, a magányrendszer, a genfi, a müncheni rezsim, bizonyos idő múltán heves támadások érték az ír szisztémát is.) Úgy tűnik, a 20. század már nem megváltó rendszerekben, hanem részmegoldásokban gondolkodott, de ez sem vezetett eredményre. A börtön – egyetemes rendszeréből és a kriminalitás büntetőjog által meg nem oldható problémájából következően – számos negatívumát ellensúlyozni, egymással ellentmondó követelményeit kielégíteni megkísérlő „javítások” egymást is rontották, s jöllehet, a szabadságvesztés-büntetés világszerte a legelterjedtebb büntetési nemmé vált, „kezdjük észrevenni, hogy nem felel meg mindenben az igényeknek és ezenkívül jelentékeny egyéni és társadalmi feszültségeket szül. Az emberek egyre inkább beszélnek a büntetlenítés fogalmáról.”¹⁰²

Ezt persze korszakunkban, a 19. században még egészen másként látták a szakemberek. S hazánkban a börtönrendszerek feletti vitát hazai tapasztalat nem terhelte meg, hiszen börtönrendszerről Magyarországon aligha beszélhetünk. Mint ahogyan auburni vagy pennsylvaniai szellemben épült börtöneink sem voltak (leszámítva mutatóban egy-két reformkori kis megyei fogházat). Külföldre jártak tehát szakembereink tapasztalatot gyűjteni, elsősorban az osztrák és a német, valamint a francia és az angol intézeteket tanulmányozva próbálták megalapozni hazai börtönrendszerünket.

2.3. A börtönügy állása az európai országokban

A börtönrendszerek elfogadása persze még nem jelenti egyetlen államban sem a börtönrezsim teljes és azonnali átalakítását. A börtönügy állása az európai országokban éppen azt bizonyítja, hogy egy ilyenfajta deklaráció

inkább a jó szándékot fejezi ki, esetleg megtestesül egy-két modellértékű intézet felállításában, de a „hordalékot”, a régebbi rendszer (vagy csak a feudális tömlöcözési gyakorlat) által megteremtett korábbi fegyintézeteket a börtönügy térképéről kitörölni nem lehetett. A legtöbb országban, még ha deklaráltak is egyik vagy másik rendszer melletti elkötelezettséget, a legkülönfélébb rendszerek vagy gyakorlat egymás mellett éléséről beszélhetünk. Nem tartozik témánkhoz, nem is célom az európai börtönügy bármiféle feltérképezése (amit egyébként többen és igen kiválóan elvégeztek már előttem). Viszont a tendenciák fölvázolása nélkülözhetetlen, különös tekintettel a német és az osztrák börtönügyre, mely hazánkra döntő befolyást gyakorolt. Ezen belül is három kérdést érzek fontosnak: a börtönrendszerek elterjedtségét, a börtönök ehhez történő hozzáigazítását és a börtönépítészeti eredményeit.

A börtönrendszert illetően korántsem volt egységes kép a kiegyezés esztendejében Európában. Anglia és Írország a fokozatos rendszerre szavazott. Így itt épültek magánzárkás (Pentonville, Montjoy), közös rendszerű (Spike Island, Fort Carlisle, Campden) és közvetítő intézetek (Lusk, Smithfield). Ezzel szemben Amerika nehezebben döntött.¹⁰³ Jóllehet, 1859-ben Philadelphiában a magánrendszer diadaláról számoltak be, a kérdés korántsem volt ilyen lezárt. „...mindinkább eltérnek az eredeti alapelvektől, úgy hogy számos börtönről azt sem mondhatni meg bizonyosan, vajon a magánvagy a hallgató rendszer szellemében volt-e elrendezve? Nem mindenütt tartatik szem előtt a javítás elve, s több állam az auburni rendszerhez csupán azért ragaszkodik, mivel kevésbé költséges, sőt hasznot hajt.”¹⁰⁴

Svédországban 1862 óta a magánrendszert alkalmazták a 6 hónapot meg nem haladó szabadságvesztés-büntetésre. E célból 25 magánrendszerű börtönt állítottak föl (egyét a fővárosban, további egyet-egyét a megyékben). Emellett 6 kisebb, nappali közös, éjjeli elkülönítő elzárásra alkalmas fogház működött.¹⁰⁵ Norvégiában hasonló rendszert deklaráltak, de erre egyetlen börtön volt csupán alkalmas.¹⁰⁶ Dánia 6 évig terjedő szabadságvesztés-büntetésre ítétekre vonatkozóan általános rendszerként fogadta el a magánrezsimit. Ennek következtében az összes vizsgálati és javító fogház, továbbá a nagyobb fegyintézetek is a magánrendszer szellemében épültek. Mindemellett említenek a jelentések néhány auburni szisztéma szerint működő börtönt.¹⁰⁷ Belgium, mint az ún. elkülönítési rendszer kimunkálója az egy esztendeig terjedő szabadságvesztés-büntetésre s természetesen a vizsgálati foglyokra a magánrendszert honosította meg;¹⁰⁸

hosszabb büntetés végrehajtására alkalmazták az auburni szisztémát is.¹⁰⁹ Hollandia 1854-ben fogadta el a magánrendszert alapul; az amszterdami fegyintézet is már ilyen célokra épült meg.¹¹⁰ Svájcban, melyet a szakirodalomban az auburni rezsim európai hazájának szoktak nevezni, a kedvezőtlen tapasztalatok nyomán egyes kantonok áttértek a magánrendszerre (Genf, Lausanne, St. Gallen). Lenzbergben az ír szisztémával kísérleteztek.¹¹¹ Toscana 1853-tól, Szardínia 1857-től választotta a magánelzárást alaprendszerre (bár Cavour inkább az ír fokozatos megoldást támogatta).¹¹² Málta és Korfu magánrendszeréről már szóltam, melyek azonban egyfajta vegyes rendszer irányába tartottak. A német államok közül Badenben volt 1845-től viszonylag következetesen keresztülvitt magánrendszer (vö. Bruchsal). Poroszországban Julius professzor munkálkodott a magánelzárás bevezetésén; neki köszönhető négy nagy magánzárka-rendszerű börtön felépítése (Moabit, Münster, Breslau, Ratibor). A feltételek hiánya azonban végül is csak az éjszakai elkülönítést tették lehetővé. Mecklenburg, Oldenburg, Frankfurt s Bréma kisebb megszorításokkal szintén elfogadta a magánrendszert. Megjegyzem, a rendszer következetes keresztülvitele a kisebb államokban könnyebben megoldható, ott, ahol egy nagyobb fegyintézet elláthatja a büntetés-végrehajtás funkcióját.¹¹³

Európa többi részére inkább a zűrzavar és a rendszereknek még szabályokban is kazuisztikus felbukkanása volt jellemző. Franciaországban egyseges börtönrendszert nem fogadtak el. 1847-ben győzni látszott a magánrendszer híveinek tábor. Csalóka volt a látszat: ez a törekvés a forradalmi események során megbicsaklott, s 1854-ben (feltehetően pénzügyi megfontolásokból) a közös elzárást(!) fogadták el általánosként, a magánzárkákat, tehát az egyenkénti elkülönítést kizárólag fegyelmezési célokra tartva fenn. Mindamellet 1847-ben Mazasban épült egy 1200 főt befogadó magánrendszerű börtön.¹¹⁴ Ám a legteljesebb polgári forradalmat megelőző országban működtek még a bagnók, ahol teljes közös elzárásban, a legegyszerűbb elkülönítési előírások nélkül, feudális szokásoknak megfelelően, kemény kényszermunka mellett éjszakára padokhoz láncolva, kettesével lábtól egybebilincselve töltötték büntetésüket az elítéltek. Spanyolországban hasonló módon a „teljes értékű” feudális tömlöcözés maradt gyakorlatban. Portugália 1860-tól kezdett kísérletezni a magánrendszerrel. Addig ott is csak a korábbi feudális elzárás szerinti megoldás divatozott.¹¹⁵ A német államokban úgyszintén zömében a „vegyes” rezsimiek terjedtek el, néhol (miként Hamburgban, úgy Württembergben is) a közös

elzárást kimondó általános elvek mellett kivételképpen tudomásul vették a magánelzárást is.¹¹⁶

A Magyarországra legnagyobb hatással lévő osztrák börtönügy vizsgált időszakunkban nem tudott dűlőre jutni a fogházjavítás kérdésében. Igaz ugyan, hogy elvben 1849-ben a vizsgálati foglyokra és az egy esztendő alattiakra nézve bevezettetett a magánrendszer, ezt azonban általánosan kiterjeszteni vagy az intézetekben megvalósítani nem tudták. A kíváncsalm szintjén megjelentek az új elvárások, mint az a börtönök főfelügyelőjévé kinevezett Hye Glunek utasításából is kiderült. Eszerint fő feladata törekedni „az összes börtönügy alapos reformjára”, addig, amíg a törvényhozás meg nem állapítja a végleges börtönrendszert. Köteles mindent megtenni az új reformelvek részletes bevezetésére, rabsegélyező egyletek szervezésének hathatós ösztönzésére.¹¹⁷ A szabadult rabok pártfogói hálózatának kialakítására felhívásokat tettek közzé, melyekben felkérték „mindazokat, kiknek viszonyaik megengedik, nyilatkoztassák magukat készeknek arra, hogy olyan fegyenceket, kiknek a büntető intézetekben viseletük reményt nyújt a javulásra, magokhoz munkások vagy cselédekül felvenni fogják”.¹¹⁸ Az igazságügy-miniszternek azonban még 1866-ban be kellett ismernie (mikor kibocsátotta a büntetés-végrehajtásra vonatkozó alapelveket), a fogházak helyiségeinek szűkös volta illuzórikussá teszi az intézkedések és törekvések jó részének megvalósítását. Amúgy állást foglalt a rabok értelmes munkáltatása, szorgalomra-fegyelemre szoktatása, hasznos munkaismeretekre tanítása, oktatása-nevelése mellett.¹¹⁹ A szándék tehát nem hiányzott.

A bizonytalankodások eredménye lett, hogy sem a magán, sem az éjszakai elkülönítési rendszer szerint szervezett fegyintézet nem épült

	férfiaknak	nőknek
éjszakára	52 szoba	5 szoba
	521 ágygal	99 ágygal
nappalra	12 munkaterem	3 munkaterem
	597 négyszögöl	62 négyszögöl
	alapterülettel	
betegeknek	8 betegszoba	2 betegszoba
	55 ágygal	15 ágygal

Ausztriában. Még a legkiválóbbnak tekintett garsteni fegyház paraméterei sem feleltek meg a modern elveknek. Bár az épület elég tágas volt ahhoz, hogy falon belül dolgoztathatták a feyenceket, elkülönítésük nem volt megoldott. Az elhelyezés nappal közös dolgozótermekben, éjszaka átlagosan 10 (nőknél 20) ágyas hálószobákban történt.¹²⁰

Amivel az osztrák börtönügy a magyar előtt járt, az az intézetek száma volt. A kiegyezéskor 18-at számláló intézetállományhoz képest a magyar korona országaiban 8 fegyháznak nevezett büntetés-végrehajtási építmény volt, 5 Magyarországon, 2 Erdélyben, 1 pedig Horvátországban.¹²¹

A börtönügy 19. századi javítási mozgalmának második hulláma által indítványozott legfontosabb intézmények (a közvetítő intézet, a feltételes szabadon bocsátás és a rabsegélyező egyletek) csak lassan hódítottak teret. Ahol leginkább természetes lett volna, Amerikában, a rabsegélyezés nem terjedt a kívánatos ütemben.¹²² A magánegyesületek mellett kísérleteztek állami segítségnyújtással is. Ilyenkor a börtönigazgató volt köteles gondoskodni a szabadult elhelyezéséről, tisztességes felruházásáról, pénzzel történő ellátásáról. Ez a megoldás azonban sem Amerikában, sem Európában nem vált be. Európa a magánegyesületeket részesítette előnyben. Angliában a hatvanas években már 12 jól funkcionáló rabsegélyező egylet működött. A kedvező tapasztalatok nyomán szögezte le az 1846. évi frankfurti kongresszus, hogy „a büntető törvények felülvizsgálata, törvényben szabályozott börtönfelügyelet és ellenőrzés, a szabadult rabok számára óvóegyletek alapítása ezek nélkülözhetetlen kiegészítései a börtönügyi reformnak”.¹²³ A szakirodalom is a magánegyesületek felé hajlott. A hivatalnokokból álló szabadultgondozó társaságok ellen főként az volt a kifogás, hogy a hivatalnokok nem kellőképpen érdekeltek a valódi segítségben, a volt rabot pedig a hivatalosság inkább emlékezteti volt „otthonára”, a börtönre, mint egy civil egylet.

Ez idő tájt fedezték föl újra a reszocializációban oly döntő jelentőségű eszköz fontosságát: a munkához szoktatást. Ezt a folyamatot több helyütt folytatták szabadulás után is. Yorkshire-ben például speciális átmeneti intézetet nyitottak, ahol akár hosszabb ideig is munkára, ellátásra leltek a volt rabok, ott dolgozhattak, míg azután mesteremberekhez nem kerültek.¹²⁴ Hollandiában és Svájcban kifejezetten jól funkcionáló rabsegélyező egyletekről szólnak a feljegyzések.¹²⁵

A feltételes szabadon bocsátás a fokozatos rendszerekben (Anglia, Írország) értelemszerűen intézményesült, más országokban sajátos variációkat

mutatott föl. Így példának okáért az USA-ban kegyelmezési jogként maradt fenn, melynek messze hiányosabbak garanciális feltételei, mint a feltételes szabadságnak.¹²⁶ Ez utóbbi esetben ugyanis törvényben határozzák meg, milyen feltételek mellett, mikor lehet elbocsátani a rabot: ti. mennyi idő után, milyen magaviselet mellett, milyen szerv értékelése alapján stb. A kegyelmezésnél eseti döntésről van szó. Néhol a kettő keveréke állott fenn: ugyanis a próbaidő csupán alapul szolgált egy későbbi megkegyelmezéshez.¹²⁷ A tendencia arra mutat, hogy a feltételes szabadon bocsátás egyre népszerűbb. Franciaország (1842) és Anglia (1844) után Írország és Skócia (1853), majd Belgium és Portugália is bevezette. Az 1857. évi frankfurti kongresszus melegen támogatta, s megállapította, hogy az „előleges szabadonbocsátás rendszere bővebb megvizsgálást érdemel”.¹²⁸

Figyelemre méltó, hogy már több állam is külön foglalkozik a fiatalokkal. Így Hollandia kifejezetten gyermek- és fiatalkorúak számára állított fel javítóintézeteket Amszterdamban, Rotterdamban, Veenhuizenben és Zülphanben.¹²⁹

2.4. Börtönépítészet

„A büntetőjog és a büntető rendszer XVIII. században megkezdődő változtatása a börtön számára teljesen új feladatokat jelölt ki: biztonságos őrzéssel a foglyok szabadságát elvonni, szükséges elkülönítéssel a további megrontást megakadályozni, szigorú fegyellemmel, szorgalmas munkával, vallás-gondozással az erkölcsi javulást előmozdítani, a tisztaságra, friss levegőre fordított gonddal, elegendő mértékű ápolással az egészséget fenntartani. Ezek a követelések váltak a börtönépítészet anyaföldjévé.”¹³⁰ A követelmények tehát:

1. a biztonság,
2. az elkülönítés,
3. a kiszolgálólétesítmények,
4. az egészséges feltételek megteremtése.

Ezeket tekintetbe véve kellett a tervezőknek a modern börtön modelljét előállítani a tervezőasztalon.¹³¹ A legnehezebb, de egyben legkönnyebben magyarázható helyzetbe azok kerültek, akiknek régi épületekbe kellett tervezniük a büntetés-végrehajtási funkciókat teljesíteni akaró intézetet. A régi kastélyok, volt zárdák, katonai erősségek átépítésénél a legfőbb úr az

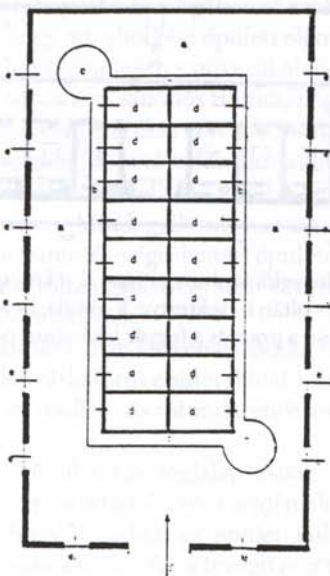
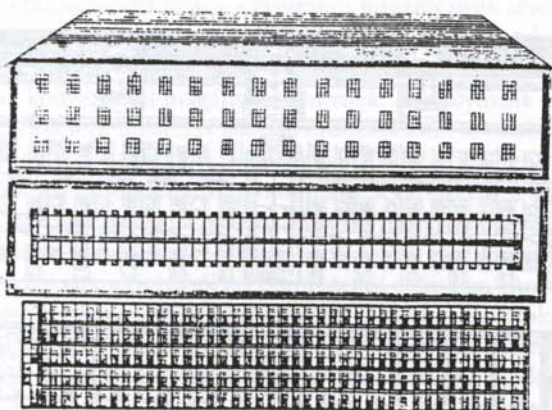
egykori épület volt. Némi segítséget jelentett talán, hogy a kolostorok és kaszárnyák építési megoldásai – egyetemes intézmények lévén – hasonlítottak a börtönéhez. Itt a gondot főként a közös helyiségek elhelyezése jelentette. A kisebb helyiségekre osztott zárdaépületek, laktanyák vagy kollégiumok kedveztek a magányrendszernek, akadályozták viszont a közösségi funkciók teljesítését. A katonai erődtípusoknál rosszabb volt a helyzet, különösen, ha hegytetőn, sziklaormon, szűk völgyben épült a vár. Ilyenkor a terjeszkedési lehetőség minimális, a várépítéssel belső követelményei pedig kifejezetten akadályozták a börtön kialakítását. (Nálunk ez példának okáért Munkács esetében feloldhatatlan problémát jelentett.) A börtönépítéssel szempontjából ezért volt óriási előnyben Európával szemben az Egyesült Államok. Ott a börtönépítészeti elgondolásokat nem béklyózták meg a más célú épületek. Kolostorok, kaszárnyák, nevelőintézetek, tébolydák és várak átépítésekor természetesen inkább toldozás-foldozás folyt, s ha teheték az építésszek, teljesen új szárnyat terveztek a régi építmények mellé, mely legalább önmagában elyszerű lehetett. Ám csalódnánk, ha azt hinnénk, hogy ott, ahol régi épületi elgondolások nem gátolták a célszerű börtönépületek emelését, csupa tökéleteshez közelítő fegy- és dologház emeltetett. Sőt, a sors különös fintora, hogy a teljesen új építkezéseknél legalább olyan vargabetűket tett a börtönépítéssel fejlődésének íve – mely mint Krohne mondja – a tévedések útja volt. Amerikában ugyanis a börtönrendszerek elméleti modelljei – később egymással folytatott vitái – voltak a tévutak forrásai. Mindegyik irányzat a saját igazának tökéletes megvalósulását várta a büntetés-végrehajtási épületektől, kevésbé engedve az építésszek zsenijének, túlhangsúlyozva saját vezérelveit.

Így születtek az első modellek.

A vizsgált korszakunkra már körvonalazódott főbb modellek a külső zárkasoros épület, belső zárkasoros épület (blokk), az udvarrendszerű épület, a panoptikus épület (csillag- és rotundarendszerű), az auburni megoldás, a bagnók voltak.

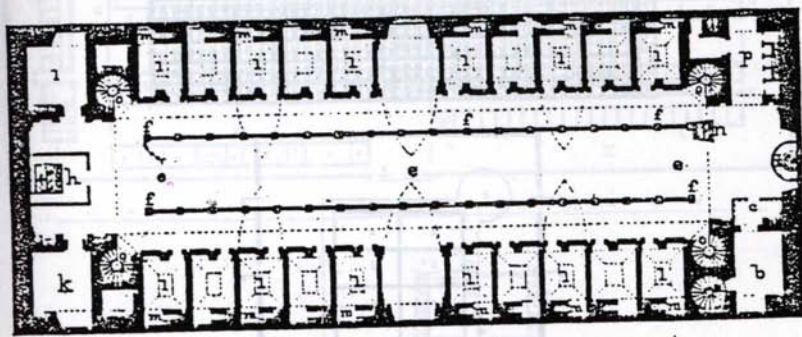
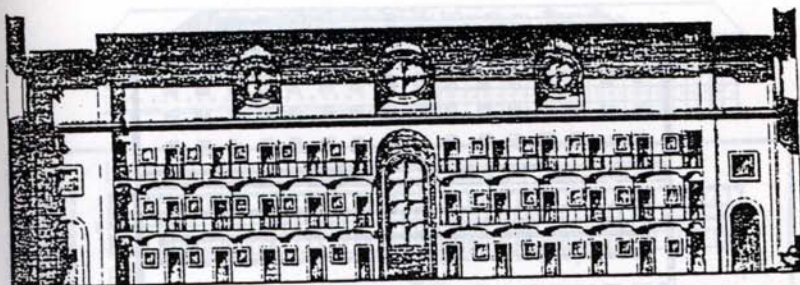
A külső zárkasoros épület egy téglalap alakú, néhány emeletes ház, melynek emeletein középen fut a folyosó, s arról nyílnak két oldalra a cellák. A megoldás előnye, hogy a zárkák az épület külső oldalán épültek, a szabadba közvetlen ablakuk nyílik, így a levegő és a fény is elegendő. Ilyen tervet készített a magyar Balla Károly is. A két oldalon vezetett cellasor persze egyszerűsíthető úgy is, miként Cassel 1720-ban épített börtönében történt: az épület egyik végében voltak a kiszolgálólétesítmények (konyha,

Belső zárkasoros büntetés-végrehajtási intézet alaprajza

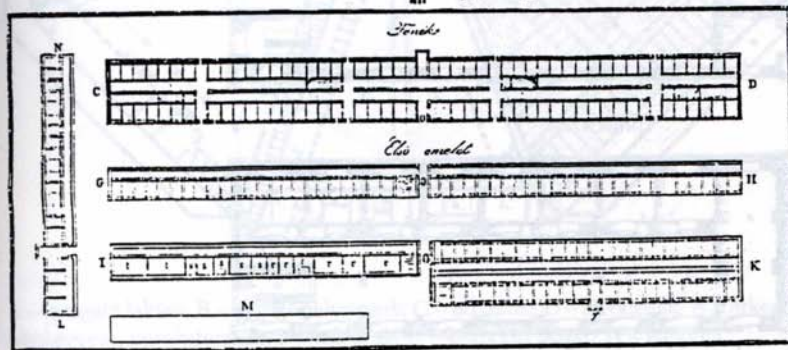
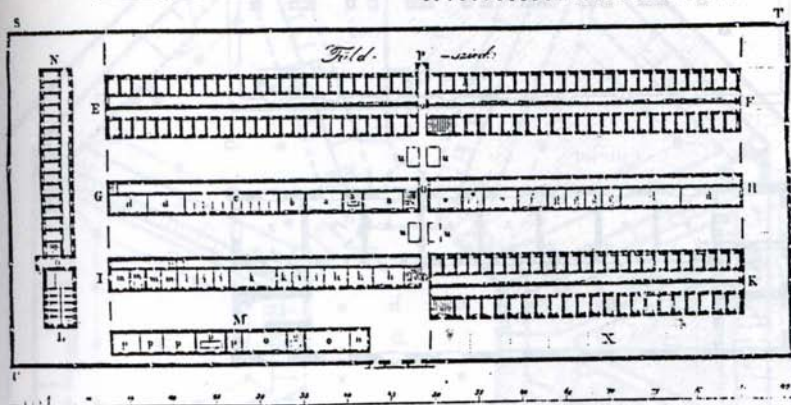
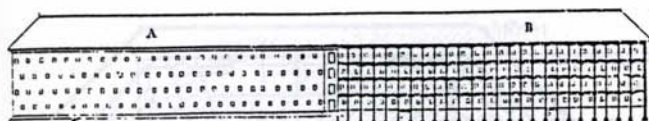

a – folyosó (földszint); b – függőfolyosó (emeleti zárkaszint); c – lépcső; d – zárkák;
e – ablakok; f – bejárat

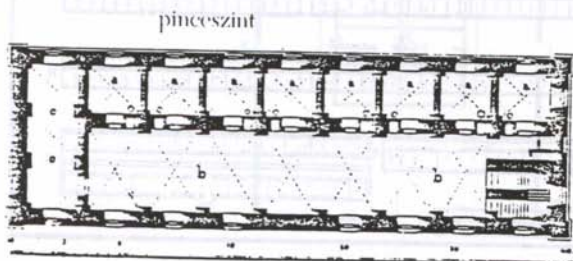
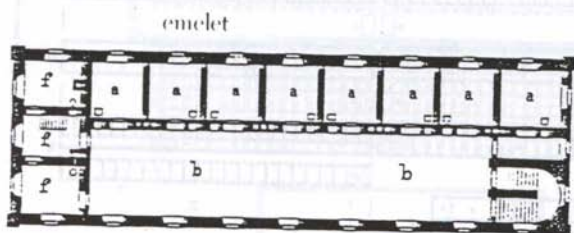
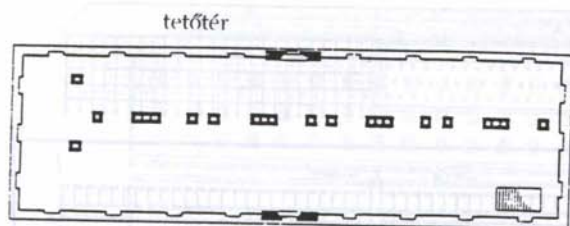
A San Michele előlnézeti képe és alaprajza

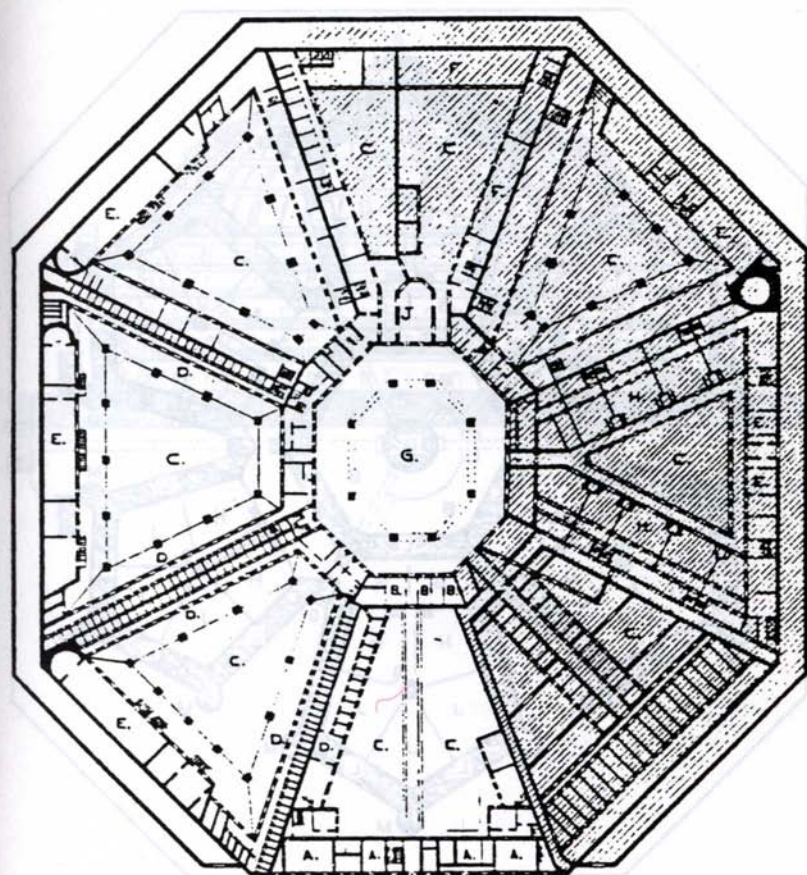
a – utcai lépcső; b – felügyelői szoba; c – rács; d – kút; e – munkaterem; f – pad
lánccal; g – nagyablak; h – oltár; i – sekrestye; k – iroda; l – zárkák; m – árnyékszékek;
n – fenyőtűhely; o – lépcső a prior és a fegyőr lakásához; p – tüzelőanyag-raktár

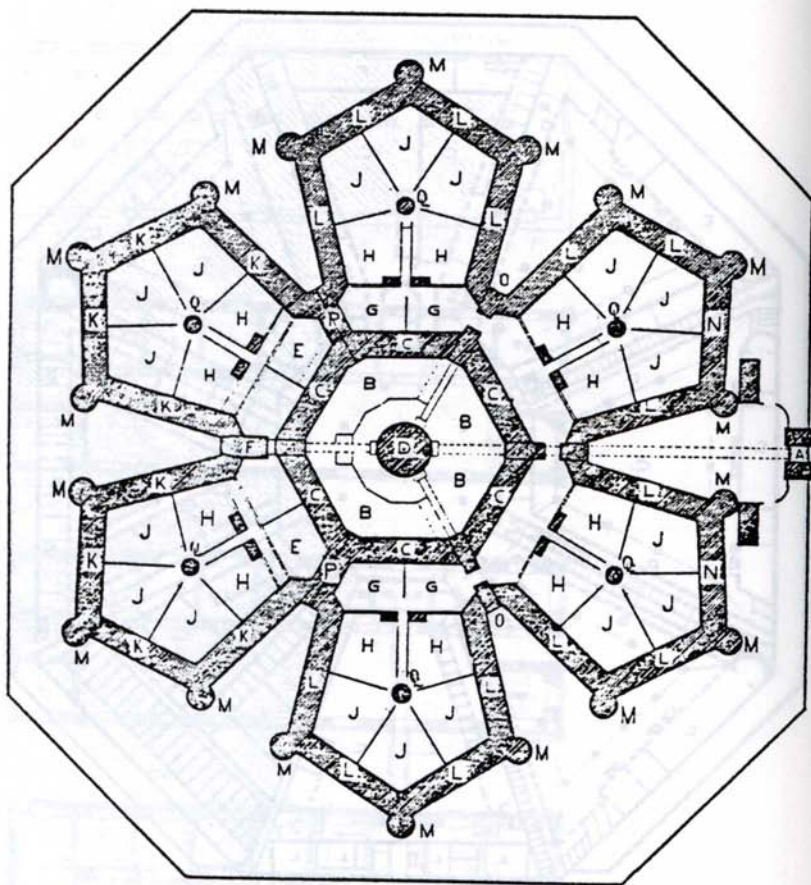
A casseli fegyintézet

a – zárkák; b – folyosó; c – pince; d – konyha; e – kamra; f – a – börtönmester lakása

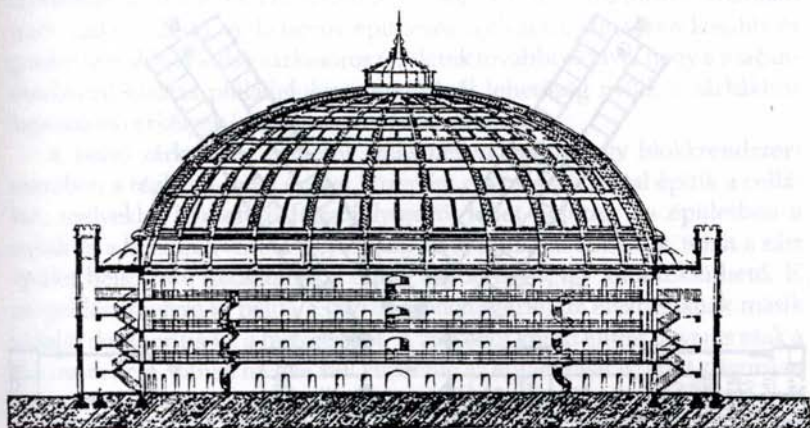

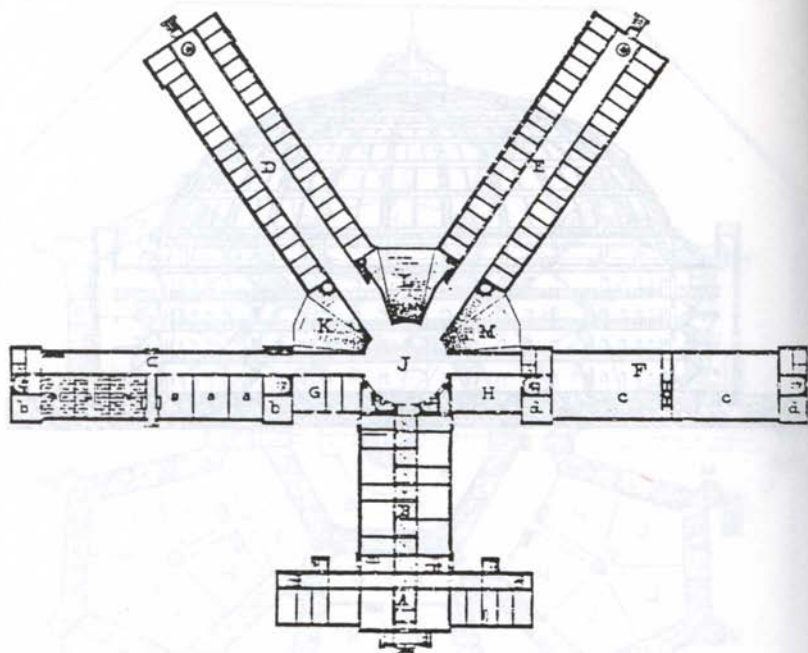
A – igazgató lakása; B – elosztóhelyiségek; C – udvarok; D – alvócellák; E – étkező, iskolaterem, munkatermek; F – raktárak; G – központi udvar; H – kápolna

A – bejáratú kapu; B – belső udvar; C és D – a fegyintézet alsóbb tisztviselőinek lakásai; E – foglyok udvarai; F – közlekedő folyosó; G – fedett fogolyudvarok az eső alatti munkáltatásra; H – fogolyudvarok a műhelyekkel; J – fogolyudvarok; K – női foglyok osztálya; L – férfi rabok osztálya; M – lépcsőházak; N – férfi betegszoba; O – konyha; P – mosókonyha; Q – művezető lakása

Arnheim börtöne

A – földszinten felvételi helyiségek, fürdő, raktár, fölötté kórház; B – földszinten igazgatási helyiségek és munkatermek, fölöttük kápolna; C – hálózobák (a), felügyelők (c); – D, E – három szinten magánzárkák; F – második emeleten munkatermek (c) és felügyelők (d); G – földszinten munkatermek; H – első emeleten iskola; J – központi helyiség; K – konyha; L – gépház; M – mosókonyha

raktárak, pincék, felügyelői lakások), vele szemben a hosszanti oldalon a lépcsőház, amitől jobbra húzódott a cellasor, bal oldalon a folyosó átlátható terét alakították ki. A kétsoros építkezés nyilvánvalóan takarékosabb és gazdaságosabb. A külső zárkasoros épületek további előnye, hogy a magánrendszerű elzárás philadelphiai verziójánál lehetőség nyílik a zárkákhoz kapcsolódó erkélyek (sétálóudvarok) kialakítására is.

A belső zárkasoros épületek (más néven tömb- vagy blokkrendszer) esetében a téglalap alakú épület közepén, egymásnak háttal építik a cellákat, melyekbe körbefutó függőfolyosóról lehet bejutni. Az épületben a cellák és a hozzájuk vezető folyosókon kívül nincsenek szintek, tehát a zárt épület belső tere földszinttől a tetőig egybefüggő, így jól áttekinthető. E megoldás (melyre jó példa a párizsi Conciergerie) az elvárásoknak másik oldalát domborítja ki: a biztonságot. A zárkából kijutó elítélt ugyanis csak a folyosóra ér ki, onnan még le kell küzdenie az épület falát is, amit szigorúan őriznek. Egészségügyi szempontból e rendszer sokkal kevésbé felel meg az általános elvárásoknak, a cellák ugyanis levegőt és fényt is csak a nagyépület ablakain keresztül kaphatnak.

A kezdeti, első építészeti elgondolások egyike volt a San Stefano szigeten épült bagno, mely leginkább egy amfiteátrumhoz hasonlítható. Az épület homlokzata mögött egy téglalap alakú, középtengelyére nagyjából szimmetrikus intézeti együttes található, melyben a hivatali helyiségek és a kiszolgálólétesítmények kaptak helyet. Irodák, raktárak, konyhák, kaszárnya és ebédlő, felügyelőszemélyzet büntetőkamrája stb. Ebből az épületből egy hátsó udvarra nyílt az ajtó, melyet csonka körívben zárt körbe a bagno cellasora. A zárkák zöme közös elzárásra szolgált, szám szerint 27, amit tíz magánzárka egészített ki. A zárkasort kívülről egy újabb cellakörív övezte, melyben a büntetőzárkák voltak, méghozzá a fentebb ismertetett belsőzárkás rendszerben, mivel túl rajtuk futott még egy folyosó. Az épületet 1795-ben emelték a nápolyi királyság elítéltei számára.

Az udvarrendszerű épületnek nevezett börtönépítészeti elgondolás egyik első megjelenése az 1772 és 1775 között épült Maison de force Gentben. A tervezésben itt az osztályozás (elkülönítés) követelménye került előtérbe. Az egész épület egy nyolcszögű intézet, melynek közepén egy ugyanilyen formájú úgynevezett középudvar volt. A külső falak és a középudvar közötti részt trapéz alakú udvarok kötötték össze. Az udvarokat a zárkasorok és egyéb létesítmények választották el egymástól. Ily módon nyolc, egymástól elszigetelt udvart (s ehhez tartozó épületet) nyertek, mely

kiválóan alkalmas volt az elítéltek különböző kategóriáinak szétválasztására és külön történő elhelyezésére. (Különválasztották például a fiatalkorúakat, a visszaesőket.) Egészségügyi problémája ugyanaz volt, mint a belsőzárkás épületnek, ugyanis a két szomszédos udvar cellasorai egymásnak háttal sorakozva, önálló ablakkal nem rendelkeztek; a levegőt és világosságot csak az udvarok felől kaphattak. Mivel utóbb a zárkákhoz vezető folyósokat beüvegezték, a levegőztetés még bonyolultabbá vált. Ezen a legalapvetőbb börtönhigiéniai követelményeket sem biztosító építési megoldáson próbálták javítani a milbanki House of correction építésénél. Az intézet egy nyolcszögletű, fallal körülvelt térség közepén elhelyezett hatágú csillagra emlékeztet. Alapelve ugyanaz, mint a genti fegyintézeté, de a cellák levegőztetését oly módon oldották meg, hogy az udvarok nem közvetlen cellasorokkal találkoztak, hanem önálló fallal rendelkeztek, melyek közé szabad térség ékelődött. Így valamennyi zárkának közvetlen ablaka lehetett szabad levegőre. A belső udvart körülölelő épülettömb (a hivatali lakások) sem érintkeztek közvetlenül a zárkatömbökkel, így azok is közvetlen levegőhöz jutottak.

A börtönépítészet nagy forradalma volt az ún. panoptikus felfogás bevitelle a börtönépítésekbe. (A panoptikus rendszerben épült intézetek alapelve, hogy valamennyi zárka az épület központjában elhelyezett figyelési pontból tökéletesen áttekinthető.) Ez a börtönügyben Bentham nevéhez fűződő újítás korántsem volt újdonság általában az építészetben. Miként arra Foucault fölhívta a figyelmet, Bentham terveit – jóllehet ő erre soha nem hivatkozott – több hasonló építkezés előzte meg. Így például az XIV. Lajos udvarában építtetett állatsereglet otthona. A királyi állatkert középpontjában egy nyolcszögletű pavilon volt elhelyezve, ez volt a király szalonja, melyből minden irányban ablakok nyíltak. Minden egyes ablak egy elkerített, trapéz alakú udvarra nyílt, melyben különféle állatokat helyeztek el. A menaszéria centrumából tehát valamennyi állatot szemügyre lehetett venni. De ugyanilyen szellemben terveztek kórházat is. Ezzel az egyetemes intézmények hasonlóságához érkeztünk. Ugyanazt az elvet a legtöbb egyetemes intézmény épületére lehetett alkalmazni.

A panoptikus rendszer egyik elterjedt modellje volt az ún. rotundarendszer, melyet leginkább még egy cirkuszhoz lehet hasonlítani. A magánzárkák hatalmas ívben futnak teljes kör, több emelet magasban; a cellákat függőfolyosó köti össze. A zárkák által behatárolt óriási körterület közepén áll a megfigyelő személyzet ellenőrzési pontja, valamint az oltár. Az épületet

óriási kupola borítja. Egészségügyi szempontból a levegőztetés megfelelő, a cellák, mivel külső falra nyílnak, világosak. E világosság pedig (Foucault az állatsereglet megfigyeléséhez hasonlítja) az őrszemélyzetnek biztosítja a legteljesebb betekintést a rab cellájába. Azt mintegy „átvilágítja”, s a szűrt háttérfényben a rab teljes mozgása követhető. Ez a megoldás feloldja a magánzárkák–közös ceremóniák problémáját, mert a középben elhelyezett oltárnál úgy lehetett misét celebrálni, hogy egyetlen elítéltnak sem kellett elhagynia celláját. Ugyanez vonatkozik az oktatásra is. Legnagyobb problémája ennek az építkezésnek a költségesség, valamint az óriási, kihasználatlan térség. Emellett az intézkedés gyorsasága is akadályt szenved, hiszen a középpontból a cellákat közvetlenül nem lehet megközelíteni, csupán körben, a lépcsőházakon és függőfolyosókon keresztül. Az ún. csillagrendszer erre keresett orvoslást. A csillagrendszer a panoptikus elgondolás és a külső zárkarendszer elegyítéséből született. Lényege a középső megfigyelőpontba becsatlakozó zárkaszárnyak csillagszerű együttese, melyekben kétoldalt futnak a zárkasorok, s a középső folyosó összeköttetésben áll az őrszemélyzet szolgálati helyével. E csillagszárnyak lehetnek többemeletesek, párhuzamos fallal épültek vagy enyhén szélesedők; csatlakozhat egymáshoz akár 37 szárny is. A világ börtönépítészetében ez a csillagrendszer aratta a legnagyobb sikert. (Hazánkban ez elv szerint épült a szegedi „csillag” és a budapesti gyűjtőfogház is.) Azon csillagszerű fegyintézeteket, melyek a teljes magánrendszer szellemében épültek, kis, ugyancsak csillagszerű sé-tálóudvarok színesítik, melyek megakadályozzák, hogy séta közben a fegyencek egymással találkozhassanak. Az ún. vegyes rendszerű börtönökben is szívesen alkalmazták a csillagrendszert, ilyen esetekben az egyik szárnyba magánzárkák, a másikba pedig hálótermek, megint máshová munkatermek kerültek.

Ezek a legkülönbélebb kísérletek azután kialakították a legelőnyösebb építési modellek paramétereit, melyekből lassan létrejött a börtönépítkezésekkel szemben támasztott (építészeti) követelmények katalógusa.

Az újonnan létesített büntetés-végrehajtási intézetek számára a legkedvezőbbnek ítélte meg a szakirodalom egyfelől egy közepes nagyságú város közellétét (mely például a munkáltatás kihelyezett feltételeit, kereskedelmi és beszerzési lehetőségeket biztosítja) lehetőleg úgy, hogy az intézet valamely vasútvonal mentén feküdjön. Másfelől fontos az egészséges környezet, tiszta ivóvíz megléte, jó széljárás. Maga az intézet – egyöntetűen kialakított álláspont a 19. század második felére – férfifogház esetében 200 és 500 fő

közötti, nőknél 100 fősnél nem nagyobb befogadóképességű legyen. A külső megjelenésre bár elfogadottá vált az elgondolás: legyen egyszerű, biztonságos, hivalkodásmentes, hosszabb ideig a racionalitás nem tudta legyűrni a nagyot alkotás vágyát az építészekben. A börtönök és fegyintézetek óriási állami költségvetésből épültek, jelentős részévé váltak környezetüknek, így a tervezők is szeretnék volna emlékezetessé tenni tevékenységüket. A legkülönbélebb stílusban tervezett és felépített, cicomázott fegyintézeteket hagytak az utókorra. Krohne elrettentő példaként idézi meg Pittsburgh és Lancas intézetét, melyek gótikus, Trentonét és New Yorkét, melyek egyiptomi építészeti hatások alatt formálódtak.

A büntetés-végrehajtási intézetek belső kialakításának általánossá rendeződő elvei szerint a legcélszerűbb a háromszárnyas magánzárkarendszer, hogy a zárkákba a levegő és fény kellőképpen bejusson. Emellett a három szárnyat csatlakoztató hivatali épületnek kell északnyugatra vagy délkeletre néznie, hogy a szárnyak mindegyike kapjon a napfényből. A szárnyak mindegyikét egységes, belátható tér kösse össze a központi teremmel (a megfigyelőponttal), nem zárt emeletek, hanem padlótól tetőig nyitott terek; így a földszinti cellák a folyosóról, a többi (az emeletiek) függőfolyosóról nyíljanak. Természetesen minden szárnyból folyosó vezessen az őrség megfigyelőhelyiségéig. A földszinti folyosó, tehát a szemben lévő cellák közötti távolság 4–4,5 méter széles, a függőfolyosóké 0,9 méter legyen. A folyosókon elhelyezhető cellák száma egy-egy oldalon ne legyen kevesebb 18-nál és ne legyen több 22-nél, így egy-egy szint celláinak száma 34 és 42 között mozoghat. A zárkákra megállapított szakmai méretek a következők. Éjjel-nappali elzárásnál szükséges a 25 négyzetméter, legalább 2,2 méter széles, 3,8 méter hosszú és közepén 3 méter magas zárka. A csak éjszakai cellánál elegendő (és szükséges) a 16 négyzetméter. A zárkaablak legalább egy négyzetméternyi legyen, az ajtónyílás 1,90 × 75 méteres. Az ideális berendezés szerint legyen benne árnyékszék, az egyik belső sarokban asztalka, amelyen könyvek, élelem, evőeszköz, vizespohár kényelmesen elfér. Legyen benne lehajtható vagy állandó fekhely, esetleg szék. Gondoskodni kell központi fűtésről (víz- vagy gőzrendszerű, esetleg meleg légbefúvó szisztéma szerint). (Ez utóbbit azért kedvelték annyira, mert nem volt szükséges hozzá a rabok közlekedését megkönnyítő vascsőrendszer.)

Ez az ideális kép persze közel sem azt jelentette, hogy mindenütt ilyen körülményeket teremtettek volna, ez csupán a büntetés-végrehajtási tuda-

mányosság tapasztalatokon érlelt eszmemodellje, melyet inkább a mintabörtönökben valósítottak meg.

Összefoglalva a mondottakat: A 19. század első kétharmada a büntetőjogi tudományosságban egyfajta eszményi büntetés-végrehajtási rendszer keresésével telt el. A szakemberek hitték, hogy létezik ilyen rezsim, létezik valamiféle megváltó elv vagy eszme, melyre a börtönök rendjét építeni lehet. A kísérletezések startlövését a büntetési elméletek kibontakozása adta meg. A javítás gondolatának felerősítése a büntetőjogban döntő lökést adott a végrehajtási szakembereknek. A kialakított rendszerek nem voltak újak, csak következetesek s összehangoltak. A börtönügy múltjában és a vallásos gondolkodásban gyökerező első szisztémák kiépítésénél erősebb volt az elmélet, mint a gyakorlat befolyása. Az erősebb és közvetlenebb hatás a philadelphiai rendszernél volt tapasztalható, ahol a bünbánat magányos elmélkedések útján történő elérése inspirálta a teljes magány megvalósítását, a totális elszigetelés szisztémáját. (Előzmények: a karthauzi rend szerzetessége és a quaker-mozgalom belsőmegvilágosodás-keresése, puritanizmusa, valamint San Filippo börtöne.) A vele párhuzamosan kibontakozó auburni rezsim a fizikai magány helyébe a pszichikai magányt állította: a csupán éjszakára elkülönített rabok egymás közötti kommunikációját a napközbeni közös munkán szigorú hallgatási kényszerrel, ezt pedig kemény testi fegyelmezéssel akadályozták meg. A rendszer elvei szerint napközben „javító” munkáltatás folyt. (Előzménye az 1735-ben megnyílt római San Michele, a genti és cellei fogházak rendszere.) Mindkét szisztéma – a magány és a hallgató is – a feudális tömlöcök közös elzárásából adódó káros hatások kiküszöbölésének igényével, a feudális carcer tagadásából született. Míg a philadelphiai megoldás formailag és tartalmilag is következetesen negálta a történelmi börtönt, az auburni a tartalomra koncentrálna a formát kevésbé érintette. A túlzottan eszmei indíttatású rendszerek hamar megfeneklettek. A philadelphiai kísérlet még a 18. és 19. század fordulóján zátonyra futott: már a philadelphiai mintabörtönök sem a tiszta magánrendszer (vagyis magányszisztéma) jegyében épültek. Az auburni elgondolás pedig éppen legfontosabb megkülönböztető sajátosságát veszítette el elterjedtével: a hallgatás kötelezettségét. Így a kísérletező Európa már a gyakorlat által módosított rendszereket honosította meg, melyeket tökéletesíteni igyekezett. Ennek folytán e szemben álló megfontolások lényegi különbsége óriási nagyságrenddel enyhült. Abban fogalmazható meg csupán, hogy az elítéltet magánzárkába zárják-e vagy nappali közös munkán vehet részt.

Az enyhülést jelzi, hogy Európában „klasszikus” formában nem tudták lábukat megvetni az amerikai modellek. A magánelzárás súlyosabb formája, a magányrendszer nem érvényesülhetett: a philadelphiai szisztéma itt már mint elkülönítési rendszer jelenik meg, melynek immáron nem célja az elítéltnak az egész világtól történő elkülönítése, hanem csak a rabtársakkal való kommunikáció megakadályozása és a külvilággal történő érintkezés korlátozása. Emellett jellemzővé vált a fokozódó belső foglalkozás és a magány megbontása a hivatali személyzet és az őri állomány által. Az elítélt már nem volt semmittevésre szorítva: cellájában dolgozhatott, olvashatott, művelődhetett, lelki gondozásban részesült, tanítást igényelhetett. Az egyre szellemesebb építészeti és egyéb technikai megoldások lehetővé tették közös programok (ismeretterjesztő előadások, vallási ceremóniák, istentiszteletek) szervezését is. Mint mondtuk, Európa az auburni szisztémát is megfosztotta sajátos ismérvétől, a hallgatási parancstól, ehelyett az elítéltek osztályozásával és a differenciáló bánásmóddal kísérleteztek. Az osztályrendszerben már felbukkant a fokozatosság (a keményből az enyhébb kategória felé való haladás gondolata és gyakorlata a szorgalom, a jó magaviselet, a letöltött idő függvényében), továbbá a genfi rendszer néven ismert rezsimben felismerhető a két „alaprendszer” összeolvasztásának igénye is (a magánelzárással kezdődő, majd osztályrendszerű közös szisztémával folytatódó büntetési rendszer). A kísérletezésnek és a tisztán elméleti megközelítés lassú gyakorlati alámosásának logikus eredménye volt egyfajta egyesítő rendszer eszméjének felbukkanása. A fokozatos szisztémák egymást követően alkalmazták a magányelzárást, majd a közös nappali-éjszakai elkülönítő megoldást, s kiegészítő-továbbfejlesztő intézményként a feltételes szabadságra bocsátást (angol fokozatos rendszer) és a közvetítő intézetet (ír fokozatos rendszer). Az ír szisztéma korszakunkban élte virágkorát.

E fejlődés során jó néhány, a börtönügy szempontjából meghatározó eszme honosodott meg és vált általánossá a szakmában. Így:

- a javítás mint a büntetés (büntetés-végrehajtás) célja;
- a munkáltatás, nevelés és oktatás mint a javításhoz vezető eszközök;
- az osztályozás mint a differenciált kezelés alapfeltétele;
- a fokozatosság mint a reszocializáció megalapozója
- s az osztályozás és differenciálás eredményeként a mind karakteresebben elkülönülő intézeti típusok rendszere.

Hazánkban az auburni rendszernek soha nem volt komoly tábora. Legnevesebb képviselője Eötvös József volt, aki azonban inkább a magány-

rendszer negatívumai, mintsem a hallgató szisztéma előnyei miatt pártolta ez irányzatot. A magánrendszer azonban már a reformkorban, az 1843. évi börtönügyi törvényjavaslat tárgyalásai során olyan támogató tábor tudhatott magáénak, mely nemcsak az ellenlábásokat, de a kételkedők érveit is lesöpörte az asztalról. A megvalósítás döntően az anyagi feltételek híján akadt el. Később a börtönügy szakemberei kivétel nélkül mind a magánrendszer mellett voksoltak. (Természetesen sem a reformkori argumentálók, sem pedig a kiegyezés korának szakírói nem a quaker-elgondolást, hanem a módosított magánrendszert, a belga elkülönítési megoldást pártolták.)

A nemzetközi hátteret illetően megállapítható, hogy Európa nagyobbik részében a kiegyezés évében a magánrendszer volt elfogadott; többfelé kísérleteztek már az ír fokozatos szisztémával is. A szakemberek körében általánosan elfogadott volt a feltételes szabadon bocsátás intézménye, több állam törvénybe is iktatta, s (ha helyenként kegyelmezés formájában is) alkalmazta. Világszerte szorgalmazták a „fegyenc-óvó egyletek” létrehozását, néhol lépéseket tettek már a fiatakorúak teljes kiváltságára is. Ahol a közös rendszert alkalmazták, ott is megkísérelték a rabok osztályozását s osztályonkénti elkülönítését. A nyugati parttól kelet felé haladva az intézetek egyre rosszabb körülmények között működtek; a reformeszmékből egyre kevesebb szívárgott be a gyakorlatba, még ha az új tételeket a szakma el is fogadta. A ránk legnagyobb hatást gyakorló osztrák börtönügy voltaképpen nem volt jobb helyzetben a hazai börtönügynél, talán csak a központi felügyelet alatt álló fegyintézeteinek számát illetően. Kedvezőbb lenne most azt írunk: Ausztria börtönügye jóval fejlettebb volt a magyarországiénál – akkor ugyanis azt is meg kellene állapítani: ez a modernebb rendszer szívárgott át Magyarországra. Sajnos nem ez történt. A magyar börtönügy 1865-ig egy zavaros, úgyszintén fejletlen, reformokkal és szegényes anyagi körülményekkel küszködő osztrák börtönügyi gyakorlat és tudomány hatása alatt állott. Ez a helyzet határozta meg a fiatal magyar állam börtönügyi politikájának esélyeit.

A börtönrendszerekkel való kísérletezés fellendítette a börtönépítészetet is, melyre a legnagyobb hatást kétségkívül a magánzárkarendszer megteremtésével kapcsolatos elvárások gyakorolták. A börtönügyi tudományosságban kialakultak azok a követelmények (biztonság, elkülönítés, kiszolgálólétesítmények, egészséges körülmények), melyeket egy korszerű börtönnel szemben támasztottak; ezek s az elfogadott börtönrendsze-

rek hatása alatt pedig a különféle börtönépítészeti modellek: a külső zárka-rendszerű, a blokkrendszerű, a bagno-mintájú, a panoptikus (rotunda- és csillagrendszerű), az udvaros megoldási lehetőségek. Ezek közül korszakunkra, a 19. század harmadik harmadára leginkább elterjedté vált a csillagrendszerű börtönépítkezési forma. Kialakították azokat a külső-belső paramétereket is, melyek a börtön építésében jelentős szerepet játszottak. Magyarországra ekkor ezek a szempontok vajmi kevés hatást gyakorolhattak, hiszen fegyintézeteink egy kivételével egykori, más rendeltetésű (ámde ugyancsak egyetemes intézmények) épületeibe kerültek, amelyek megadták a terjeszkedés és modernizálás határait.

JEGYZETEK

- ¹ Feuerbach 1801.
- ² Köbler 1977., 201.
- ³ Horváth 1983., 45.
- ⁴ Hartl 1973., 413.
- ⁵ Beccaria 1916., 111.
- ⁶ Vö. Kabodi Csaba–Mezey Barna: Büntetőjogi elméletek. MF 1985/1. 47–48. Az elméletekre még: Heller 1924, Walker 1976. Mind ez idáig legkorszerűbb magyar összefoglalások: Horváth 1981., Nagy 1986.
- ⁷ Jogtörténet 1978., 467–469.
- ⁸ Bentham 1842., II. 37.
- ⁹ Horváth Tibor Benthamról: Horváth 1981., 67–69.
- ¹⁰ Bentham 1842., II. 110–112.
- ¹¹ Horváth 1981., 69.
- ¹² Feuerbach 1836., 22–30.
- ¹³ Nagy 1986., 15.
- ¹⁴ Horváth 1981., 73., Nagy 1986., 15.
- ¹⁵ Kiváló példa erre Poroszország esete, ahol is a kiváló hamburgi reformer, Julius, a magánrendszer elkötelezett híve, akinek óriási befolyása volt IV. Frigyes Vilmosra, rábírta uralkodóját annak a rendeletnek kibocsátására, mely szerint a jövőben építendő valamennyi új börtönépületet Pentonville mintájára, a magánelzárás rendszerének kiszolgálására kell megépíteni. Neki köszönhető a híres Berlin melletti Moabit felépülte, majd Münster, Ratibor és Breslau magánrendszerű építkezéseinek megkezdése. Vö. Liszt 1888., 163.
- ¹⁶ Jean Mabillon (1632–1707) a 17. század francia tudósa, Benedek-rendi szerzetes, aki élvezve a király bizalmát, több tudományos célú utazás nyomán készítette előterjesztéseit, s a francia irodalmat tucatnyi tudományos munkával gyarapította. Leghíresebb művei a Benedek-rend szentjeinek életrajzsorozata és diplomáciáról frott értekezése. Horváth 1885.

- ¹⁷ Itáliában az 5–6. században a keleti kereszténység példáját követve számosan választották az elméledő, magányos remeteéletet. Jóllehet, túlzás lenne állítani, hogy az egész Nyugat-Európában elterjedt remetemozgalom Cluny ellenében jött volna létre, a szakirodalom kétségtelennek tartja erős hatását az aszketikus remeteközösségek kialakulásában. A remeték példáját követő szerzetesrendek közül a karthauzi volt a legsikeresebb. Alapítója (1084-ben) a kölni Szent Brunó, a reimsi székesegyház tanára. A rend anyakolostora Chartreuse-ben volt. A rend szabályai rendkívül kemények voltak, de a regulákat még évszázadok múltán is eredeti formájukban tartották meg. A szerzetesek életük nagy részét teljes magányban, cellájukban töltötték. Azt csak naponta háromszor hagyhatták el, hogy misén vegyenek részt. Csupán ünnepnapokon étkeztek együtt, ám akkor is teljes szótlan-ságban. Aki közülük valamilyen kézművességhez értett, azzal foglalkozhatott cellájában. Vö. Zarnecki 1986., 95.
- ¹⁸ Idézi Pulszky–Tauffer 1867., 42.
- ¹⁹ Zarnecki 1986., 95.
- ²⁰ A quaker (kvéker) protestáns vallási szekta, melyet George Fox alapított az angol polgári forradalom idején, a Barátok Társasága nevet viselte. A quaker angolul reszketőt jelent, ami egyes szerzők szerint gúnyneve volt a szekta tagjainak. Mások úgy vélik, hogy szenvedélyes ima-összejöveteleikre utal vissza. Mivel a quakerek elvetették a külső vallási szertartásokat és a szervezetet, egyházi és világi hatóság egyaránt üldözte őket. A quakerek egy része a 17. század hatvanas éveiben az üldöztetés elől Amerikába vándorolt ki, s William Penn jóvoltából Pennsylvániában lelt új hazára. Ez tette lehetővé gyökérverésüket az Egyesült Államokban. Mivel világnézetük központjában a felebaráti szeretet állt, s ennek jegyében a harc az általános emberi jogokért, a rabszolgaság elleni küzdelem, aktívan bekapcsolódtak a társadalmi mozgalmakba. Vö. Glasenapp 1981., 354.
- ²¹ Hacker 1917., 8.
- ²² Vö. Finkey 1930., 3–4.
- ²³ Mittermaier 1858., 118.
- ²⁴ Röder 1864., 63.
- ²⁵ Karvasy 1865., 135.
- ²⁶ Bozóky 1867., 37.
- ²⁷ A magánrendszerre az általános munkákon kívül vö. Füesslin 1855., Röder 1856.
- ²⁸ Vö. Pulszky–Tauffer 1867., 42., Finkey 1909., 366., Angyal 1909., 163–164., Finkey 1930., 4. stb.
- ²⁹ Vö. Eötvös–Lukács 1841., 214.
- ³⁰ Foucault 1977., Abb. 28.
- ³¹ Röder 1864., 97., Angyal 1909., 164.
- ³² Hacker 1917., 9.
- ³³ Füesslin 1855., 361.
- ³⁴ Hacker 1917., 10., Vö. Würth 1844., 304.
- ³⁵ Mittermaier 1858., 79., Finkey 1933., 134.
- ³⁶ Würth 1844., 340.
- ³⁷ Pulszky–Tauffer 1867., 131.
- ³⁸ Würth 1844., 293.
- ³⁹ Mittermaier 1860., 80–90.
- ⁴⁰ Mittermaier 1858., 73–86., Pulszky–Tauffer 1867., 94.

- 41 Würth 1844., 342.
 42 Würth 1844., 301.
 43 Szöllősy 1930., 50.
 44 Vö. Horváth 1983., 47., Finkey 1909., 366., Hacker 1918., 26.
 45 Hacker 1971., 9.
 46 Finkey 1909., 366.
 47 Csemegi 1904. II., 68.
 48 Finkey 1930., 4. Megjegyzendő, a pittsburghi magánrendszerű börtönt hamarabb adták át a használatnak: 1826-ban
 49 Bozóky 1867., 22.
 50 Szöllősy 1930., 52. vagy Angyal 1909., 164.
 51 Finkey 1909., 366. vagy Hacker 1917., 14.
 52 Finkey 1909., 367.
 53 Horváth 1983., 47.
 54 Finkey 1909., 366–367., Hacker 1917., 14.
 55 Hacker 1917., 14.
 56 A IX. Kelemen pápa által alapított intézetet egy kolostorban rendezték be, 1735-ben nyitotta meg kapuit. Krohne 1888., 472. és Pulszky–Tauffer 1867., 472.
 57 Krohne 1888., 472.
 58 Beaumont–Tocqueville 1833., 84.
 59 Beaumont–Tocqueville 1833.
 60 Beaumont–Tocqueville 1833., 103.
 61 Würth 1844., 284.
 62 Röder 1864., 87.
 63 Bozóky 1867., 22.
 64 Röder 1864., 81., Hacker 1917., 16., Beaumont–Tocqueville 1833., 283.
 65 Pulszky–Tauffer 1867., 83–84.
 66 Csemegi 1904., II. 77.
 67 Julius 1828., 183.
 68 Bozóky 1867., 23.
 69 Röder 1864., 89–96., Pauler 1864.
 70 Hacker 1917., 17.
 71 Karvasy 1865., 125.
 72 Wahlberg 1888., 78.
 73 Bozóky 1867., 23–26.
 74 Bozóky 1867., 25., Würth 1844., 348–349.
 75 Hacker 1917., 19.
 76 Pulszky–Tauffer 1867., 93.
 77 Obermaier 1835.
 78 Vö. Hacker 1917., 21–23., Hacker 1918., 33.
 79 Pulszky–Tauffer 1867., 80–81.
 80 Streng 1888., 203.
 81 Vö. Kriegsmann 1912., 35., Koch 1972., 26.
 82 „A fokozatos rendszer a XIX. század közepén fejlődött ki Angliában”. Hacker 1917., 23.
 83 Holtzendorff 1861.

- 84 Lukács 1979., 36–37.
 85 Finkey 1904., 61–63.
 86 Horváth 1983., I. 50.
 87 Mittermaier 1860., 114.
 88 Mittermaier 1858., 48.
 89 Pulszky-Tauffer 1867., 116.
 90 Holtzendorff 18., továbbá Bozóky 1867., 35–38., Finkey 1909., 367–369., Hacker 1917., 23–28., Hacker 1918., 31., Finkey 1930., 8., Horváth 1983., 49.
 91 Gläser 1975., 29.
 92 Finkey 1909., 368. és Szöllősy 1930., 54.
 93 Finkey 1904., 65.
 94 Holtzendorff 1859., 128.
 95 Holtzendorff 1859., 53–58.
 96 Holtzendorff 1859., 56.
 97 Bozóky 1867., 24.
 98 Finkey 1904., 75.
 99 Holtzendorff 1859., 128.
 100 Bozóky 1867., 41.
 101 Csemegi 1904., II. 85–86.
 102 Ancel 1989., 304.
 103 Röder 1864., 81.
 104 Bozóky 1867., 85.
 105 Mittermaier 1858. 28–30.
 106 Mittermaier 1858. 28–30., Mittermaier 1860., 34–35.
 107 Röder 1864., 156–157.
 108 Röder 1864., 156–157.
 109 Réső Ensel 1865., 18.
 110 Mittermaier 1858., 30–31.
 111 Röder 1864., 150–152., Mittermaier 1858., 60–63., Mittermaier 1860., 3–6., Vö. még: A svájci büntető törvényhozás JK 1863/4. 591.
 112 Mittermaier 1860., 30–34.
 113 Mittermaier 1860., 8–11., 35–47., Mittermaier 1858., 26–28., 31–32., 53–59.
 114 Réső Ensel 1865., 26., 35., Mittermaier 1858., 50–52.
 115 Röder 1864., 165–167.
 116 Röder 1864., 168–202.
 117 Vö. MJH 1866/4.
 118 MJH 1866/7., 47.
 119 1866. február 14.
 120 Vö. AÖG 1853/79–83.
 121 Bozóky 1867., 124–125., Hoegel 1916., 66. Liszt 1888., 249.
 122 Röder 1864., 145–148. Mittermaier 1858., 21–26. Pedig miként Tocqueville megjegyezte: „Az amerikaiak körében folyvást társulnak a legkülönbözőbb korú, létfeltételű, szellemű emberek. Nemcsak kereskedelmi és ipari társulásaik vannak, hanem ezernyi más is: vallási, erkölcsi, komoly és jelentéktelen, általános érdekű és nagyon partikuláris, hatalmas és egészen kicsi; társulnak az amerikaiak, hogy ünnepeket üljenek, nevelődést alapítsanak,

fogadókat építsenek, templomokat emeljenek, könyveket terjesszenek, misszionáriusokat küldjenek isten háta mögötti vidékekre, így építenek föl kórházakat, börtönöket, iskolákat."

Tocqueville 1983., 402–403.

123 Appert 1852., I. 38.

124 Bozóky 1867., 70.

125 Mittermaier 1860., 166.

126 Vö. Holtzendorff 1861.

127 Tauffer Emil: A feltételes szabadonbocsátás. MJH 1865/42.

128 Bozóky 1867., 66.

129 Röder 1864., 152., Mittermaier 1858., 48–50.

130 Krohne 1888., 471.

131 Börtönéptészetre vö. Krohne 1888., Hacker 1928. és Hacker 1943.

3. AZ OSZTRÁK BÖRTÖNÜGY MAGYARORSZÁGON

3.1. Osztrák börtönügyi politika Magyarországon

A tédre kényszerített Magyarország Világos után kénytelen volt tudomásul venni az olmtüzi alkotmány alapgondolatát, mely a Habsburg Birodalmat megbonthatatlan egységes egésznek nyilvánította. Jóllehet, az „oktrojált alkotmány” végül is nem lépett életbe, a gondolat maradt. „A rendszer vezetői arra törekedtek, hogy a hosszú évszázadok dinasztikus hódításai révén kialakított Habsburg-birodalmat újjáformálva átmentsék a polgári forradalmak válságperiódusán. Olyan egységes birodalom megszervezését tűzték célul, mely a vezetésükkel és érdekeiknek megfelelő módon végrehajtott polgári átalakulás révén megerősíti nagyhatalmi állását, ugyanakkor a korábbinál sikeresebben fordulhat szembe a keretei közt élő népek, köztük a legveszedelmesebbnek ítélt magyar nép önrendelkezési törekvéseivel.”¹ Ennek érdekében – és a magyar állam feldarabolásának szándékával, mely korábban sem volt ismeretlen a Habsburg-politikában – az országot öt, egymástól függetlenül kezelt tartományra osztották. Horvát-Szlavon társországek, Muraköz és Fiume; Szerb vajdaság és Temesi Bánság; Erdély; a katonai határörvidék és a „maradék” Magyarország. Miként alább szó lesz róla, országos feyintézetet csak a magyar tartományban, Erdélyben és Horvát-Szlavonországban létesített a belügyi kormányzat. A későbbi államterületre tekintettel már e fejezetben is foglalkozunk az erdélyi feyintézetekkel; a horvátországi (zágrábi és lepoglavai) feyintézetekkel már nem, hiszen azok a horvát–magyar kiegyezés folytán önálló autonóm kormányzat alá kerültek. A magyar tartományt ugyancsak öt kerületre tagolták (Sopron, Kassa, Pozsony, Nagy Várad és Pest-Buda kerületi székvárosokkal, melyek a kerületi bíróságok fogházainak is helyt adtak), s mely a vármegye mellőzésével a nemesi autonómia teljes megszűnését eredményezte.² A kerületek élére helytartósági alelnökök kerültek, az ő alárendeltségükben működött a kerületi közigazgatás, fejeként egy-egy főispánnal. A megyékben megyefőnökök tevékenykedtek. Az egész apparátus a bécsi belügyminisz-

térium irányítása alatt állott. Ami akkor a magyar tartományban történt, osztrák belügynek számított. Nincs csodálkoznivaló hát azon, hogy sorra léptették életbe vagy adaptálták hazánkban is az osztrák jogszabályokat,³ köztük a büntetőtörvényt is.⁴

Természetes, hogy az igazságszolgáltatási szervezetet is a közigazgatáshoz hasonlóképpen építették ki. A bírósági és a további igazságügyi apparátus egyaránt a bécsi Justizministeriumtól függött. Az 1852. április 12-én kelt legfelsőbb elhatározás értelmében, melyben megvonták az igazságügyi tárcához tartozó ügyek körét, a minisztérium főfelügyeletet gyakorolt a fogdák fölött, közreműködött új börtönök és büntetőintézetek felállításában és szervezésében, valamint a fennállók szabályozásában. Az Oberster Gerichtshof az összes koronaországra nézve működött Bécsben,⁵ kerületenként főtörvényszékek (végleges nevükön: Oberlandesgericht) ítélték, megyénként a Comitatsgericht törvénykezett.⁶ A fogházak a korábbi osztrák gyakorlatnak megfelelően⁷ a bíróságokhoz kötődtek.⁸ A börtönöknek azonban még több gazdája is volt. A már említetteken túl a Zivil Section keretében működő második ügyosztály a K. K. General-Gouvernement des Königreiches Ungarn szerveként az ipar, kereskedelem, középítészet, közlekedésügy, rendőrségi, közbiztonsági ügyek, egészségügy, sajtórendészet mellett a börtönökkel is foglalkozott.

1855-ig Magyarországon központi fegyintézetek, börtönök nem működtek. Akkor – a hatályba léptetett Strafgesetz követelményeinek hatására – a bécsi igazságügyi kormányzat nagy fegyintézet-építési kampányba kezdett, mely teljes egészében osztrák ellenőrzés mellett zajlott, akárcsak a megnyitott büntetés-végrehajtási intézmények irányítása és ellenőrzése.⁹

A magyar tartomány illetően betagolása a birodalomba részesévé tette azt az „osztrák polgárosításnak”. Ennek a felülről irányított és szervezett folyamatnak, mely a közép-európai modernizációs szokásoknak megfelelően az osztrák tartományok zökkenőmentes polgárosodását volt hivatva szolgálni. Ez Magyarország számára annyi előnnyel járt, hogy a gazdasági szféra (és ezzel összefüggésben a magánjog) átalakítását nem akadályozták, hanem kifejezetten ösztönözték Bécsből. A közjog viszont tabunak számított. Az alkotmányos viszonyok, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás vitatása vagy kritizálása, bárminő érintése szigorúan tilos volt. A börtönügy ugyan csak távolról érintette a forradalmi változások terepnumát, mégsem válhatott le a centralizált állami elképzelésekről. Tekintettel arra, hogy a vármegyéket megfosztották eredeti funkcióiktól, semmi sem hatott a töm-

lőchelyzet megváltoztatása irányába. Némi fellendülést csak az országos fegyintézeti ügy megteremtésétől várhatott a szakma.

Mivel a kormányzati szisztémában az osztrák politika tagadta Magyarország állami önállóságát, így a magyar jog hatályosulását is megakadályozta. Bár formailag 1852-ig nem deklarálták az osztrák büntetőtörvény magyarországi életbe léptetését, nem kétséges, hogy a bíróságok jobb híján alkalmazták a Strafgesetz passzusait. Azon „vezérfonalul” közreadott művek, melyeket szerzőik „Bírák és ügyvédeknek” szántak, lényegében az osztrák büntetőszabályokat ismertették, némi kiegészítéssel a „honi szokások” vonatkozásában. Az osztrák büntető jogszabályok számos pozitív rendelkezést tartalmaztak, melyek némiképp a magyar gyakorlatot is humanizálták. Helytelen lenne pusztán az önkényuralommal szembeni természetes ellenérzésünk miatt egyértelműen elítélnünk és mereven elutasítanunk e szabályozást.¹⁰

1852 fordulópont az osztrák büntetőjog történetében. Ez évben látott napvilágot a birodalom új büntetőtörvénye. Az új Strafgesetz kétségkívül humánusabb, egyszerűbb és rendszeresebb elődjénél. Miként meghatározta: „a büntettek büntetése a bűntevőnek halála vagy annak börtönben tartóztatása”.¹¹ E rendelkezéssel a szabadságvesztés-büntetést visszavonhatatlanul főbüntetéssé emelte. Tudjuk, kísérlet történt a magánelzárás rendszerének ezzel párhuzamos általános bevezetésére is, ez azonban végül is nem nyert artikuláris formát.¹² Végül is csak súlyosbításként került a magánelzárás a törvényszövegbe, ahol is egy hónapos maximumát szögezte le a jogalkotó.¹³

Az 1852-es rendelkezés az 1833-as módosítás elgondolásához nyúlt vissza, amikor a szabadságvesztés két fokát különböztette meg. Az első fokon a Strafgesetz szerint a rab vas nélkül, szoros őrizet alatt tartatott; a táplálás az intézetben szokásos módon történt. Látogatót a rab csak börtönőr jelenlétében fogadhatott. A második fokozat már lábbilincset jelentett a rabnak, s az intézeti személyzetten túl csak a legrendkívülibb esetekben találkozhatott külső személyekkel.¹⁴ Maga a büntetőtörvény nem részletezte a börtönök belső rendjét, azt külön, speciális szabályozás körébe utalta, mondván, „az legközelebb a politikai közigazgatási hatóságokat illeti”.¹⁵

A szabadságvesztés-büntetés tehát az osztrák büntetőjogban, mely az önkényuralom éveiben hazánkban is hatályosult, már a 19. században, pontosabban annak első évtizedeiben polgárjogot nyert, s az 1852. évi büntetőtörvényben pedig a legjelentősebb büntetési nemmé lépett elő. (Az

1803. évi Strafgesetz a súlyos bűnözőket pénzbüntetéssel, áruk és eszközök, valamint vagyon elkobzásával, jogok és jogosultságok veszítésével, árestummal [fogházzal], testi fenyítéssel, továbbá helységről, tartományból, a birodalom területéről történő kitoloncolással rendelte büntetni a halálbüntetés mellett. 1852-re ebből már csak a halálbüntetés és a szabadságvesztés-büntetés maradt főbüntetésként.)

A bírósági fogházakban foganatosítandó végrehajtásról, a belső hivatali rendről, a gazdasági ügyintézésről, a fogházak berendezéséről, a foglyok kezeléséről az igazságügyi minisztérium rendelkezett a büntetőbíróságok hivatali működéséről és gazdasági rendjéről kiadott rendelet harmadik részében.¹⁶ Még ez sem egy „Házaszabályokat” pótló rendelet, még csak nem is börtönrendtartás. Láthatóan – az egész rendelet fő céljának megfelelően – a szervezeti kérdések tisztázására, a hivatali viszonyok rögzítésére törekedett. A börtönügyet a börtönmester és a felügyelők (börtönőrök) hivatali és szolgálati kötelezettségeinek oldaláról közelítette meg, a rabok kezeléséről alig ejtett szót.

Rendelkezett a miniszter a börtönök építési viszonyairól (no ne gondoljunk valamely Európa-szerte elismert modern fegyintézet-építkezési elv vagy terv elfogadására, csupán biztonsági megfontolásokra). A legnagyobb részt a börtönszemélyzet feladatainak pontosítása foglalta el. Egyfelől igazgatási kérdések, mint a börtönőrök alárendeltsége a börtönmesternek, a bírósági elnök legfőbb felügyeleti és ellenőrzési joga érdemelte ki a szövegezők figyelmét. Másfelől a személyzet teendőiről rendelkezett hosszan a miniszter: őrzés, átvétel, jegyzőkönyvek készítése minden lehető alkalommal, motozás és személyleírások készítése, orvosi vizsgálat, a börtönök megjelölése, a felügyelő személyzet magatartására vonatkozó előírások (mint titoktartási kötelezettség), a tisztaság fenntartása, folyamodványok, panaszok, kérvények átvétele, láncrea verésnél követendő eljárás, a börtön átvizsgálása, a foglyok közötti együttműködés megakadályozása, teendők megkísérelt vagy eredményes szökés esetén, előkészületek a szabadlábba helyezéshez, szakmai oktatás, felügyelők fenyítése.

Emellett valóban elenyésző az a néhány passzus, mely a foglyok kezeléséről és fegyelmezéséről szól. A jogalkotó legfőbb gondja a beteg foglyokkal kapcsolatosan a jelentéstétel és a bilincsek kérdése; a vagyontalan vizsgálati foglyoknál a munkáltatás megoldása az ellátás fejében. Amúgy a rendelet a munkáltatással foglalkozik a legtöbbet. Lehetőleg intézetben belül szervezné meg, de nem zárja ki az utcai közmunkát sem. Nem is

tehetne volna, hiszen az intézeti munkáltatás feltételei – miként alább látni fogjuk – még két évtizeddel később sem voltak minden vonatkozásban biztosítottak. Csupán azt kötötte ki, hogy az intézeten kívüli munkát „a fogház közelében, forgalmas utak elkerülésével” kell szervezni úgy, hogy a „publikum pillantásainak ne legyenek kitéve, továbbá a folytonos felügyeletnek akadályát ne okozza”.

A rendelet lehetővé tette az olvasást, de kizárta az olvasmányok köréből a politikai tartalmú műveket, a periodikákat s minden olyan kötetet, melybe bármit is beleírtak kézzel. A művelődésről-oktatásról szóló egyetlen paragrafus mellett a rab fegyelmezésével nyolc, jóval terjedelmesebb szakaszban foglalkozott a jogalkotó, a fegyelmi büntetések között lehetővé téve a testi büntetést is.¹⁷

Mindent összevetve: a rendelet nem szándékozta összefoglalni, de nem is fogta át a börtönügy minden területét. Fő célja a szervezeti-szolgálati kérdések tisztázása volt, mely mellett néhány instrukciót is adtak a rabkezelésre vonatkozóan. Ezek az utasítások azonban sok lényeges kérdéssel nem szóltak, vagy néhány mondatos, értelmezéssel kitölthető rendelkezés került a Verordnung paragrafusai közé. Így nem szólt a ruházatról, élelmezésről, a jutalmazásokról, a munkabérről, látogatókról, levelezésről, szabadidőről, életrendről, sétáltatásról, elhelyezésről, magán- és a közös rendszer viszonyáról. Vélhetően azért, mert ennek dologi feltételei hiányoztak, s ezzel maga is tisztában volt. Számos kérdésben még nem érett meg az idő a központi szabályozásra és az egységes feltételek biztosítására.

Ezzel együtt e rendeletet az osztrák börtönügyi irodalom igen nagyra tartja. Miként Victor Leitmeier megfogalmazta: „általánosságban elmondható, hogy ezek a rendelkezések – eltekintve a fegyelmi felelősségrevonás megfontolásaitól, csupán rendkívüli esetekben és csak bírósági határozat alapján foganatosítható testi fenyítéstől – teljesen kielégítették az emberiség, a biztonság és a szabályozott büntetés-végrehajtás iránti elvárás követelményeit, és alkalmazásuk csupán a börtönhelyiségek elégtelensége, illetve a börtönök építészeti berendezése miatt ütközött akadályokba”.¹⁸ A testi fenyítés újra bevezetését egyébként egy, néhány nappal a súlyosbításként alkalmazott testi büntetéseket eltörlő büntetőtörvény megjelenése előtt közzétett legfelsőbb elhatározás rendelte el a büntetőintézetekre és fogházakra nézve.¹⁹

Ezt követően a jogalkotásra már kevés feladat hárult. A felállított elvek realizálása a gyakorlatra várt. Az ezután született jogszabályok részleteiben

igyekeztek a szisztémán finomítani, javítani, a hiányokat kiegészíteni. Így példának okáért 1855-ben az 1834. június 3-i legfelsőbb elhatározást, mely a bilincsek fajtáit szabályozta, újfent megküldték valamennyi koronataromány büntető törvényszékeinek és büntetőintézeteinek mihez tartás végett.²⁰

A birodalomban amúgy is sokasodó gazdasági nehézségeket tükrözi egy 1859-es rendelkezés: a kötelező munkáltatásból befolyó összegek az ellátásra voltak fordítandók; úgyszintén a büntetési idő alatt felgyülemlett tartási költségeket az elítéltnak saját vagyonából kellett kiegyenlítenie.²¹ Ennek konkrét foganatosításáról is külön jogszabály rendelkezett.²²

A fegyelmezési jogot az apácarendek kezelésében lévő intézeteknél a főnökasszonyra, férfiintézeteknél az inspektor egyetértésével a házfőnökre, egyéb javító- és fegyelmezési intézetekben az igazgatóra ruházták.²³ Mindezek mellett maguk a börtönök, miként azt a hivatalos kormányzati szervek a hatvanas években megállapították, „...a rendetlenség legalsó fokán álltak, melyek rendszerét ezentúl is folytatni nem lehetett”.²⁴

Az 1860. évi változásokig a magyar büntetés-végrehajtás is az osztrák belügyi és igazságügyi szervek kettős irányítása alá tartozott, pontosan úgy, miként az osztrák intézetek. Egészen addig, amíg a börtönügynek ebből a gyermekbetegségéből ki nem gyógyult a bécsi kormányzat is. 1865-ben a börtönügy mint reszort, az államminisztérium hatáskörébe tartozott, ekkor azonban a büntetés-végrehajtási intézetek kezelését kizárólag az igazságügyi minisztérium hatáskörébe utalta.²⁵ (Korábban anyagi feltételeit tekintve a pénzügyi, személyi és igazgatási kérdésekben a belügy- [később állam-], míg a tisztán szakmai problémák körében az igazságügyi minisztérium volt jogosult intézkedni.) Hazánkban ekkor már a visszaállított Helytartótanács foglalkozott a börtönökkel.²⁶ Ez a tény megakadályozta a hatásköri egyesítést: a feudális gyakorlatnak megfelelően a tömlöcügy vármegyei funkció volt (amit később a Belügyminisztérium örökölt meg), az egységes fegyházügy pedig a hatvanhetes Igazságügyi Minisztérium reszortjába soroltatott. (Miként látni fogjuk, ez hazai börtönügyünkben is feszültségeket okozott.)

Akárhogy értékeljük is az osztrák börtönügy fejlődését, tekintjük akár óriási előrelépésnek a feudális tömlöcözési gyakorlathoz képest vagy marasztaljuk el a modern európai gyakorlattól való elmaradása miatt, az bizonyos, hogy a szabadságvesztés központi büntetési nemmé vált, s hogy erre igyekeztek megteremteni a jogszabályi rendezés kereteit. A dologi

feltételek ügyében pedig nyilvánvaló: a végrehajtáshoz szükséges börtönök, fogházak és fegyintézetek hálózata nélkül bevezethetetlen lett volna a büntetőtörvény.

Az osztrák intézetalapítások jóval korábban megkezdődtek. Ausztriának csak a 18. században 15 dologháza működött már, amit kiegészítettek a 19. század első felének új börtönei: 1824-ben Schwacz, 1833-ban Linz, 1841-ben Brünn, s végül 1843-ban Lemberg intézete.²⁷ Ausztriában tehát a 19. századra kialakult a dologházak (fogházak, börtönök) átfogó, egész országra kiterjedő hálózata, a központi fegyintézetek láncá.²⁸ A szabadságvesztés-büntetés modern, polgári értelmének meghonosításánál tehát az intézetek hiánya nem jelentett akadályt. Más kérdés persze, hogy ezen intézetek mennyiben feleltek meg az ekkor Európa-szerte felállított fogházjavító princípiumoknak.

A fent vázolt helyzetet a büntetés-végrehajtási intézetek számát illetően tovább alakította-javította az 1852-es Strafgesetz megjelenését és bevezetését körülölelő harmadik alapítási hullám. Ennek során részben gyökeresen új fogházak, részben új börtönszárnnyal ellátott intézetek kerültek az országos hálózatba. Ezek időrendben a következők voltak:

1851: Stein és Garsten

1854: Wiener Neudorf

1855: Suben, Lankowitz és Wallachisch-Mezerits

1856: Lemberg

1857: Karthaus

1858: Múrau

Két esztendő alatt tíz új intézetet állítottak fel Ausztriában és az örökös tartományokban.²⁹

Az osztrák igazságügyi kormányzat által szervezett magyar fegyintézetek létesítése is ebbe a vonulatba illeszkedett.

3.2. Az első központi fegyintézetek Magyarországon

A csupán megyei tömlöcökkel (néhány reformkori építkezéstől eltekintve), alig tucatnyi férőhelyes feudális carcerrel rendelkező megyei hatóságok, a magyar állami struktúrában ismeretlen kerületek (s az itt létesített bírósági fogházak) nem tudták volna végrehajtani a Strafgesetz intézkedéseit. A

2. táblázat

A magyarországi fegyintézetek építkezési viszonyai és átalakítási költségei

Fegyintézet	Az intézet eredeti rendeltetése	Építés időpontja	Átépités éve	Vétel és átépités költségei ¹ (forint)	Befogadó-képessége ² (fő)
Lipótvár	katonai erősség	1664–1669	1856–1857	282 831	1000
Vác	nemesifjak nevelő-intézete	1775–1777	1855		900
Illava	kastély + zárda	15. század	1855–1858	928 200	634
Munkács	katonai erősség	1359	1855–1859		670
Mária-nosztra	pálos kolostor	14. század	1856	150 000	670
Nagyenyed	fegyintézet	1857–1858		224 800	210
Szamos-újvár	katonai erősség	1540	1857–1860	451 500	1028

¹ Összehasonlításként két, modellként idézni szokott intézet építési költségei külföldön (átszámítva korabeli árfolyamon): Pentonville (Nagy-Britannia) 750 000 forint és Bruchsal (Poroszország) 660 000 forint. Ezek az intézetek a legmodernebb elvek szerint épültek, kifejezetten fegyintézeti célra emelt intézetek voltak.

² Az Igazságügyi Minisztérium 1866. évi hivatalos felmérése szerint.

3. táblázat

Fogházak és vizsgálati tömlöcök Magyarországon és Erdélyben (1863, 1865)

	Személyzet, tisztviselő	Felügyelő	Fogolylétszám		Bevétel (forint)	Kiadás (forint)
			férfi	nő		
1863						
Magyarország	108	1 312	7 863	848	33 659	637 176
Erdély	43	146	1 593	366	106 602	107 973
Összesen	151	1 458	9 455	1 214	140 261	745 149
			10 670			

	Személyzet, Felügyelő		Fogolylétszám		Bevétel (forint)	Kiadás (forint)
	tisztviselő		férfi	nő		
1865						
Magyarország	112	1 234	7 281	968	108 335	565 248
Erdély	53	151	1 656	277	59 648	62 895
Összesen	165	1 385	8 937	1 245	167 983	628 143
			10 182			

4. táblázat

Ausztria országos (központi) fegyintézetei az 1865. év szerint

	Férfiintézet	Befogadó- képesség (fő)	Női intézet	Befogadó- képesség (fő)
Niederösterreich	Stein	900	Wiener Neudorf	520
Oberösterreich	Garsten	830		
Steiermark	Graz	400	Lankowitz	250
Lombardei-				
Venedig	Venedig	800	Venedig	350
	Padua	1000		
Küstenland	Capo d'Istria	1000		
	Gradisca	300		
Tirol			Schwacz	75
Böhmen	Prag	1100	Repy	350
	Karthus	750		
Mähren	Mürau	1000	Wallachisch- Mezeritsch	500
Galizien	Lemberg	1250	Lemberg	400
		9330		2445

Habsburg-kormányzatnak most kellett pótolnia azt, amit évszázada elmulasztott: létrehozni a magyar központi fegyintézetek hálózatát. Akkor, amikor ezzel párhuzamosan az osztrák börtönök számát is bővíteni kellett, s akkor, amikor a birodalom egyéb okokból is szűkében volt az anyagiaknak. A feltételek ilyen alakulása természetesen rányomta máig ható bélyegét a börtönalapításokra. A legfontosabb megfontolások az olcsóság és a gyorsaság voltak.

1854 és 1858 között Magyarországon hat országos fegyház nyitotta meg kapuit: Illaván, Lipótváron, Vácott, Munkácson, Márianosztrán és Nagyenyeden. A már korábban is börtönként működő szamosújvári várat is az állami fegyintézetek sorába emelték. Horvátországban Lepoglaván és Zág-rábban nyílt fegyház. Miként azt közzétették, az új büntetés-végrehajtási intézetek alapítása „fontos börtönügyi okokból” történt.³⁰

A Nyitra megyei Lipótvár eredeti rendeltetése szerint katonai erősség, feladata – miután 1662-ben a törökök elfoglalták a stratégiai fontosságú Érsekújvárt – a Vág völgyének védelme lett volna. Síkságon, a Vörösvár melletti lapályon építették. A munka 1664-ben kezdődött, s a csillag alakú, 1,65 hektár alapterületű várat öt év múltán már át is adták rendeltetésének. Az erődítmény hatalmas költséggel épült, de a török háborúban már semmiféle szerepet nem játszott. Sem a Rákóczi-szabadságharcban, sem pedig az 1848-as függetlenségi küzdelemben nem kapott bizonyítási lehetőséget. Ezután teljesen megszűnt katonai funkciója. Nem csoda tehát, ha 1854-ben döntés született a vár polgári célokra történő átalakításáról.³¹ Az átadás 1856. március 15-én történt meg, amit esztendőszéki építési munkálatok követtek. Az építkezésen naponta 430 fegyenc dolgozott, s még emellett is 282 831 forint 53 krajcárba került.³²

Pest megye országos büntetés-végrehajtási intézetét Vácra telepítették, a Mária Terézia által nemesifjak kollégiumának építettetett intézet falai közé. Az uralkodónő a Migazzi bíboros alapította Collegium Pauperum Nobilium tevékenységét értékelve és támogatva határozta el, hogy Vácott építeti föl a bécsi nemesifjak nevelésére szolgáló épület magyarországi párját. A Theresianumnak nevezett intézet 1767 őszén kezdte meg működését a püspöki palotában, majd 1775-ben új épület emelésébe fogtak. A már korábban, a kiérdemesült parókusok és az irgalmas rendiek számára építendő házak készen álló alapozása meggyorsította az építkezést. A Theresianum épületegyüttese e két befejezett épület egybevonásából és bővítéséből jött létre. Ez az intézet már azonos (1777-ben) a majdani fegyintézettel.³³

Mária Terézia halála után azonban a váci piaristák is áldozatul estek József rendfelfoszlató törekvéseinek. Ezzel együtt a kezelésükben lévő nevelőintézet is beszüntette működését. Ezután használták raktárnak, átvonuló csapatok ideiglenes szállásának. 1808 és 1825 között az épületben működött a Ludovica, a Magyar Katonai Akadémia. 1836-tól 1855-ig országos tébolyda céljaira kezdték átalakítani Kasselik Ferenc és Zitterbach Mátyás tervei szerint, de a munka végül is nem fejeződött be.³⁴ Így történt, hogy megszerzte a tulajdonjogot az Igazságügyi Minisztérium, s ettől kezdve fegyintézeti célokat szolgált.

A Felvidék másik nagy fegyháza a Trencsén megyei Illaván működött. Illava, vagyis Léva vára már a 15. században állott. Tulajdonosai gyakran változtak, katonai jelentősége azonban évszázadokon keresztül alig volt. A 17. század végén az épület egy részét a trinitárius rend kolostorává alakították. A rend 1725-ig birtokolta a zárdaépületet, ezt követően az elhagyatottan állt. A 18. században a vár tulajdonjoga a gróf Königsegg családra szállt, hogy végül 1854-ben Gustav Königsegg 84 000 forintért adja azt el az államnak. Ily módon az illavai fegyintézet két épületből állt: a volt kastélyból és az egykori kolostorépületből.³⁵ Nem szólt a praktikus megfontolások mellett, hogy a kettő közé ékelődött a városi plébániatemplom, mely a mellette fekvő udvarokkal mintegy kettészelte az intézetet, elválasztva egymástól a két épületrészt.³⁶

Munkács vára a hasonló nevű Bereg megyei település közelében emelkedő magányos sziklás hegyen áll. A helytörténetírók szerint a várat eredetileg Koriatovics litván herceg építette, akit Nagy Lajos fogadott be az országba. A vár és a település számtalanszor cserélt gazdát: volt birtoka Barankovics Györgynek, Mária királynénak, Dobó Istvánnak, a Pálóczyaknak, Hunyadiaknak, Corvin Jánosnak, Szapolyainak, Petrovics Péternek, János Zsigmondnak és Izabellának, Magócsy Gáspárnak, a Rákócziaknak, Esterházyaknak, Bocskainak, Bethlennek, Zrínyi Ilonának, Thököly Imrének, majd a mainzi Schönborn családnak. Ez utóbbiak azonban a várat már nem tulajdonul szerezték meg, a Rákóczi-szabadságharc után a vár királyi birtok maradt. Ahogyan csökkent katonai jelentősége, úgy növekedett meg a büntetés-végrehajtásban játszott szerepe. Az osztrák börtönügyi politikának megfelelően a magyar várak amúgy is az osztrák büntetőbíróóságok által hozott ítéletek egyik végrehajtó helyei voltak. A hadsereg minden ellenkezése dacára a várakat (melyekben együtt volt a tömlöchelyiség, a biztonságos építkezés, az őrzésre alkalmas fegyveres személyzet) rendre bünte-

tés-végrehajtási célokra használták fel. A munkácsi vár már a 19. században teljes egészében börtönként funkcionált, a leírások szerint folyamatosan alakították alkalmasra a foglyok (főként „országos”, „status”-foglyok) befogadására. A várban a reformkorra már csak akkora őrség maradt, mely a rabok felügyeletét látta el. 1849-ben ugyan átmenetileg még hadi feladatokat is ellátott, az önkényuralom korára újfent teljes egészében fegyintézzetté alakult.³⁷ 1849 és 1855 között a szabadságharcban való részvétel miatt elítélt magyarokat, szám szerint 54 rabot őriztek Munkács várában. Amikor azután a rabok egy részének büntetése kitelt, a többieket Kufstein vagy Josefstadt börtöneibe szállították át. Egy 1855. július 1-jén kelt legfelsőbb határozattal Ferenc József a katonai helyőrséget megszüntette, s a várat teljes egészében fegyintézeti célokra átadta. A 14. század óta folyamatosan épített vár börtönügyi célokra történő alkalmazása és alkalmassá tétele jöllehet a 18. század vége óta folyamatosan zajlott, az építéseknek, tekintettel a megváltozott elvárásokra és a nehéz építkezési viszonyokra, mégis négy évre volt szükségük a munkálatok bevégzéséhez.

A Hont megyei Maria Nostra (Márianosztra) helységben nyílt meg az ország (Erdélyt leszámítva) egyetlen női fegyintézete. A fegyház előzményét képező zárdaépületet még a 14. században emelték a pálos szerzetesek, akiktől azután II. József korában szekularizálták a kolostort a hozzá tartozó birtokokkal egyetemben. 1809-ben táborigorhelyként használták. 1858-tól számított negyven esztendőre az állam az egyébként a vallási alap vagyónához tartozó kolostort kibérelte, a kolostorépületet kétemeletesre bővítette, s a Paulai Szent Vincéről elnevezett irgalmas nővérek rendjének grazi congregatiója vette át, nők befogadására szolgáló fegyintézzetként.³⁸ Az ünnepélyes átadás 1858. október 17-én történt.

Az ország területén, az erdélyi tartományt is ideértve, az egyetlen, eleve fegyintézeti célokra épített országos fegyház a nagyenyedi. Téglalap alakú, földszintes, kétudvaros épületként alakították ki, melynek első udvara veteményeskertként funkcionált. A munkálatás kezdettől fogva tervezett (és szervezett) volt. Miként a korabeli jelentés írta róla: házi kezelést alkalmaztak, de úgy, hogy haszon is legyen rajta, meg a javítást is szolgálja. Magánzárkarendszere emlékeztet egy csonka csillagrendszerre: T alakban sorakoztak egymás mellett a cellák. Építési költsége 224 800 forint volt, építéskori befogadóképessége pedig 210. Ekkor négy, egyenként ötven főt befogadó nagy és két ötfős, kisebb szoba állt rendelkezésre.³⁹

Szolnok-Doboka megye fegyintézete a szamosújvári katonai erősségre telepített egyetlen férfifegyház Erdélyben. Az eredetileg a 13. században épült Bálványos várának helyén, a 16. században rommá lett ősi erősség köveiből 1540 és 1542 között építették föl olasz mester irányítása mellett a Bálványos új várát, Újvárt, a később a mellette folyó Kis-Szamosról Szamosújvárnak nevezett erődöt. A vár tulajdonosai között ott volt Martinuzzi Fráter György, Báthory András, Dobó István, Kendi Ferenc, II. Rákóczi György. Miután a vár 1709-től már csak kaszárnyaként működött, az erdélyi Gubernium indítványára 1876. március 27-én II. József a szamosújvári katonai várat „tartományi provinciális” börtönnek nyilvánította, ahová a megyei tömlöcökben tartott rabokat szállították be; az első két esztendőben összesen 151-et. Börtönszobáknak a katonai raktárak egy részét, szám szerint kilencet rendeztek be. Az intézetbe szállítottak nőket és férfiakat egyaránt, akiket a vár udvarán vagy nagyobb nyilvánosság mellett, a város piacán fenyítettek meg a szégyenoszlopnál. A reformkorban munkáltatással kísérleteztek. A börtön „igazgatója” a várnagy volt, az őrköt kiszolgált katonák, félrokkant hadfiak közül toborozták. A börtön közvetlenül az erdélyi főkormánysház felügyelete alá került. Ez a börtönfunkció az épület fokozatos átalakítását követelte meg, de érdemi, nagy építkezés csak az 1852. évi Strafesetz után történt. Ekkor a két nagy épülettömb, a Martinuzzi-kastély és a Rákóczi-vár mellé egy újabb, háromemeletes „letartóztatási főépületet” húztak fel.⁴⁰

Íme, a magyar fegyintézeti hálózat az osztrák büntetőtörvény hatálybalépése után. Anélkül, hogy többszörösen hangsúlyoznánk, látni való: egy kivételével valamennyi fegyház korábbi, úgynevezett egyetemes intézmény helyén létesült. A korabeli felfogásnak megfelelően az egyetemes intézmények között nem a különbségeket, hanem az azonosságokat szemlélték. Így a domináns annak felismerése volt, hogy ezek mind „megkövetelik, hogy az élet valamennyi aspektusa ugyanazon a helyen és az egyetemes intézmény által meghatározott módon, tehát az élettér bekerítettségével folyjék”.⁴¹ Az intézmény a bennlakók gondoskodója, egyszersmind életük szabályozója, a külvilágtól, más intézményektől és személyektől történő elszigetelője, tilalomfák állítója. Ez a közös vonás teszi hasonlatossá a tébolyda, az árvaház, a kollégium, a kolostor, a kaszárnya és a börtön formai külsőségét: az elzártságot, a fegyelmet, a szabályozottságot. (Mennyire szemléletesen tükrözi ezt a szemléletmódot a váci épületegyüttes funkcióváltásainak sorozata! Egy épület, mely valamennyi fontosabb intézmény céljait szolgál-

ta.) A különbségek a börtön és a többi egyetemes intézmény között (úgy- mint az önkéntesség–kényszerűség, az izoláció belső, illetőleg külső jellege, a függőleges, hierarchikus mozgások lehetősége és kizártsága, a fegyelem céljainak különbözősége, a büntetésjellegből adódó eltérések) sokkal ki- sebb hangsúlyt kaptak;⁴² különös tekintettel természetesen az építkezés költségeire, a haszonra egyaránt.

Egy pillanatig sem kételkedett a kormányzat abban, hogy ez a helyes megoldás: már nem funkcionáló egykori egyetemes intézmények befoga- dására alkalmas épületeknek természetesen alkalmasaknak kell lenniük más egyetemes típusú intézmény elhelyezésére is.

Olyannyira, hogy az osztrák börtönügyben egyenesen alapvető elv szint- jére emelkedett az egyházakkal és a rendekkel kialakított szerződéses kapcsolat a büntetés-végrehajtásban. Tehát nem egyszerűen arról volt szó, hogy elhagyott kolostorépületbe telepítik a fegyintézeteket, börtönöket, hanem hogy egyenesen vallásos testületek kezébe adták a büntetés-végre- hjatást! A lelki gondozás, a nevelés ügye a börtönökben eddig is értele- mszerűen a lelkészekre volt bízva, ezután már az egész börtön kezelését kiadták. Alexander Bach belügyminiszter 1856. január 17-i előterjesztése nyomán 1859 közepéig sikerült az osztrák fegyintézeteknek több mint felét (szám szerint tizenhatot) vallásos közösségekre bízni. Ezek többsége női fegyintézet volt.⁴³

Hazánkban ezt a megoldást egyedül a Márianosztrán létesített intézet- ben alkalmazták, a hazai szakemberek nem kevésbé heves tiltakozását váltva ki vele. Miként alább még szó esik róla, az apácák közvetítésével szervezett büntetés-végrehajtás bizonyos értelemben sikeresnek volt tekinthető. Hosszú időbe tellett, míg a büntetés-végrehajtás megvált a rendtől: egészen pontosan 1949. május 4-én történt meg a nosztrai fegyintézet átadása állami kézbe.⁴⁴

3.3. Az átmenet korszaka

1860-ban, midőn tárgyalókészségét hangsúlyozandó a bécsi kormányzat a szabadságharcot megelőző feudális kormányzerveket visszaállította, a Helytartótanács is visszaszerezte régi helyét. A polgári átalakulás 1848-as törvényeit megelőző korszak szabályai szerint a börtönök legfőbb felelőse és gondozója, főhatósága és ellenőre a Helytartótanács volt. Így egészen az

új, hatvanhetes kabinet megalakításáig a büntetés-végrehajtás legfőbb szerve maradt.

1863-ban körrendelet foglalkozott a börtönök szerkezetével és a foglyok körüli bánásmóddal.⁴⁵ Hasonlóképpen az 1854-es osztrák igazságügyi rendelethez, ez a szabály is csak a hatósági fogházakról szólt. A hasonlóság azonban nemcsak az érintett fogházak körében figyelhető meg, hanem már magában a szövegezésben. Helyenként a szöveg szerkesztője még azt a fáradságot sem vette, hogy a németből fordított passzusokon kissé módosítson. Persze mi értelme is lett volna, hiszen az elmúlt kilenc esztendőben semmi sem változott a hatósági börtönökben, különösképpen nem az anyagi feltételrendszer. Kissé rövidebb, lényegre törőbb lett a fogalmazás; tekintettel van a vármegye önállóságának tényére. Már nem részletezi, miként elődje, a személyzet leírását és feladatait, hiszen az igazgatás a hagyományos megyei szervezethez igazodott immár.

A körrendelet egyfajta „börtön-minimumot” próbált meghatározni: előírásokat tartalmazott építészeti és biztonsági feltételek megteremtéséhez, egészségügyi alapelvárásokat állított, intézkedett a vizsgálati foglyok és a megítéltek elkülönítéséről. Rendelkezett a rabmunkáltatásról, a rabok díjainak („bérenek”) meghatározásáról, fenyítési lehetőségeikről. Ezek keretében fegyelmi büntetésként csak a börtönt, kemény fekhelyet, magánelzárást engedte meg alkalmaztatni, s csak a „felügyelő személyzet durva megbántása vagy tetteles ellenszegülése esetében” nyúlhatott a börtön vezetése „az orvos meghallgatása után, mérsékelt mennyiségre terjedő testi büntetés” eszközéhez.

A vizsgálati foglyok munkáltatását erős korlátozásokkal engedte csak: csupán a megyeházán belül (lévén a tömlöcök többsége még mindig a vármegye központi igazgatási épületében) lehetséges, de akkor is csak azon esetben, ha „amennyiben azt a fogház szükséglete kívánja”. Az elítéltek munkáltatását lehetővé tette a megyeházán kívül is, „ha ez vagy egészségi tekintetben vagy a helyi viszonyoknál fogva mind a közre nézve előnyösnek valósult be, az eddig is a helybeli, vagy más sajátlagos viszonyokra figyelemmel különösen szabályok szerint gyakoroltatott”. Természetesen magánházakhoz nem engedett fegyeneket bocsátani, s a munkáltatás külső megszervezését csak úgy látta lehetségesnek, ha meggátolható a lakossággal történő érintkezés. Ilyen munkára azonban csak olyanok vezényelhetők, akik nem tartoznak a vizsgálati foglyok kategóriájába, nem veszedelmes bűnhöncök és nem „tisztesebb rendűek”.

5. táblázat

Fegyházak létszámadatai, bevételei és kiadásai Magyarországon és Erdélyben (1863, 1865)

	Személyzet, tisztviseelő	Felügyelő	Foglolylétszám		Bevétel (forint)	Kiadás (forint)
			férfi	nő		
1863						
Magyarország	50	331	2 633	213	30 869	405 009
Erdély	7	111	487	52	1 256	42 795
Összesen	57	442	3 120	265	32 126	447 804
			3 385			
1865						
Magyarország	8	320	2 885	268	25 534	341 118
Erdély	7	110	619	70	1 280	42 786
Összesen	15	430	3 504	338	26 814	383 904
			3 842			

6. táblázat

A magyarországi és erdélyi fegyintézetek létszámadatai, bevételei és kiadásai (1863, 1865)

	Személyzet, tisztviseelő	Felügyelő	Foglolylétszám		Bevétel (forint)	Kiadás (forint)
			férfi	nő		
1863						
Illava	6	89	548	—	—	116 895
Lipótvár	8	105	953	—	13 963	115 338
Munkács	5	67	598	—	4 989	70 731
Márianosztra	26	6	—	189	—	30 758
Vác	5	64	677	—	11 917	71 287
Szamosújvár	5	97	487	—	1 056	32 655
Nagyenyed	2	14	—	52	200	10 140
Összesen	57	442	3 263	241	32 125	447 804
1865 Illava	2	89	573	—	5 515	82 096

	Személyzet, tisztviselő	Felügyelő	Fogolylétszám		Bevétel (forint)	Kiadás (forint)
			férfi	nő		
Lipótvár	2	94	501	–	11 109	117 820
Munkács	2	67	613	–	8 910	103 482
Márianosztra	–	6	–	268	–	37 720
Vác	2	64	798	–	?	?
Szamosújvár	5	100	619	–	1 056	32 671
Nagyenyed	2	10	–	70	224	10 115
Összesen	17	430	3 104	338	26 814	280 525

7. táblázat

Fegyintézetek és hatósági fogházak bevételei és kiadásai (1863, 1865)

	Bevétel (forint)	Kiadás/ellá- tás (forint)	Kiadás stb. (forint)	Kiadás (forint)
1863				
Országos fegyintézetek				
Magyarország	30 869	322 341	73 666	405 009
Erdély	1 256	30 866	11 539	42 795
Összesen	32 125	393 207	85 605	447 804
Hatósági fogházak				
Magyarország	33 659	446 854	189 324	637 178
Erdély	106 602	67 254	40 719	107 973
Összesen	140 261	514 108	230 043	745 151
1865				
Országos fegyintézetek*				
Magyarország	25 534	283 897	57 225	341 118
Erdély	1 280	29 434	13 352	42 786
Összesen	26 814	313 331	70 577	383 904
Hatósági fogházak				
Magyarország	108 335	369 026	196 218	565 244
Erdély	59 648	36 942	27 953	64 895
Összesen	167 983	405 968	224 171	629 149

* Vác adatai nélkül.

A munkabérből való részesedés a rabok javára $\frac{1}{3}$ -os, a többi a fogházat fenntartó házipénztárba került vissza. Szükség esetén lehetséges a fegyencek ínségben maradt családja számára a munkabér elküldése; egyéb esetekben szabadulásig a fogház kezelésében maradt.⁴⁶

A rendelkezés elgondolásai mérsékeltek, nem világmegváltó cézzal próbálták szabályozni a magyar „tömlöcügvet”. Egykori magyar elődjénél, az 1843. évi börtönügyi plánumnál jóval kevesebb humánus megfontolás jellemzi, progresszívnek aligha nevezhető. Érződik a szabályzaton, hogy annak megfogalmazója és kibocsátója tisztában volt azzal, milyen darázsű székbe nyúl az intézkedésekkel, s azzal is, milyen kaotikus állapotok uralkodnak a magyar börtönökben, a magyar börtöntügyben. Ajánlja helyenként, hogy „jelenleg is több megyénél divatozó czélszerű eljárás követendő” legyen, ez azonban jámbor óhajnak tűnik csupán. A szankciót, a kemény hangot nélkülöző szabályzat legtöbb előírása inkább elvárászerűen fogalmazza meg a rendelkezést: „...a helyi körülményektől függően...”, „...ott, azonban, hol ez előnyös...”, „amennyiben a fogház szüksége kívánja...”, s a többi. A legkeményebb szó a kijelentő forma a körrendeletben.

Persze nem lennének igazságosak, ha nem látnánk: ez az első „modern” börtönrendelet a magyar jogban, első ízben emelkedik olyan elv jogszabályi rangra, mint a munkáltatás, a bérezés vagy az elkülönítés.

Emellett a Helytartótanács az országos fegyintézetek ügyét egyedi tárgyként kezelve, az intézetekre vonatkozó utasításokat „személyre szabva” adta ki a fegyházak igazgatóinak és tisztviselőinek.

A fegyintézeti igazgatóknak adott instrukciók meglehetősen részletességgel taglalták a direktorok feladatait, úgymint az egész intézet kormányzatának vezetése, a tisztviselők ellenőrzése, irányítása, a fegyelmi jog gyakorlása. Ünnepnapok kivételével raportot kellett tartaniuk, ahol tájékoztak a létszámadatokról, rendkívüli és szokásos eseményekről, ahol kiadták utasításait; a kérelmeket és panaszokat átvették és elintézték. Ezen kívül kötelességükhöz tartozott „a háló és dolgozó szobák megvizsgálása”, folyamatos tájékozódás az új szabályozásról, a rendeletek foganatosításáról. Jelentést kellett tenniük mindenféle „rendkívüli” vagy „nevezetes” eseményről.

A fegyházigazgató a „magyar kir. helytartótanácsnak közvetlenül alá van rendelve, és köteles ezen főkormányshékről nyert parancsolatokat, utasításokat és vele közlött szabályokat legnagyobb pontossággal és szigorral, késedelem nélkül foganatosítani”.

Úgy vélem, az utasítás leglényegesebb rendelkezése az, amely az igazgató tevékenységének irányát jelölte ki: egész eljárása „azon jó akarattól legyen áthatva, melly arra nézve, hogy a neki kitűzött czél, t.i. hogy a megeseett emberek javuljanak vagy a jó útra visszavezetessenek – elérésék”. Nem hagy kétséget a Helytartótanács: a szabadságvesztés-büntetés fő céljának a javítást, a reszocializációt tekinti, s ezt elég világosan az intézet-igazgatók tudomására is hozta.⁴⁷ Az igazgatói instrukciót kísérő hivatalnoki utasítások, az alkalmazott tisztségviselőknek szóló előírások ilyen általános célt nem fogalmaztak meg, csupán az igazgatónak történő alávetettségüket hangsúlyozta.⁴⁸ Egyes intézetek azonban egyszerűen „elfelejtődtek”. Így például az 1866-os miniszteri deputatio derített fényt arra, hogy az illavai fegyház igazgatójának, tisztségviselőinek szolgálati utasításaik nem voltak, hiányoztak a házszabályok is.⁴⁹ Szamosújvárt letek ugyan egy auburni szisztéma szellemében kidolgozott instrukciót, ez azonban a körülmények folytán nem volt alkalmazható, ezért „félretétezt”.⁵⁰

A Helytartótanács igazi központja volt a börtönügynek. A régi feudális gyakorlatnak megfelelően rendszeres jelentéseket tett az uralkodónak a fegyintézeti ügy állásáról.⁵¹ A félevenkénti tabellák egybeállításához természetesen információkra volt szüksége. Ezek összegyűjtéséhez a legkülönbé-
lébb adatszolgáltatásra kötelezte a fegyintézetek igazgatóit. 1861-ben évekre visszamenőleg statisztikákat kért be az intézetekből. Ebben tudakozódott a fegyenclétszámról, ezzel kapcsolatban az elbocsátottak, kegyelem útján szabadon engedettek, megszököttek, elhalálozottak és a más intézetbe átszállítottakról. Információt kért a felekezetenkénti megoszlásról (római katolikus, görög katolikus, görög nem egyesült, ágostai, helvét, unitárius, zsidó). Kormegoszlás után is érdeklődött, itt a táblázat a következő bontásban kérte a létszámot: 22 év alatt, 22–30, 30–40, 40–50 esztendősek és ötven fölöttiek. Majd kérték a fegyházban raboskodók vétségeinek felsorolását, a büntetések időtartam szerinti megoszlását. Végül a jelentésnek be kellett számolnia a betegekről is.⁵² Havonként külön kimutatások készültek az intézetek betegségi adatairól,⁵³ ugyancsak havonta küldtek jelentéseket a rablétszám alakulásáról.⁵⁴ Év végi összesítések készültek a fegyenclétszám változásáról, az év eleji állapotokhoz képest elbocsátott, kegyelemben részesített, áthelyezett, elszökött és elhalálozott rabokról.⁵⁵ Hasonlóképpen küldtek tudósításokat az oktatás állásáról, amelyen feltüntették az iskolakötelezettek nevét, életkorát, osztályzatait hittanból, olvasásból, írásból, számolásból és értékelték erkölcsi magaviseletét. Jelölték elmaradását az ok-

tatásról, akár menthető, akár igazolatlan volt is az.⁵⁶ Információkkal rendelkezett a Helytartótanács arról is, hogy hol, milyen számban kirótt testi büntetéseket foganatosítottak (akár ítéletsúlyosbításként, akár fegyelmi büntetésként), miként az Wagner Paula márianosztrai főnökasszony jelentéséből is kiderül.⁵⁷

Évente táblázatos kimutatás készült a fogházak és vizsgálati tömlőcök viszonyairól, így tisztí és fegyőri létszámról, a foglyok számáról, s végül a bevételekről és kiadásokról.⁵⁸ Nem állítható tehát, hogy a központi kormányzat nem volt birtokában a fegyintézetekre vonatkozó pontos adatoknak (legalábbis azon tényeknek, melyek a statisztikai kimutatások rideg számsoraiból kiolvashatók). Ez a bizonyosság, úgy vélem, jelentősen növeli az igazságügyi ágazat felelősségét azokért az állapotokért, melyeket a hatvanhetes kormány megörökölt.

A Helytartótanács a régi gyakorlatnak megfelelően tevőlegesen is részt vett a beutalási eljárásban. Akárcsak a szempci vagy tallósi javítóház működése idején, vagy ahogyan az 1843-as javaslatok is tervezték, a bíróságok által fegyházra ítélt bűnözők beszállítása és átvétele a Helytartótanács közreműködésével történt. A megyei törvényszék által „súlyos börtönre ítélt” rabok szentenciája jogerőre emelkedvén, a bíróság a megyei királyi biztosnál kezdeményezte a beszállítást. Ő a Helytartótanácsához fordult, hogy az „a delikvensnek fenyítőházba leendő kísértetését megrendelni szíveskedjék”.⁵⁹

A Helytartótanács gondoskodott a rabok élelmezési költségeinek behajtásáról. Miként föntebb már láttuk, az osztrák börtönügyi rendelkezések értelmében a rabok ellátási költségeit (illetőleg hasznot hajtó munkáltatás esetén annak egy hányadát) igyekeztek a rabon behajtani. A költségek csökkentése okán a rab vagyonából a kincstár igyekezett kielégíteni követeléseit. Ezért a fegyintézetek részletes kimutatásokat készítettek az élelmezési költségekről, illetőleg a hátralékosokról. Az előre nyomtatott táblázatok rubrikáiban jegyzett válaszok a rab nevéen, lakhelyén kívül tartalmazták az ítéletet hozó hatóságot, a büntetés tartamát, az időpontot, amitől fogva a fegyenc „élelmezésbe jött”, a fizetendő summát, a teljesítési rovatban a fizetést vagy a hiányt. A „jegyzet” alatt tüntették föl a fizetésképtelenséget („szegény”), az esetleges halált, szabadulást, áthelyezést vagy a követelés kimutatását.⁶⁰ Ezután a Helytartótanács a rab eredeti illetősége szerinti vármegye vezetőihez intézett felszólításban kérte a költségek behajtását, melynek nyomán a vármegye közönsége intézkedett a helysége lebont-

va az összegek behajtásáról.⁶¹ A felszólított községi elöljárók ezt követően nyilatkoztak arról, hogy egyáltalán ismerik-e nevezetteket, ott laktak-e, s ha igen, van-e ingatlanuk.⁶² Amennyiben a jelzett fegyenc a falu lakója volt, vagy visszajelzték, hogy a követelés a vagyonban végrehajtható,⁶³ vagy pedig szegénységi bizonyítványt állítottak ki a rab nevére.⁶⁴ A bizonytalan illetőség megállapítására a feyintézetben jegyzőkönyvet vettek föl.⁶⁵ A vármegye vezetése a visszajelzések után részletes jelentést készített a Helytartótanácsnak, melyben felsorolták azokat, akik szegénységi bizonyítvánnyal rendelkeztek vagy pedig nem volt megállapítható lakhelyük (így nem volt behajtható a követelés), továbbá azokat, akiknek rendezték hátralekát s végül, akiknek folyamatban lévő ügyük volt.⁶⁶ Végül a behajthatatlan költségeket az államkasszából térítették meg, miként az az akta külzetén szerepelt: „Czélhoz vezetőbb illetőségi adatok ki nem puhatoltatván, a bennemlített feyenczek utáni beszédhetetlen élelmezési költségek az államszámvevősség által törleszteni folyván: jelen ügydarab annak megtörténte után az irattárba tétetni rendelik.”⁶⁷

A Helytartótanács feladatkörébe tartozott végül az intézetek ellenőrzése. Ezt többnyire a helyi hatóságok segítségével oldotta meg, miként arról tanúskodik Trencsén megye főispánjának jelentése is. „A f. év január hó 30-án 67. eln. sz. a. felterjesztett alázatos jelentésem óta az Illavai feyintézetet mai napon meglátogatván, annak minden helységeit rendesen meg szemlélttem, s ezen alkalommal ismét teljes megnyugvással meggyőződtem, hogy ezen intézet a rend és feyelem a kellő szigorral fenn tartása, nem különben az egész kezelésnek pontos menete tekintetében megfelelőleg az e részben fennálló rend szabályokhoz képest, kezeltetik...”⁶⁸ Sokat elárul azonban az eljárás minőségéről s eredményességéről egy összevetés a néhány évvel későbbi miniszteri jelentéssel. 1866-ban a miniszteri biztosok a következőket állapították meg ugyanebben az intézetben. „Az igazgatás annyira hanyag, hogy az igazgatóság még azt sem tartja nyilván, hány munkaképes feyencet ad ki a bérlőnek munkára, nem tud elszámolni, a feyelem fölöttébb laza, a feyőrök bármit megtesznek a raboknak.”⁶⁹ Anélkül, hogy a trencsényi főispánról szándékolt rosszsziszeműséget tételeznék föl, nem hihető, hogy a helyzet Illaván négy esztendő alatt annyit romlott volna, hogy a példás rendet és feyelmet oly mértékű feyelmezetlenség és szervezetlenség váltotta volna föl, mely az intézetet valamennyi feyház között az utolsó helyre sorolta volna. Nem, itt szemléleti különbségről van szó: itt érhető tetten a feudális tömlöcszemlélet és a modern

börtönügyi felfogás összeütközése. Ami a hagyományos vármegyei gyakorlat szerint a vármegyei hatóság első tisztviselője számára „megnyugvással meggyőző”, az a polgári börtönügyi szakember szemében a legkritikátlanabb helyzet. Ez az a pont a magyar börtönügy történetében, ahonnan a feudális tradíciók lebontása datálható, s ahol már nem elméleti szakemberek elméleti polémiáiban fogalmazódik meg csupán a modern polgári büntetési rendszerrel szembeni elvárások köre. S ez – figyelembe véve a megnövekedett igényeket a börtön iránt, a mind nagyobb számban kiszabott szabadságvesztés-büntetésre szóló ítéleteket – komoly változásokat érlelt a börtönügyben. A későbbi összehasonlítás kedvéért vessünk egy pillantást a hatvanas évek statisztikáira.

A büntetések alakulása 1858–1863⁷⁰

	1858	1859	1863
Halálbüntetés	122	119	117
Börtön életfogytiglan	86	106	87
10 –20 évig	815	582	457
5 –10 évig	1 909	1 827	1 447
1 – 5 évig	7 922	7 570	8 034
0,5– 1 évig	21 236	20 853	23 254
Börtön összesen	32 212	30 938	33 419
Összesen	32 334	31 057	33 536

Az óvatos emelkedés, ami öt év alatt másfél ezerrel több ítéletet jelentett, párhuzamosan érvényesült az enyhülő büntető törvénykezési gyakorlattal. A növekedés a hat hónap és az öt esztendő közötti zónában figyelhető meg, aminek a büntetés-végrehajtásra nagy hatással kell(ett volna) lennie. A rövidebb tartam enyhébb társadalmi megítélést jelent, s a kezelésnek is ehhez kell igazodnia. Mivel a megyei tömlöcök nem tudtak lépést tartani a rablétszám növekedésével, a teher az országos intézetekre hárult. A mind nagyobb számban megjelenő „kisbűnözőket” nem érheti a megtorlás olyan mérvre, mint a súlyos bűnöket bűnhődő fegyenceket – ez némi változást kényszerített ki a fegyintézeti rezsimben. A bánásmód finomodása azonban csak nagyon nehezen következett be. Egyfajta kezdetleges szelektálás kezdett érvényesülni: a legsúlyosabb bűnözőket Illavára utalták, ezzel könnyítve a többi intézet dolgán.

Az intézetek bevételeinek és kiadásainak alakulásában az első látható és szembeötlő tanulság az az 1863-ban 604 880, 1865-ben 460 160 forintnyi passzívum, mellyel a megyei-városi börtönügy az éveket zárta. Ennyi volt a kincstár tiszta ráfizetése a vizsgálati foglyokra és a szabadságvesztés-büntetésre ítéltre, az országos intézeteket nem számolva. Ami annyit tesz, hogy az átlagos kiadás évente és fejenként 56,6, valamint 45,1 forint volt (ami természetesen viszonylagos az egy évnél rövidebb időt töltők miatt). A fegyházak esetében a passzívum megközelítőleg azonos (415 678, illetve 357 090 forint), de a fegyenclétszám már csak alig harmada a fegyházakénak. Így az egy főre eső kiadás 122,8, illetve 92,9 forint volt. Az adat érzékelteti a fegyházak és a fegyintézetek kiadásai közötti óriási különbséget, s egyben a fegyházügy megkülönböztetett helyét is az állami költségvetésben.

A fegyházak és a fegyintézetek mutatóit egybevetve látható, hogy az országos intézetekbe és a hatósági fegyházakba zártak számaránya körülbelül 1:3-hoz, ugyanakkor az intézetek száma 1:21-hez aránylik. 106 hatósági fegyházra öt országos intézet jutott Magyarországon. A fegyintézetek feltűnően kicsiny számuk ellenére a szabadságvesztésre ítélt büntetésének végrehajtásából jóval nagyobb terhet vállaltak, mint a vármegyei, városi fegyházak. A felügyelők számának aránya nem tér el ilyen látványos mértékben. Míg a hatósági fegyházakban Magyarországon minden 6,6 fogolyra jutott egy felügyelő, addig a fegyintézetekben a mutató 1863-ban 8,5. Az elítéltek átlagos létszáma a fegyintézeteknél 569,2, a fegyházakban 82,1.⁷¹ A fegyházak ötszáz körüli létszáma körülbelül az európai átlagnak felel meg:

Pentonville (London)	1296	(1858)
Perth (Skócia)	982	(1858)
Montjoy (Írország)	550	(1855)
Moabit (Berlin)	754	(1858) ⁷²

A legtöbb modern büntetés-végrehajtási intézetben, miután a a szakemberek lemondtak arról a megalomániáról, melynek a pentonville-i „minta-fegyház” is kivételes példánya volt, a fegyencek száma 500 és 1000 fő között stabilizálódott.

Visszatérve a szabadságvesztésre ítélték számához: 1855 és 1857 között a szabadságvesztés-büntetésre ítélték száma a statisztika tanúsága szerint 12,48%-kal emelkedett. Egyébként ez esztendőkből évente átlagosan majdnem annyi ítélet szólt börtönre, mint együttesen a fegyintézetek és

fogházak által a korábbi évben őrzöttek összlétszáma.⁷³ Még ha finomítjuk is az adatokat, a bennlakók és a befogadóképesség eltéréseivel, vagy a rövidebb időre ítélték számával is számolunk, az összeg akkor is igen nagy. A kriminalitás növekedése nagy terhet rótt a börtönök és fegyintézetek hálózatára. A túlterhelés (vagy legalábbis relatív túlterhelés) néhány év alatt kialakult. Azért mondok viszonylagos túlterheltséget, mert a feudális tömlöchöz hasonlító megyei fogházban vagy egy várba telepített fegyintézet közös elzárásos rendszerében, elvi szinten megfogalmazott mutatók hiányában bajos megállapítani, mi számított túlsúlyfóltágnak. Léghőméteradatok nem mértek, egy főre eső normák nem léteztek. Példának okáért a munkácsi erődítmény 35 hálószobának berendezett helyiségébe bezsúfolt fegyencek számára még az sem vált lehetővé, hogy külön, önálló fekvőhelyük legyen: egybefüggő, sokszemélyes közös priccseu aludtak, ahol is a belül fekvők csak társaikon átmászva közlekedhettek. A legnagyobb ilyen kollektív alkalmatosság 66 személyes volt!⁷⁴

A 19. század második felében szinte misztikus szerepet játszottak a börtönügy minőségének elbírálásában a fiatalkorúakra és a visszaesőkre vonatkozó mutatók. A sikeresség értékelésében a szakemberek óriási jelentőséget tulajdonítottak e két csoport alakulásának. A nagyvárosi bűnözés, a prostitúció terjedése, az alvilág kialakulása szükségként követelte meg a visszaesők követését – technikailag is ez idő tájt vált lehetségessé a nyilvántartás. Az új büntetőjogi irányzatok, az úgynevezett reformiskolák a tettes-büntetőjogi szemlélet jegyében nagy figyelmet fordított a fiatalkorúak kezelésére.

Hazánkban, az itt vizsgált időszakban e kategóriák inkább csak a statisztikákban bukkantak föl, melyeknek adatait – miként azt Konek Sándor is megállapította – fenntartásokkal kell kezelnünk. A tendencia a pontosság feltételezett elvétésével is kirajzolódik.⁷⁵

*Fiatal büntettesek
(14–20 év között) Magyarországou*

Év	Elítéltek	A teljes kriminalitás %-ában
1855	1576	18,11
1856	1823	20,44
1857	1857	18,49

Visszaesők Magyarországon

Év	Összes elítélt %-ában
1859	25,12
1860	26,16
1863	29,00

Az emelkedő részarányt és az abszolút számokat a kiegyezés szakirodalmában a börtönügy csődjeként ítélte meg. Az erre való hivatkozás amúgy a fogházjavítás érdekében folytatott küzdelmek adujának bizonyult.

3.4. Az 1867. évi jelentés

A már fentebb is hivatkozott miniszteri jelentés az első volt a magyar börtönügy történetében, mely a fegyházügy állását a nyilvánosság elé tárta. Miként a jelentés bevezetője megfogalmazta: „... az alkotmányos állam életében a közönség elől az igazgatásnak egy ága sem lehet elrejtve; a börtönügy az állam polgárainak egyik fontos közügye, illő és méltányos, hogy ezek a nagy költségbe kerülő fegyintézetek állapotáról, főbb vonásokban és lehető híven értesítve legyenek”.⁷⁶ A fegyintézetek állapotát a terjedelmes jelentésben összefoglaló Csillag László osztálytanácsost és Tauffer Emil fogalmazót a minisztérium 1867. október 18-án küldte ki a vizsgálat megejtésére. A bizottság valamennyi országos intézetet személyesen meglátogatotta, a helyszínen tájékozódott, s első kézből kapta az információkat, adatokat. Az adatszolgáltatás a vizsgálat időpontjára vonatkozott, kiegészítve az összehasonlítás okán a megelőző évek néhány vonatkoztatási pontjával, valamint utólag az 1866. és 1867. év táblázatos kimutatásaival. A jelentés 1867-ben készült, hivatkozásaiban az 1866-os, 1867-es évet használja, 1868-ban nyomtatott ki. A jelentésben foglaltak tehát arról az állapotról tájékoztatnak, amely a neoabszolutizmus börtönügyi felfogásának és kormányzati intézkedéseinek következtében alakult ki a magyar fegyházak dolgában arról az állapotról, amelyet az osztrák igazságügyi tárca örökül hagyott a kiegyezési kabinetnek.

A munka nem elméleti mű. Célja nem a börtönügy fogalmainak, rendszereinek pontosítása és körülírása, hanem a lehető legpontosabb kép közvetítése az országos intézetekről. Egy ténykép. Vélhetően szerepe van

ebben annak is, hogy Tauffer Emil kollégájával, Pulszky Ágosttal egy másik közös munkában az elméleti alapvetést már elvégezte.

A hivatalos jelentés a számokban megragadható tények felsorakoztatása mellett értékelte a fennálló helyzetet, majd a kritikai észrevételek alapján a követendő utat próbálta kijelölni, a Horvát Boldizsár vezette tárca reform-konceptiójának alapvetését elvégezni. (A reformokkal kapcsolatos indítványokról nem e helyütt, hanem alább, a Horvát-féle elgondolásoknál szólnunk.)

A jelentések mellékleteként csatolt táblázatok híven tanúsítják a miniszteri biztosok (s nyilván megbízójuk) szándékát a továbblépés irányáról. Az, hogy mire voltak kíváncsiak, milyen adatösszegzéseket végeztek, a fegyházügyön belüli preferált területet is körülhatárolja.

- I. számú tabella: Létszámmozgalmak
- II. számú tabella: Büntény, népfaj s hovatartozás szerinti kimutatás
- III. számú tabella: Életkor s büntetési idő
- IV. számú tabella: Vallás, műveltség s születés
- V. számú tabella: Előbbi foglalkozás, vagyonosság, családi viszony, erkölcsiség s visszaesési kimutatás
- VI. számú tabella: Fegyelmi büntetések
- VII. számú tabella: Ítéletsúlyosbítási s betegségi táblázatok
- VIII. számú tabella: Halálozási mutatók

A létszámmozgalmak a táblázat szerint (összesítve, nem fegyintézeti bontásban) a következőképpen alakultak:

Év	Befogadó-képesség	Tényleges létszám az év utolsó napján	Legnagyobb létszám	Legalacsonyabb létszám
Férfifegyintézetek				
1866	3 598	3 514	3 621	3 209
1867	3 598	3 295	3 410	2 525
Női fegyintézetek				
1866	800	354	370	321
1867	800	337	342	207

A táblázatok tanúsága szerint „túltelítettség” vagy ahogyan ma mondják „feszített létszám” nem volt, sőt a női intézetekben bővében voltak a férőhelynek. A férfifegyintézetekről, a befogadóképesség meghatározásáról véleményünket fentebb már kifejtettük.

Munkács befogadóképessége 670 fő volt, 8-tól 86 fős termekben, 35 hálósobában.⁷⁷ A feljebb említett „közös priccsek” fókuszából szemlélve a helyzetet, egyáltalán nem tűnik olyan rózsásnak, mint ha csak a hivatalosan kimutatott „befogadóképességet” tekintenénk. A fegyencek középszáma 450 és 650 között mozgott.⁷⁸ Amely tehát a befogadóképesség határait, számokban kifejezve, soha nem lépte túl. Lipótvárott 1000 főt lehetett elhelyezni. Férőhely dolgában valamivel jobban álltak, mint a munkácsi intézetben. A 8–36 főt befogadó zárakban a priccsek egymástól egy lépés távolságban állottak, a fegyenceknek nem kellett tehát egymáson át közlekedniük.⁷⁹ 1866-ban a fegyenclétszám 862 volt. „...túlterhelve nincsen ennél fogva az intézet, ha a tért vesszük tekintetbe, de igenis szerfelett túl, ha az intézet célját tartjuk szemünk előtt, mert a legtapasztaltabb külföldi gyakorló börtönészek elismerik, hogy a fegyenclétszámnak nem szabad az 500-at túlhaladnia, ha fegyencre egyszerre egyénileg javító befolyást akarunk gyakorolni, mert így a mint intézeteink jelenleg állanak, 7–900 létszámmal, bizvást el lehet mondani, hogy az igazgató még névleg sem ismeri a fegyenczek mindnyáját”.⁸⁰ A váci fegyintézet befogadóképessége 900 fő volt, 1867 januárjában 561 főt őriztek a falak között, 55 „Lajtán túli befogadott” társaságában. Az illavai intézetben elhelyezhető őrzöttek száma 634, 1867 decemberében 488-an voltak. A szamosújvári épületekben 1028 fegyenc volt elhelyezhető, ehhez képest az átlag 700 körül mozgott, 1865 augusztusában a létszám 658 volt.

A női intézetek kihasználtsága jóval alacsonyabb volt. Nagyenyed 210 férőhelyének alig több mint felét töltötték be, Márianosztrán 600 helyett 100 körüli volt a létszám, 1868 januárjában például 160.⁸¹

Az elhelyezés, miként láttuk, messze állt az elméleti ideálistól. Szamosújvárott példának okáért az 1028 fős intézet összesen 38 teremmel rendelkezett, melyek részben munkatermekként, részben hálósobákként funkcionáltak. A legkisebb hálósoba 20, a legnagyobb 48 fős volt, melyben fapriccsek álltak, szalmazsákkal, vánkossal, pokrócokkal és két lepedővel. Akadt ugyan néhány magánzárka, ezek azonban a pinceszinten voltak, ezért zizesek, egészségügyi szempontból teljesen használhatatlanok voltak. Az építkezésnek igazodnia kellett a vár adottságaihoz. Az épületek a várfalhoz

tapadtak, számos munkatermet csak az erődítmény kazamatáiban tudtak elhelyezni. Ott viszont se fény, se levegő nem jutott a termekbe. Árnyékszéket ásni a vár területén nem lehetett, mert az építészeti szakvélemények szerint a Szamos vize – lévén a folyó magasabban a vár egy részénél – feltörne az ásás során. Hasonló helyzetben volt a munkácsi várba telepített intézet. A sziklára épült erődítésben vajmi kevés lehetőség adódott nagyobb átalakításokra. Így még 86 fős hálóterem is akadtak. Mint említettük, a nagy termekben közös priccsen aludtak a fegyencek. A hálóhelyeken az ablakok zártak voltak, így a bezártak szellőzési lehetőség híján maradtak. Az ajtókon még kémlelőnyílás sem volt. Éjszaka egyszerűen behajtották a foglyokat, és rájuk lakatolták az ajtót. A helyiségeket a felső vár pincéiben alakították ki, ugyanitt, az emeleti termekbe telepítették a munkaszobákat.⁸² Épült 8 magánzárka is, de csak súlyosbításul, fegyelmezésre alkalmazták.⁸³ Illava igazgatósága a 634 fegyencét 21 szobában tudta csak elszállásolni, ez átlagban 30 fős helyiségeket jelent. A fapriccsek olyan sűrűn álltak egymásra tolva, 34 sorban, hogy a fegyencek feje és lába összeért. Rongyos pokrócokkal takaróztak, árnyékszék itt sem volt, az ürítőcsöbrök szabadon álltak, egy légtérben a bezártakkal. A lipótvári belső vár egyik épülete, egy trapéz alakú, egyemeletes, önálló építmény volt, belső zárt udvarral. A munkatermek a belső vár nyugati és keleti szárnyában voltak. Az épületben kialakított zárkák mérete 8–36 fős, a priccsek között itt már egy lépésnyi távolságot lehetett tartani. Hálóneműként szalmazsákokat és ágyneműt kaptak az elítéltek. A szobákat szellőztetőnyílásokkal látták el, és kívülről fűthető kemencéket építettek falaikba. Az ürítőedények is kívülről nyitható, zárt szekrényben voltak. Vác 900 fegyencét 56 hálóteremben tudta elhelyezni az igazgatóság. 16 munkatermet alakítottak ki a kétemeletes fegyház-épület mellett. Nagyenyeden a földszintes, kétudvaros épületben a legkisebb zárka 5, a legnagyobb 50 főt fogadhatott be. (Négy ötvenfős és két ötfős hálósobát rendeztek be „míveltebbeknek”.) A fegyencnök hálózsákokot, párnát, lepedőt, két pokrócot kaptak ágynemű gyanánt. Az intézetben eredetileg alakítottak ki ugyan 3 magánzárkát, ezt azonban nem büntetés-végrehajtási célok szolgálatába állították: egyik éléstárként, a másik házieszközök raktáraként, a harmadik pedig fenyítőzárkaként funkcionált. Márianosztrán az egykori pálos kolostorra húzott emelet révén háromszintes, négyszög alakúra kiképzett fegyintézeti épületben 28 hálósobában helyeztek el (elméletileg) 600 fegyencnököt. A gyermekes anyák külön szobába kerültek. A munkatermek iskolaosztályszerűen voltak kiképezve. A hálószo-

bákban fapriccseken aludtak a nők, szalmazsákokat, vánkost, két lepedőt és meleg pokrócot kaptak a nővérektől. Nyolc föld alatti, sötét, fűtetlen magánzárka szolgálta a fenyítési célokat.⁸⁴

Az egészségügyi viszonyok az elhelyezési körülményeknél is rosszabbak voltak. Pedig a közös elhelyezés, a zárt intézet jellege fokozottabb ellátást igényelt volna. A hagyományos tömlőcfelfogás és a lehetőségek korlátai között nehezen haladt a fejlesztés.⁸⁵ Az egészségügyi viszonyokkal a bizottság általában elégedetlen volt. Munkácson „a tisztaság általában nem tartozik a fegyintézet ékességei közé”. A falak piszkosak, a fegyencek szennyesek, fürdetés csak bekerüléskor és orvosi rendelvényre van, a fegyenceknek maguknak kellene mosniuk ruháikat. Testmozgást nem szerveznek. A szamosújvári fegyház kórháza rossz levegőjű, egészségtelen az ürítőszékek kipárolgása miatt, nincs szellőztetési lehetőség. Az alvóvánkosok a hálószobákban feketék a piszoktól, a fegyencek ruhája, cipője rongyos, az egész épületben egyetlen árnyékszék sincs. Lipótvárott a fegyőrök „kedvéért” nem tartottak sétát, testmozgást. Itt az épületek tisztasága ugyan „nem hagy kívánni valót”, de fürdetésre összesen 5 kád áll rendelkezésre (az sem kötelező). A befogadáskor van ugyan fürdő – hatot egy lében csutakolnak le... Vácott elszaporodtak a férgek, fürösztés itt még érkezéskor se nagyon van, mellesleg 13 főre jut egyetlen törülközőkendő, 30 fegyencre 1 fésű. Éjjel olyan hűvös van a szobákban (ti. a folyósókat fűtik csak), hogy ruhástul alusznak az elítéltek. Illaván „bár merre tekintünk, tisztátalanságot látunk mindenütt”, a télen befogadottak fürdetését „elhalasztják nyárra”.

A létszámadatok és az elhelyezési körülmények ismeretében immár megfogalmazható, hogy Magyarország egyetlen fegyintézete sem felelt meg a fogházjavító mozgalom, a meghirdetett börtönügyi reformok elveinek. Hazánk büntetés-végrehajtása közelebb állott a feudális tömlőcözteetéshez, mint bármilyen modern börtönügyi elgondoláshoz. Tudniillik a 19. század börtönrendszerei mind a magánelzárás valaminő megvalósítására épültek. (Erről alább, a szakirodalomról szóló részben lesz majd szó.) Valamennyi modern rendszer alapfeltétele a magánzárkák legalább minimális megléte. Nem a hagyományos, föld alatti, levegőtlen verem értelmében, hanem egészséges, szellős, világos cellákat követeltek az újítók. A pennsylvaniai rezsím a büntetés egészét a magánzárkára alapozta, az auburni az éjszakai elkülönítést követelte meg; a kettő kombinációjából kialakuló angol, majd ír rendszerben pedig a büntetés első fokozatához

elengedhetetlen a magánzárka. A „modern” magyar fegyintézetekben ilyen cellák nem voltak. Az elkülönítés akár nappal, akár éjjel lehetetlen volt.

Maguk a jelentés szerzői is kénytelenek megállapítani, hogy a magyar intézetek a „rég” vagy „dolgozó”, azaz „közös” rendszer szellemében működnek. Sietünk leszögezni véleményünket – mely összecseng a reformkori fogházjavítók többségének álláspontjával –, miszerint a hazai fegyintézetekben nem valamiféle „közös rendszer”, hanem semmiféle rendszer nem volt. A közös bezárás, mint a feudális tömlöcgyakorlat hagyatéka, semmiképpen sem nevezhető rendszernek. Alátámasztja ezt az egyes fegyházakban uralkodó állapotoknak egybevetése is: a körülmények kikényszerítette egyezéseken kívül elvi alapon megfogalmazott azonosságot nem lelünk. Csillag László és Tauffer Emil vágyakozón tekintett a „javító rendszerek” felé, a magány-, a hallgató, a genfi osztály- vagy az ír fokozatos szisztémára, de álmuk megvalósítását a távolabbi jövőbe kellett helyezniük.

Persze a javító rendszerek bevezetésének csupán egyik akadálya a hiányos vagy rossz építkezés. Sajnos alapvetően meghatározó akadály. Nem kevésbé lényeges azonban a fegyintézet személyzetének nívója, képzettsége, felfogása a szabadságvesztés-büntetés céljairól és mikéntjéről.

Tudjuk, a fegyintézetek tisztai állománya és az örök megfelelő előképzettség és gyakorlat nélkül kerültek a büntetés-végrehajtásba: jobbára a hadsereg kötelékéből vagy valamely hivatalból; a felügyelők az intézet körüli falvak parasztjaiból, városi munkanélküliekből rekrutálódtak.

Az igazgatók kiválasztásában lassan kialakuló gyakorlat szerint a kinevezés egy másik intézetben betöltött ellenőri vagy első őrnyi poszton szerzett tapasztalatok alapján történt, miként Braidswor Alajos a lipótvári első őrnyokságból került a munkácsi fegyház élére. Adelburghi Abramovich József spielbergi szolgálatteljesítés után neveztetett ki Illava igazgatói székébe. Ugyanitt Linczbauer Lajos ellenőr korábban Munkácson volt őrnyok.⁸⁶

A személyzet az intézetekben tisztviselőkből és őrökből (felügyelőkből) állott. A fegyházigazgatók mellett ellenőr és őrnyok (esetleg őrnyokok: első- és másodőrnyok) működött. Az ellenőr az igazgató hivatalos első helyettese, őt munkájában folyamatosan segíteni volt köteles, távollétében minden kérdésben helyébe lépett, s intézkedhetett. Az ellenőr felelt az intézeti pénztárért, gazdálkodásért, közreműködött a szolgálat szervezésében és a fegyencek javítása érdekében teendő rendelkezések meghozatalában.⁸⁷ Az őrség, a felügyelők létszáma intézetenként változott, s befolyásolta még az ún. külső és belső őrség megkülönböztetése is. Szamosújvárott 1867-ben

83 polgári őr működött egy őrmester vezetése alatt. Az őrség létszáma nappal 63, éjjel 29 volt. A munkácsi őrszemélyzet kettévált: a „közvetlen őrzés” egy őrmester, öt tizedes és 59 fegyőr feladata volt. Az ún. külső őrséget az alsó várban sorkatonaság látta el. Illaván 80 őr teljesített szolgálatot, Lipótvárott és Vácott a külső őrségen kívül 64.⁸⁸

A női fegyintézetek egyikében, Nagyenyeden 12 férfi (!) őr látta el a felügyeletet, Márianosztra területére férfiak nem léphettek, ők csak a rendházon kívül tartottak külső őrséget, szám szerint négyen. A fegyházban a Szent Vincéről elnevezett rend nővérei szervezték meg az őrzést.⁸⁹

A puszta számok mellett a személyzet minősége is döntő lehet a büntetés-végrehajtás elé tűzött célok elérésében. A legkevesebb panasz lehetett Szent Vince nővéreire, hiszen ők úgymond „hivatásszerűen” foglalkoztak a lelkek gondozásával. Az ő esetükben a miniszteri biztosok inkább azt kifogásolták, hogy önállóságuk túlzottnak mondható: az állam úgyszólván bele sem szólhatott az elítéltek kezelésébe, arról ők maguk kívántak dönteni. Nagyenyeden vajmi kevés javító-nevelő eredmény volt várható a nőket felügyelő férfi őrszemélyzettől. A jelentés nem is tartotta a helyzetet fenntarthatónak. A férfiintézetekben szembetűnőbbek voltak a problémák. A hagyományos tömlőcfelfogás továbbélését tanúsítja az az eset, amikor is egy elszökött s egy szénapadláson rejtőzködő osztrák fegyencet, midőn öt nap múltán megtalálták, minden különösebb eljárás és fegyelmi határozat nélkül, nagy nyilvánosság mellett (kөрmenet idején ugyanis) olyan brutálisan összeverték a feldühödött börtönőrök, hogy az illető eszméletét veszítette.⁹⁰ A lipótvári eset kapcsán megfogalmazódó ellenérzést alátámasztja a jelentés Illaváról szóló része is. Ahogyan Csillag László és Tauffer Emil írták: „...erkölcsiségüket eléggé jellemzi, hogy nyolcvan egyén közül 34 concubinatusban él, de ezeken kívül az illavai szolgálatra még azon okból is alkalmatlanok, mert 65 közüllük egy szót sem beszél magyarul. Kitanításukra nem sok fordítottat; az igazgató megfogadja a legényt, megkapja az intézeti ruhát, a fegyvert kezébe adják s rögtön szolgálatba rendelik, a mikor aztán nézi: társai mit tesznek, s ő is hasonlóan cselekszik; különben is szolgálati utasítással a fegyőrök nincsenek is ellátva.”⁹¹ A biztosok szerint az őrök rendszeresen csempésznek a raboknak, barátkoznak velük, ráadásul a külső őrség 30 tagja belső kiegészítőszolgálatot is adott. Őket pedig semmiféle intézeti fegyelem nem kötötte, hiszen nem tartoztak az igazgató hatósága alá. A vizsgálatot folytatók az őrszemélyzet állapotát a képzés, a fegyelem s a megfelelő fizetés hiányára vezették vissza.⁹² Ami ebből számunkra lényeg-

8. táblázat

Fizetések a lipótvári fegyházban 1866. évben

Hivatalnoki személyzet		Őri személyzet	
Igazgató	1260 forint	Őrmester	367 forint 50 kr.
Ellenőr	945 forint	Főfelügyelő	525 forint
Első írnok	525 forint	Felügyelő	189 forint
Római katolikus lelkész	525 forint		
Második írnok	420 forint	Külső őrség:	
Orvos	840 forint	főtiszt	illetmény mellett
Görög egyesült lelkész	500 forint	legénység	havonta 21 forint
Evangélikus lelkész	210 forint		illetmény mellett
Tanító	315 forint		naponként 5 kr.
Rabbi	70 forint		
Izraelita előimádkozó	30 forint		

9. táblázat

Fegyencek elemi ismeretei

	Nők		Férfiak	
	1866	1867	1866	1867
Magasabb szellemi műveltséggel bírt	7	4	n	44
Olvasott	216	169	i	1910
Írt	41	34	n	1642
Számolt	37	25	c	1525
Egyiket sem	290	237	s	2312
Előző év végi létszám	354	337	a	3925
Év közbeni legmagasabb létszám	370	342	d	3410
			a	
			t	

ges: szakmailag és morálisan egyaránt alkalmatlan volt az 1867. évi fegyintézeteti tiszti- és őrszemélyzetet a császári kormány által egyébként kitűzött javítási cél megvalósítására.

Illusztráció okán vessünk egy pillantást a személyzet fizetésére. A díjak és bérek nem egységesen voltak megállapítva, lényegesen eltért például a magyarországi és az erdélyi fizetések mértéke, de még a magyarországi fegyházakban sem volt reform. A táblázat a lipótvári fegyintézet személyzetének díjazásáról tanúskodik, ami átlagosnak mondható.⁹³

S ezeknek az őrzésre vállalkozó személyeknek kellett (volna) fegyelmet tartani, sőt nevelni, oktatni, reszocializálni. Azért némi eredményt egyik-másik igazgató fel tudott mutatni. Persze nem a felügyelők jóvoltából, sokkal inkább a lelkes tanítók, a lelkiismeretes lelkészek segítségével.

A javításnak egyik alapvető feltétele lett volna a rabok osztályozása, elkülönítése. Hogy ez az igény már ekkor fölvetődött (s nem csak a századforduló büntetőjogi reformereit jellemzi), azt bizonyítja a miniszteri biztosok megkülönböztetett figyelme, amit e kérdésnek szenteltek. Hogy azután keserűen jegyezzék föl: „a fegyenczek osztályozását a bűnösség s romlottság nagyobb vagy kisebb foka, fiatal és öregkor, vagy bármi más tekintetek szerint, az eddigi gyakorlat nem ismeri...”⁹⁴ Szamosújvárott semmiféle szétválasztás nem történt. Munkácson bizonyos szempontok szerint elkülönítették a rabok csoportjait, ez azonban nem a bűnösség foka volt. Igyekeztek felekezetek szerint kialakítani a szobabeosztást (ami a szertartások, lelki gondozás, vallási ünnepek miatt nem volt haszontalan dolog). A vár egyik pincéjében külön zárták el a beutalt 52 cigányt, mondván „mivel a többiekkel nem férnek”. Némi kiváltságot élveztek a műveltebbek, akik a középső vár egyik helyiségében kaptak helyet. Az illavai felfogás szerint – mint Csillagék írták – a gyilkosok, rablók nem javíthatók, nem is érdemes fáradtságot és költséget ölni beléjük. (Mint említettem, Illava fogadta be a legsúlyosabb elítélteket az ország egész területéről.) Itt tehát „osztályozás a fegyenczek közt nem létezik, elenyészik a tömegben az egyén, s mint ilyen csak a főkönyvben fordul elő”.⁹⁵ A lipótvári fegyházban éjszakára elkülönítették a műveltebbeket s a fiatalokat. Napközben viszont teljes volt az együttlét, sőt pihenőidőben az összes fegyencet egy helyre zárták. Az órök az egyszerűbb kezelés okán 4–6 osztályra osztották a rabokat, ez azonban csak mennyiségi szempontokat vett figyelembe. Vácott megint csak korra vagy műveltségre tekintet nélkül kerültek egy hálóterembe az elítéltek. Nagyenyeden „a fegyencznők osztályozása eddig csak a cigánynők elkülö-

nítésével mutatkozik, kik mivel a többiekkel folyton veszekednek, egy külön szobába zárattak”. Márianosztrán csupán nappalra választották szét a különböző nemzetiségű rabokat – nyilván a nővérek nyelvtudása szerint –, más osztályozást azonban nem ismertek. Érdekességként említették a megbízottak, hogy a nők egymás között viszont „kasztokat” állítottak föl, melyek határait szigorúan betartották. A gyermekelők kiközösítették például maguk közül a tolvajokat, mint „becstelenebbeket”.⁹⁶

A „népfaj szerinti hovatartozás” szempont volt tehát a börtönökben, még ha nem is tudtak ebből mélyebb következtetéseket levonni vagy valamiféle hasznát venni a mindennapi végrehajtásban. Fontos volt a nemzetiségi megoszlást legalább a fegyőrök nyelvtudása miatt nyilvántartani, de emellett a központi adatszolgáltatásnak is része volt az erre vonatkozó kérdés, amely legalábbis a központi kormányzat érdeklődését fejezte ki.

*A magyarországi és erdélyi fegyintézetek
nemzetiségi megoszlása 1866-ban és 1867-ben*⁹⁷

	1866		1867	
	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők
Magyar	2550	264	2159	219
Német	327	42	269	31
Szász	55	12	55	9
Oláh	825	57	780	46
Szláv	796	81	662	58
Örmény	–	–	–	–
Izraelita	122	13	109	10
Cigány	167	37	161	33

A kimutatások a számadatok mellett tartalmazták a különféle etnikum elkövetők szerinti bűncselekmény-megoszlását is. Ez a szakértőket komoly „következtetések” levonására sarkallta. Tauffer Emil például kételkedés nélkül állapította meg: „A magyaroknál s székelyeknél gyilkosság és lopás, az oláhoknál gyilkosság, gyújtogatás, verekedés, lopás, cigányoknál a lopás” a leggyakrabban előforduló, e népfajokra tipikusan jellemző bűncselekmény. Még Szigethy Szerencsy István személynőköt is megidézte a reformkori börtönügyi plánum vitáiból, aki nemes egyszerűséggel kategorizálta be a kriminalitás jellemzői alapján a hazai etnikumokat. Szerinte a magyar

könnyen hevül, ezért sokat gyilkol, az oláh lop, de nem sokat, ellenben bosszúból használja a kését. A rác nem tolvaj, de kegyetlen gyilkos, a tótok elsősorban gyermekeiket ölik meg...⁹⁸ A büntetés-végrehajtásra vonatkozó konklúziók: A magyar és a zsidó ellenáll, s „csak a szigornak enged”, ezzel szemben az oláhok és szászok a börtönben béketűrőek. Innen, a huszadik század végéről nehéz megítélni, vajon mi hasznát vehették a végrehajtásban az ilyen megállapításoknak; az azonban vita nélküli, hogy a szakirodalomban – mintegy osztályozási szempontként – a népfajok csoportosítása kriminálitási mutatóik szerint fölbukkant.

Visszakanyarodva a javításhoz, szólnunk kell a szakirodalom által a büntetés-végrehajtási gyakorlatba frissen beplántált új módszerekről, az oktatásról és a javító célú lelki gondozásról. „...egyedüli eszközünk lehet a büntetés anyagi oldala, a bűnösök csupán érzelmi fenytése helyett a büntetés végrehajtásának szervezése, annak eszmei-erkölcsi oldalára több figyelmet helyezni”, ti. a bűnösből testi kényszerrel „az ösztönt magából a lélekből kiűzni nem lehet”.⁹⁹

A lelki gondozás volt a kettő közül a fontosabb s a hagyományok folytán a szervezettebb is. Nem véletlen, hogy a lelkészi állások létesítése minde-nütt megelőzte a tanítóit. (Ami persze nem feltétlenül tesz annyit, hogy kielégítően működött volna a lelki szolgálat.) Munkácson a jelentés szerint egyetlen római katolikus pap tevékenykedett, ő is bejáró volt Palánkáról, mivel a várban nem tudtak helyet biztosítani lakás céljára. Az oktatást is ő végezte (hetente kétszer írás-olvasást és számolást tanított a 24 esztendő-t még be nem töltötteknek), összesen 27 főnek. Ennek oka az volt, hogy az alacsony fizetés miatt nem akadt tanító, aki a fegyházba elszegődött volna!¹⁰⁰ A szamosújvári fegyintézetben egyetlen pap sem volt, nagy ritkán a környező helységekből jött be egyik-másik lelkész istentiszteletet tartani, de még azt sem volt hol megrendezni. Igaz, a katolikusoknak volt temploma, a görögkeletieké berendezetlenül állt, a protestánsoknak egy ilyenkor „kölcsonadott” szobában tartották a lelkigyakorlatokat. A katolikusoknak hetente egyszer szerveztek szertartást, a többi felekezetnek pedig negyedévente! Iskolai oktatás még a kezdetleges munkácsi formában sem volt; sem tanítót nem tudtak szerződtetni, sem pedig a bejáró lelkészek nem vállaltak magukra ilyen feladatot. Jóllehet a felmérés időpontjában fogva tartott 931-ből 831 soha nem járt iskolába, még elemi ismeretei sem voltak. „Az egyénesítve javításra pedig mint a mondottakból láttuk, semmi eszköz nem nyújtott.” Az illavai intézet a római és görög katolikusoknak (1866-ban 361 és

41 fő) minden szombaton és vasárnap biztosította a miselátogatást, a nem egyesült görög vallásnak (113 fő) évente négyszer-ötször, az evangélikusoknak (135 fegyenc) esztendőnként 8–10 alkalommal, a zsidóknak kétszer.¹⁰¹ Noha az intézetben berendezett iskolahelyiség volt, oktatást csak néhány napig tarthattak 1864-ben. A tanítást sajátos okból szüntették be: a bérlő tiltakozott a munkaerő-elvonás miatt! (1866-ban 221 elítélt semmiféle elemi ismerettel sem rendelkezett.)¹⁰² A könyvtár 231 kötetéből csak 76 akadt, amely nem imádságoskönyv volt. Ezzel szemben a lipótvári vallási oktatást igen nagyra értékelte a bizottság. Már befogadásakor bensőséges beszélgetést folytatott a lelkész az érkezővel, amit folyamatosan tartottak egész bennlétük idején. A lelkész teljes mozgásszabadságot élvezett, a rabok pedig bármikor magukhoz hívathatták. Heti három alkalommal német, szlovák és magyar nyelvű erkölcsi tanításokat szerveztek. Két római katolikus, egy görög egyesült, egy evangélikus lelkészt alkalmaztak, továbbá egy rabbit és egy izraelita előimádkozót. De fizetett az intézet egy tanítót is. „...a javításra törő eszközök közül a lelki s elemi oktatás aránylag itt legjobban volt szervezve.” Két nagy tanszobában egyenként 172 fős befogadóképességgel magyar, német, román és szlovák nyelven folyt a tanítás. 22 betöltött év alatt kötelező volt mindenkinek részt venni a heti nyolcórás oktatásban. A könyvtár 221 darabjából csak 60 a vallásos mű, 50 iskolai tankönyv, 30 naptár, a többi ismeretterjesztő munka volt vagy szórakoztató olvasmány. (Érdekességként említjük meg, hogy a könyvtár adakozásból létesítettett, Réső Ensel Sándor Pest megyei tisztiügyész, később büntetőjogi szakíró szervezése nyomán.)¹⁰³ A betegek kívánságára a kórodában még felolvasásokat is tartottak. S mindez olyan anyagi feltételrendszer mellett, amely semmivel sem különbözött a többi fegyházétól. Az eredményt az igazgatóság határozott elképzelései, s a tanító, Kominek Lajos, Kecskeméthy Ignác római katolikus lelkész, valamint a görögkeleti nem egyesült főtisztelendő lelkesedésének köszönhetően érték el.¹⁰⁴

A Vácott őrzöttek lelki gondozása egyáltalán nem volt megoldva. Fegyházintézeti lelkész nem működött. Papok csak szertartások lebonyolítására jártak be a fegyházba. Csak a római katolikus lelkész tartott rendszeresen misét, a többiek rendkívüli alkalmakkor bukkantak csupán föl (mint úrvasoraoztás, temetés). Az oktatás megint csak egy lelkes oktatón, a váci városi tanítón, Rákóczy Jánoson múlt. Ő naponta két órán át tanította a 20 év alatti fegyenceket (akik számára amúgy kötelező volt a részvétel). Ez 1866-ban 64, 1867-ben 59 főt jelentett. A könyvtár félszáz kötete imádsá-

göskönyvekből és naptárakból állott. Nagyenyeden tanító nem volt, az oktatást az igazgató s az őrparancsnok(!) tartotta, 30 év alatt mindenkinek kötelezően. Vallásoktatásra, lelki gondozásra nem tellett, a szertartásokat a környékbéli papok díjazás fejében tartották meg. (Kápolna volt három is: római katolikus, protestáns, görög.)¹⁰⁵ Márianosztrán a lélekápolással nem lehetett probléma (bár a nem katolikusokkal senki sem törődött).¹⁰⁶ A katolikusoknak mindennap istentiszteleten kellett részt venniük, az intézeti lelkész oktatásban is részesítette őket. 1867-ben 121 fegyencnő vállalta az elemi ismeretek oktatásában való részvételt. Ezeken túl ebéd közben felolvasásokat tartottak a szentek életéről.¹⁰⁷

Sommázva tehát: a fegyintézetekben a lelki gondozás és az oktatás megoldatlan feladatok voltak. Néhány, átmeneti eredménnyel kecsegtető kísérlet lelkes igazgatóknak vagy tanítóknak volt köszönhető – a kudarc azonban több volt. A sikertelenség általában a személyzeti feltételek hiányából, az pedig a szűkre szabott költségvetés lehetőségeiből adódott. Az is megállapítható, hogy a fegyencek jelentős része teljesen műveletlen, az elemi ismeretek minimumával sem rendelkezett.

Eroősen kételkedhetünk tehát abban, hogy ilyen körülmények között a javításnak csak legalacsonyabb fokán is eredményeket értek el a büntetés-végrehajtásban. Az ennek értékelésére szolgáló korabeli mércék a visszaesési mutatók voltak, melyek azonban bizonytalanságukkal, a bűnügyi nyilvántartás szervezetlenségével és megoldatlanságával kívánnivalókat hagytak maguk után. A biztosok maguk is úgy vélték, hogy a közölt tények hitelessége jócskán megkérdőjelezhető, mégsem mellőzték azok közzétételét, nem tudván kitérni a kor minősítési gyakorlata elől.

Visszaesési mutatók

Országos adat ¹⁰⁸		
	1866	
Nők	22,4%	(506-ból 393 még nem büntetett)
Férfiak	36,7%	(4862-ből 3067 még nem büntetett)
Néhány fegyintézet adata ¹⁰⁹		
Lipótvár	22,4%	(901-ből 202)
Munkács	20%	(nincs adat)
Nagyenyed	21,13%	(94-ből 20)
Szamosújvár	9,57%	(658-ből 63)

Következtetést levonni talán csak az országos adathból lehet és szabad, hiszen a mutatók nem azt tartalmazzák, hogy adott fegyintézetből kikérült fegyenc követ-e el újfent bűncselekményt, hanem a már visszaeső bekerültek számát tartalmazzák. Az egyes intézetek hatékonyságára tehát nem enged következtetni. (Arról nem is szólva, hogy a visszaesés fogalma tisztázatlan volt.)

A miniszteri biztosok vizsgálódásuk eredményeképpen leszögezték: „a bűntettek nagy része munka nem tudás vagy munka kerülésből ered, feladata tehát a fegyintézetnek, hogy az ilyen egyéneket nem csak valamely munkára kiképezni, hanem bennök egyszersmind munka kedvet is ébreszteni, hogy kiszabadultok után ugyan ezen okból a bűnpályára ne lépjenek”.¹¹⁰ Nem rejtették tehát véka alá véleményüket, hogy a javítás és reszocializáció döntő feltételének tekintik a munkáltatást. Még hozzá egy speciális, a munkára mint lényegre, s nem a profitra koncentráló munkáltatást. „...a fegyintézet nem gyár, melynek minél nagyobb hasznot kell hajtania, sem első tekintet nem szabad fordítani arra, hogy a munka minél olcsóbbra kerüljön, hanem hogy főképp az előbb említett irányba javító hatású s emellett olcsó legyen.” Nos, ha csupán a költségvetés kiadásait tekintem, az állam igazán nem fősvénykedett a kiadások kalkulálásában. Az általánosan uralkodó bérleti rendszer értelmében példának okáért a bérlőnek Lipótvártott 1867-ben a foglyok ellátása fejében 74 379 forintot fizettek ki, míg Szeszler Adolf a fegyalap számlájára munkabérként mindössze 6739 forintot utalt át. Szamosújvárott a befizetés 3098, a kincstári térítés 51 619 forint. Szeszlerék az állami kiadásoknak tehát 9,06%-át, Lőw Salamon 6%-át térítették meg a fegyencek munkája ellenértékeként. S nem feledhetjük, hogy a jelzett ellátási kiadásokban még nem foglaltatott benne a fegyintézet személyzeti és építési költsége sem.¹¹¹

A magyarországi fegyházak nagyobbik részében az ún. általános bérbeadási rendszert honosította meg a bécsi kormányzat, melynek lényege, hogy a munkáltatás (és a szabadságvesztés-büntetés végrehajtása) az állam tulajdonában álló épületekben, állami felügyelők mellett realizáltatik. Az állam bérleti szerződés alapján valamennyi fegyenc munkaerejét értékesíti egy vállalkozónak. Az biztosítja a gépeket, nyersanyagot, értékesítést, szervezi és vezeti a munkát. Ezzel párhuzamosan gondoskodik az elítéltek ellátásáról (élelmezés, ruházat), amiért a kormányzat neki természetesen térítést fizet. A bérlő – ha a gazdasági viszonyok úgy hozzák – esetleg munkabért fizet az államnak.¹¹² Az osztrák felfogásnak az általánybérleti rendszer felelt

meg legjobban, amelynek szellemében a bérlő függetlenül a rabmunkából eredő haszontól, fejenként meghatározott összeget fizetett az államkasszába. Nem nehéz belátni, hogy a bérlőnek semmiféle érdeke nem fűződött a valóban javító munka végeztetéséhez – sokkal inkább a haszonhányad fokozásához. Illaván például a munka „értéke” feyencenként és naponta 5 krajcár (ezzel szemben az étkeztetésért és a ruhahasználatért az állam fizetett fejenként 27 krajcárt!).¹¹³ Lipótvárott a bérlő négy éven át, 1858 augusztusától 1862. október 31-éig egy női szerzet volt. Ettől kezdve két évig házi kezeléssel kísérleteztek, amikor is Szeszler Adolf vállalta az ellátást 17 forint 25 krajcárért fejenként. 1864-ben, amikor szinte valamennyi intézetben egységesen áttértek az átalánybérletre, a május 1-jétől életbe lépő átalánybérleti szerződés szerint (melynek lejárta 1869. december 31.), Szeszler Adolf és fiai vállalkoztak a feyencmunka bérbevételére, immáron 30 krajcárért fejenként és naponként.¹¹⁴ Ezt a rendszert vezették be a férfifegyintézetek mindegyikénél, ráadásul hosszú tartamú szerződésekkel terhelve meg a fiatal magyar államot.

Börtön	Bérlő neve	Szerződés tartama
Illava	Deutsch Károly	1864–1870
Lipótvár	Szeszler Adolf és fiai	1864–1869
Munkács	Gold Zsigmond	1864–1869
Szamosújvár	Lőw Salamon	1864–1869
Vác	Lindenbaum–Lőwy	1864–1870

Az átalánybérleti rendszer mellett folyó munkáltatás fő célja a gazdaságosság. Az állam igyekszik lekötni a foglyokat a munkával s némi bevételre is szert tenni, az eltartást egyensúlyozandó. Ezen érdekeknek megfelelően vajmi kevés tekintettel voltak a hazánkban amúgy sem nagyon értékelt javításra és reszocializációra.

Illaván, ahol 1864-ig nem volt semmiféle munkáltatás, elégedetten állapították meg a miniszteri biztosok, hogy mindenki dolgozik, virágzik a bérlő üzlete, de a társadalmi visszatérés szempontjából már semmi haszna nincs. Ugyanis a bérlő gyáriüzemszerű rendszerben, specializált munkára alkalmazta a feyenceket. Olyan résztvevényeségeket tanultak be, melyeknek szabadulásuk után semmiféle hasznát nem vehették. A dolgozó feyencnek többségét (153 főt) cipőgyári munkásként alkalmazta Deutsch Károly,

tizennégyet gyufagyalulóként, négyet esztergályosként és tizennyolcat asztalosként. A többiek esélye a munkába állásra jobb volt: házicipész, szalmazékfonó, szabó, festő stb. A fegyencek munkateljesítményével elégedett volt a bérlő, ami nem kevéssé volt köszönhető a magas béreknek és jutalmaknak. Ez az összeg azonban – kiegészülve a rokonoktól kapottakkal – teljes egészében az ugyancsak Deutsch Károly által fenntartott kázinóba vándorolt. Miként azt a számadások kimutatták, az 1866-ban kifizetett munkadíj 2331 forint volt, jutalmazásként fölvettek a rabok 8465 forintot, rokonoktól kaptak 653 forintot. S a befolyó kázinóbevételek 10 225 forintra rúgtak. A különbözet mindössze 1224 forint. Ez a megtakarítás.¹¹⁵ Csillag és Tauffer szerint Szamosújvárott jobb volt a helyzet, mivel az ott végzett munkák alkalmasabbak voltak a társadalmi beilleszkedés esélyeinek javítására (szabó 35, cipész 28, asztalos 78, kerékvártó 5, bodnár 8, kosárkötő 1, ács 4, kőműves 9, kovács 6, festő 4, kanálcsináló 3, órási 1, kefekötő 1, gombkötő 3, könyvkötő 1, metsző 2, szakács 9, pék 6.).¹¹⁶ (Meg kell jegyeznünk, hogy a börtöncélokhoz alkalmazkodóbb Löw Salamon megfontolásaiban nyilván szerepet játszott a jóval kedvezőbb helyzet. Itt ugyanis az állam nagyobb térítést fizetett az ellátásért, ugyanakkor félannyi munkabért juttatott a bérlő az államkasszájának, mint Magyarországon a többiek.) A gyári munkát persze itt is kifogásolták, 77 fegyenc gyapjúüzemi munkát végzett, mely – állapították meg – lélektelen, egészségtelen, s annak semmi haszna a jövőre nézve. Szamosújvárott gondot okozott a munkatermek elhelyezése is: a kazamaták, melyek otthont adtak a munkásoknak, nedvesek voltak, levegőtlenek, sötétek. Vácutt nem a munka jellegével volt problémájuk (itt katonaruha-varrással foglalkozott a fegyencek kétharmada, további 131 szalmakalap-készítéssel), hanem hogy a munka kijelölésekor nem voltak tekintettel a korábban végzett munkára. „...rimánkodva kértek, hogy rendeljük őket egy olyan mesterséghez, melyet már szabad életükben folytattak, például cipészet vagy asztalosághoz.” Szóvá tették azt is, hogy a korábban parasztként, napszámosként dolgozók nehezen tudták megszokni a kéziipart, a görnyedt ülőmunkát. Ez azonban már továbbvezet a munkáltatás későbbiekben problémává váló nagy kérdéséhez, a szabadban történő foglalkoztatáshoz. A legtöbb negatívumot Munkácson és Szamosújvárott tapasztalták a biztosok. Munkácson a „munkáltatott” fegyencek java része tétlenül üldögélt. A bérlő hivatkozásai: kifogyott a munka, rossz a szállítás, nem kelendők az áruk. Lipótvárott megállapították, hogy Szeszlerék a legcsekélyebb tekintettel sincsenek a szabaduló rabok érdekeire. Kötélve-

réssel, csinvatszövésessel, némi asztalosmunkával foglalkoztatják a fegyenceket. Keresményük egy részével amúgy mindenütt rendelkeztek a rabok, melyet kintinban költhettek el. Ez ellen a bizottság elvi alapon tiltakozott ugyan, de kénytelenül elismerték: „...hogyan az ilyen felhasználás is szükséges – fájdalom – mindaddig míg a jelen étlapok vannak érvényben”.

A munkáltatás ilyen szomorú állapotára (melyeknél a bérlőnek homlokgyeget ellenkező érdekei és jogai vannak az intézetigazgatóéval) rányomta bélyegét a sajátos félfeudális központi szemlélet is. Jellemző példa erre a munkácsi tapmalom esete. A munkácsi várban a vár kútjából a vizet egy folyamatosan üzemben tartott tapmalom (taposómalom) emelte ki. A tapmalomban végzett munkát még a felügyelők is olyan rendkívül súlyos, embertelen megterhelésnek ítélték, hogy csak visszaesőket rendeltek oda dolgozóra. Az igazgató kérvényezte a Helytartótanáctól, hogy engedélyezzék az állati erőre szóló átalakítást, a kormányzat azonban úgy döntött, hogy akad Munkácson elég fölösleges munkaerő...¹¹⁷

A két női fegyházban zárt volt a munkáltatás. Márianosztrán kizárólag „női” munkával foglalkoztak, „úgy egyéniségük, mint jövőjüknek megfelelő” szakmai ismereteket sajátítottak el vagy gyakoroltak, úgymint szövést, kötést, horgolást, hímzést, foltozást, hurkolást, hálózást, fonást, főzést, mosást, kenyérsütést, kisebb kertgazdasági munkákat. Ez utóbbi kivételével iskolaszerűen berendezett munkatermekben, nővérek felügyelete mellett munkálkodtak. Feltűnően csekély volt díjazásuk (persze a termékek sem az igazán kelendőek közül valók voltak). Nagyenyeden házi kezelést honosítottak meg. Ebben a rendszerben a teljes munkáltatás megszervezése az igazgató feladata: nyersanyagbeszerzés, munkaüzemi irányítás, az elítéltek által készített termékek értékesítése. Az eszközöket, a munkairányítókat is az állam biztosítja. Általában saját szükségletük fedezésén túl, állami szervezetek céljait szolgáló munkákat végeztek.¹¹⁸ Miként Nagyenyeden is: olyan ruhaneműk készültek itt, melyekkel a megyei fogházakat látták el. A problémát csak az jelentette, hogy a törvényhatóságok a vételár leszorításában voltak érdekeltek, s az áruk nem piaci áron lettek gazdára.¹¹⁹ Mindenesetre a biztosok szerint ez a szisztéma úgy működött, hogy némi haszon is volt rajta, de a javítást célozta. Hevesen kikeltek az ellen, hogy – miként azt egy 1866. évi kormányzati döntés előírta – itt is az általánybérleti rendszert vezessék be.

Röviden jellemezve a helyzetet: a bizottság már annak is örvendett, hogy valamiféle munkáltatásra talált a fegyintézetben. Ez a munkáltatás azonban az általánybérleti rendszer keretein belül a bérlő érdekei és az állam

igénytelensége között vergődött. Nem csoda, ha az állam már azt is eredménynek könyvelte el, ha a közös elzárásban semmittévő rabjait valami módon foglalkoztatni tudta. Az igazságszolgálat kormányzat ebbe mintegy beletörődve 1867 előtt alig tett valamit a munkáltatás javító célú átalakítására.

Összefoglalva a miniszteri biztosok véleményét a magyar börtönügy állásáról, azok lényege a következő.

1. A nagyenyedi fegyintézetet leszámítva az építészeti viszonyok inkább akadályozzák, mint segítik a büntetés-végrehajtást. A várakba, laktanyákba, zárdákba telepített, nagy költséggel átalakított fegyházak áttekinthetetlenek, ennél fogva őrizetük nehéz és költséges, továbbá egészségtelenek, melynek folytán az orvoslás, betegápolás több energiát igényel az optimálisnál. Ennek ellenére „A fegyintézeti egészségügy eddig nem nagy méltánylásra talált, s ennek megfelelően a fegyintézeti orvos állásának s működési körének fel fogása is.”

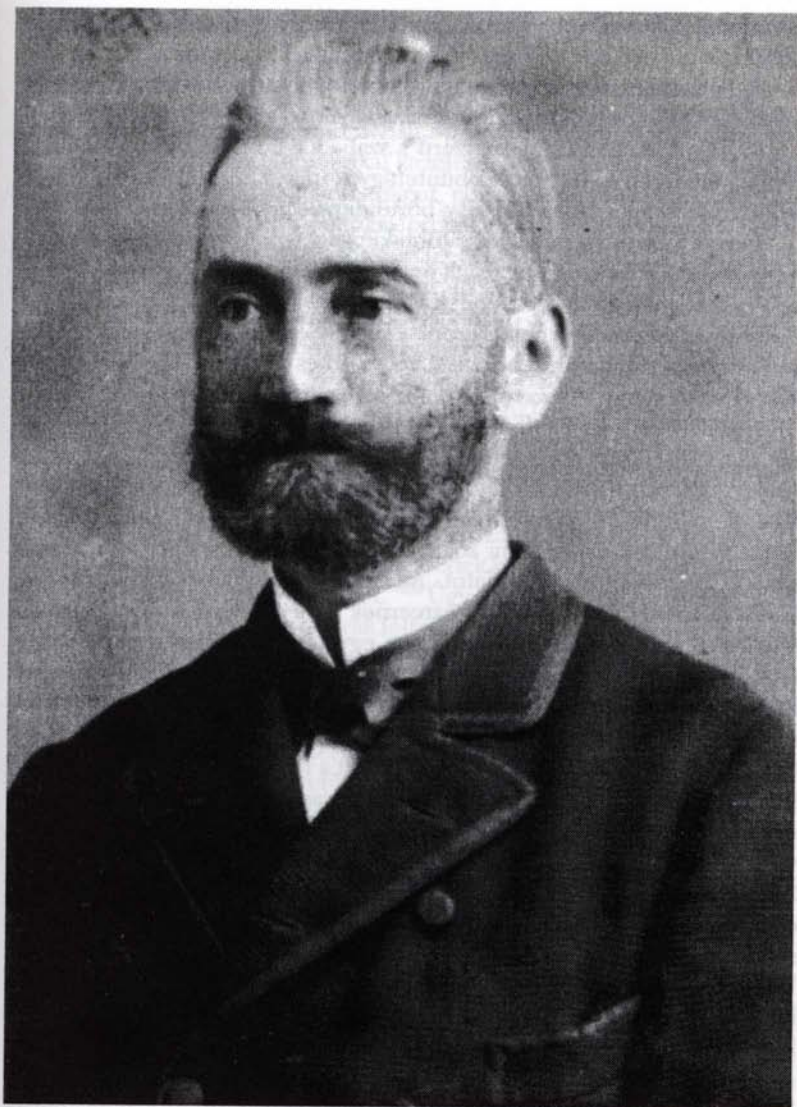
2. A büntetés-végrehajtási intézetek belső rendjéről szólva mondták, hogy „a közös rendszer van alkalmazásban nálunk egyik másik javító elemnek kényszer szülte hiányos befogadásával...” Ez a közös elzárás az elkülönítés hiánya miatt az erkölcsi romlás forrása, a „természet ellenes bűnök” fészke, a fegyencek társulásának istápolója.

3. Természetes, hogy ebbe a megoldásba alig fér bele a javító gondolat, ehelyett, mint megállapították, a végrehajtás fenyítve javító, „gondolván, ha megtörjük az erőt és a testet, a lélek is hatalmunkban van”.

4. E felfogásnak egyik fő oka a személyzet felkészületlensége és képzetlensége, a minősítési rendszer hiánya a hivatalnokok számára, az őrszemélyzet iskolázatlansága, alkalmatlansága, részegessége. „Nagy részük olyan egyénekből áll, kik nagyon hiányos vagy semmi iskolai tanulmányuk és alkalmatlanságuknál fogva egy más állást kapni nem tudnak vagy használhatatlanság miatt onnan elbocsáttattak, egy részük ezen felül öreg, a fegyházi terhes szolgálatban tehetetlen, más részük részeg, kicsapongó s megbízhatatlan.”

5. A lehetetlen építészeti viszonyok, az alkalmatlan fegyőrök, a képzetlen és tehetetlen fegyházigazgatóságok miatt a legfőbb cél a biztonság, mely mellett minden más eltörpül.

6. Káros hatású intézkedésnek tartják az általánybérlet behozatalát; meglehet azok, kik az általánybérletet meghonosították, „az állam pénzerdekeinek hasznos szolgálatot vélték általa eszközölni, hogy azonban a javu-

Tauffer Emil

lás eszméjét kizárták elmélkedésök köréből, az felfogásunk szerint kétségtelen”.

7. Nem felel meg a hatékonyság követelményének a börtönigazgatás jelenlegi modellje, hiányoznak a hárszabályok és a szolgálati utasítások.

8. Végül hiányolják a „korszerű s szabadelvű büntető törvény által a rendes mederbe terelt” tisztas büntetőgyakorlatot, melynek megteremtéséig a külföld jeles tapasztalatait a börtönügybe átültetni nem lehet.

Persze a biztosok ennél jóval több kifogást emeltek, ezeket sem a fenti rendszerben; a csoportosítás saját önkényes besorolásomon alapul, amelyben az általam leglényegesebbnek tartott problémák egymásutánisága hátrázott sorrendet. A súlyozás azonban nem változtat a tényen, hogy „Állásunk... most jóval nehezebb, mint volt a 40-es években; egy új rendszert kellett volna akkor bevezetni, jelenleg előbb a rosszat kiirtani kell.”¹²⁰

Csillag László és Tauffer Emil miniszteri biztosok a lényegre tapintottak. Az 1843-as javaslat tárgyalásai során egy eszményi rezsim megteremtésén fáradoztak a választmány tagjai, vitakoztak a táblák rendjei. Az akkori lépés sem lett volna mentes megszüntetéstől, csakhogy a feudálist, a nyilvánvaló tömlőcözést tagadni sokkal könnyebb volt (és lett volna), mint később a bevezetett gyakorlatot. Az osztrák börtönügyi politika sajátos keverékét nyújtotta a feudális carcernek és a modern elveket legalább távolról követő polgári börtönnek. Az egyetemes intézményekről vallott felfogása és a (vélt) olcsóság játszott szerepet abban, hogy a hirtelen felállítandó magyarországi intézeteket alkalmatlan épületekbe helyezték, ráadásul oly befektetésekkel, melyek eleve megkérdőjeleztek bármiféle áttelepítést. Az elhelyezésben persze benne rejlett a fegyenc hivatalos megítélése is: a „büntetésre érdemes” félig-meddig társadalmon kívül rekedt feudális rab mintája. Az osztrák dologházi gyakorlatnak a munkáltatás „közös vagy vegyes dolgozó” rendszerének meghonosításában is jelentős szerepe volt. Sommázva tehát a fegyházügy helyzetét: az osztrák igazságügyi kormányzat egy olyan mellékvágányra terelte a magyar fegyintézeti ügyet, mely kényszerpályaként működött, s a visszatérés a főirányhoz a messi jövőbe került. Így a magyar börtön szakembereinek nem azon kellett dolgozniuk 67 után, hogy hogyan építsék ki a modern magyar fegyintézeti hálózatot, hanem hogy a rossz telepítések és gyakorlat következményeit hogyan csökkentésék, majd miként toldozzák-foldozzák-javítgassák úgy a büntetés-végrehajtást, hogy az megfeleljen legalább minimális mértékben az európai elvárásoknak.

3.5. A magyar börtönügyi szakirodalom az önkényuralom idején

Az osztrák kormányzat periódusában visszaüött a börtönügyi szakirodalomra korábbi, túlzottan politikai kezelése. A reformkor felfogásában a börtönök javítása politikai követelésként, politikusok munkáiban, politikai programok részeként és a politikai propaganda meggyőző eszközeként bukkant föl. Tekintettel arra, hogy az idegen uralom alatt „a politikai és szépirodalmi sajtó elnémult”, vele tűnt a börtönügyi tudományosság is. Amúgy – mint Beksics Gusztáv is megállapította – „A tudományos irodalom is teljesen pangott”.¹²¹ A tudomány orgánumai szomorú állapotban voltak. Némi éledés tapasztalható az ötvenes évek második felében Heckenast Gusztávnak és Császár Ferencnek köszönhetően (*Jogtudományi s Törvénykezési Társ, Törvénykezési Lapok*), habár a szerkesztők tisztában voltak tevékenységük korlátaival. Mint Császár fogalmazta: „Meghagyva az elméletnek (miután a törvényhozásban befolyásunk nincs) a maga szűkebb hatáskörét: főleg érdekes jogesetek, vitatkozások, elhatározó ítéletek és bűnfenyítési tárgyalások, vád- és védbeszédnek közlésére, mint leggyakoribb tárgyakra fordítandom figyelmemet.”¹²² Úgy a folyóirat-irodalomra, mint az önálló művekre jellemző az osztrák felfogás érvényesülése, mely a polgárosodás közjogi vonatkozásait tabuként kívánta kezelni. Miklóssy János írja: „Az abszolutizmus kezdeti szakasza politikai és törvényalkotási viszonyaiból következően, az évtized elején publikált jogtudományi munkák többsége inkább magán-, mint közjogi természetű.”¹²³ (Ugyanerről Horváth Tibor: A szabadságharc leverését követő önkényuralom korszaka nem kedvezett a tudományos gondolkodásnak. Az egyetemen és a főiskolákon a magyar büntetőjog oktatása helyébe az osztrák büntetőjog és a német jogtudomány oktatása lép. A büntetőjogi irodalmat csak az a fajta hivatalos tudomány képviseli, amely a büntetőjogi reformgondolatokat tudatosan elkerülve, legfeljebb a fennálló jog kommentálását tekinti feladatának.)¹²⁴ A büntetőjogban és börtönügyben ez még fokozottabban jelentkezett. A „szakmunkák” döntő többsége az osztrák jogot magyarázta és ismertette, különösen az 1852. évi Strafgesetz életbe léptetését követően. Ezek a munkák nem tudományos igényű összeállítások voltak, nem is lehettek azok. Jellemző példa Kléh István munkája, ahol is betűrendbe szedve taglalta „kézikönyvül bírák s ügyvédek számára” az osztrák büntetőjog normáit.¹²⁵ A szabályok szövegét minden kommentár nélkül közölte. Merészebb volt Csatskó Imre,

aki a büntetőjog elemeiről szóló munkáját ugyancsak „vezérfonalul” ajánlotta bírának s ügyvédeknek.¹²⁶ Ő azonban már a magyar gyakorlatot is ismertette. Igaz, munkájának közzétételekor még nem volt jogszabályal életbe léptetve az osztrák büntetőtörvény. Fejtegetései közé – korábbi – „büntetésjogi” munkájának elméleti következtetései is bekerültek.¹²⁷ Így példának okáért a szabadságvesztés-büntetések (vagy ahogyan ő mondta: szabadságbüntetések) elméleti csoportosítása, vagy néhány elvárás a börtönnel szemben. Nem ment túl megállapításaiban a fogházjavító mozgalom reformkori általános eszméin. Így leszögezte, hogy „a börtönök úgy rendeztessenek, hogy azokban ne legyen alkalom bűnözésre, péld. ha férfiak és nők egy börtönbe záratnak, és megromlásra, ha t. i. kisebb bűnösök a nagy és megrögzött bűnösökkel összezáratnak... A mostani börtönök kevés kivétellel nem csak azért kárhozandók, mert azokban hiányzanak a jól rendezett börtönök kellékei, hanem azért is, mert azoknak különböző alkotásuk és állapotuk miatt egyenlő büntető rendszert megállapítani lehetetlen, péld. 1–5 évi börtön milly különböző büntetés a börtönök különfélesége szerint.”¹²⁸ A Strafgesetz kommentárjaiból kiemelkedik a Somossy József fordításában közzétett Új Ausztriai Büntető Törvény, melyet jegyzetekkel s magyarázatokkal Hye Glunek lovag látott el.¹²⁹ A törvénymagyarázat jegyzetei hosszabb elméleti eszme-futtatásokat is tartalmaznak. A lovag a jó büntetőrendszer szükségleteit a következőkben foglalta össze: „igazságos büntetés”, „a büntetés valóságos rossz”, „a büntetthez lehetőleg hasonzorú”, a büntetés különösen „a bűnös javítására hasson”, „másokra is példakép, intőleg, oktatólag és visszatartóztatólag hasson”, „a társaságra nézve anyagilag is lehetőleg hasznos legyen”, „visszapótolható és elengedhető” legyen tévedés esetén.¹³⁰ Ezt a büntetést a szabadságvesztés-büntetésben lehet föltalálni.

Ezek s hasonló művek azonban béklyóba voltak verve: mozgásterüket a Bécsben hozott törvény beszűkítette. Az osztrák törvényhozás pedig vajmi kevés tekintettel volt a magyar érdekekre vagy esetleges szakirodalmi véleményekre. Ha felhasznált is némi tudományos előmunkákat, akkor azok nem a hazai szerzők eredményeiből, hanem az osztrák tudósok elméleti vitáiból és jelentéseiből kerültek ki. (Habár mint föntebb láttuk, a konkrét pénzügyi helyzet jobban befolyásolta a jogalkotót, mint akárhány tudós szakember véleménye.)

A büntetőjog fejlődésében lényegesebb haladás volt tapasztalható az Országbírói Értekezlet tevékenységét követően. A tárgyalások eredménye-

képpen „A magyar büntető törvények és törvényes gyakorlat, a változott viszonyokhoz idomítva, a következő módosításokkal visszaállítatik... a nemes és nem nemes között többé különbség nem lehet és eszerént... a testi büntetés alkalmazásának helye büntetteknel egyáltalában nem leend.”¹³¹ Ezzel a bekezdéssel lényegében összefoglalható az a változás, melyet az értekezlet előidézett. Az előrelépéshez képest azonban a visszakanyarodás kézzelfoghatóbb volt. „Az Országbírói Értekezlet »Ideiglenes törvénykezési szabályainak« hatálybaléptével a magyar büntetőjog visszaesik abba a rendszertelen, bizonytalan állapotba, mely a negyvenes években általános rosszallás és elítélés tárgya volt. E chaotikus állapotban a tudomány volt az, ami bíróságainkat irányította és útbaigazította” – állapította meg Finkey Ferenc.¹³²

A büntetőgyakorlat erre rákényszerült. Az értekezleten egyöntetűen szögezték le: „Az 1852-ik évben hazánkba is behozott és eddig fennállott osztrák büntetőjogot továbbra még csak ideiglenesen sem lehet fenntartani, nem csak azért, mert ezen büntetőjog a nemzet beleegyezése nélkül, sőt akarójának ellenére hoztván be, az mint teljesen idegenszerű, a nemzet keserű ellenszenvének tárgya, s további fenntartása még inkább nevelné a kedélyek ingerültségét – de azért sem, mert számos rendeletei, különösen azok, mik a political büntettekre, s azokkal hasonnemű vétségekre vonatkoznak, absolut kormány alatti országok számára lévén alkotva, oly szélesen terjedők, oly kevésbé határozottak, hogy azok mellett, ha szigorúan megtartatnak, minden szabad tanácskozás political és közigazgatási tárgyak felett, lehetetlenné válik...”¹³³ Szó esett az 1843. évi javaslat életbe léptetéséről is, azt azonban végül is elvetették.¹³⁴ Így a büntetőgyakorlat büntetőtörvény nélkül maradt, akárcsak a már álló s működő fegyintézeti hálózat. Az osztrák szabályozást a Helytartótanács fordításokkal, némi önálló jogalkotással pótolta. A börtönügy azonban ez években is kívül rekedt a szemhatáron. Mint a már idézett munkák, a hatvanas évek elejének művei is általános büntetőjogi szempontból foglalkoztak a büntetéssel, s csak mint elméleti problémával a büntetés körüli végrehajtási kérdésekkel. Erre szükség is volt, mivel „1843 óta a tudomány s tapasztalás roppant haladást tett, melynek eredményeit a mi törvényhozásunk is a maholnap foganatosítandó börtönrendezésnél kénytelen lesz kőlőleg figyelembe venni”¹³⁵ A tudomány ezen haladása, a szakmai tapasztalatok azonban – vette észre fájdalomosan a szakíró – nem Magyarországon, hanem határainkon túl keletkeztek. A világ ekkor már rég meghaladta a pennsylvaniai és az auburni rendszer első formáit, a gyakor-

latban pedig már alkalmazták a különféle kombinációkat, az osztályrendszert, az angol és az ír fokozatos rendszert, nagy monográfiák összegezték a tapasztalatokat. Szükség volt tehát arra, hogy ezen elméleti konklúziók eljussanak Magyarországra. Ezek azonban nem a börtönügyi tudományosság csatornáján érkeztek, hanem a büntetőjog büntetéstani fejezeteinek részeként.

Ebben a helyzetben jelent meg Pauler Tivadar, a későbbi közoktatási, majd igazságügy-miniszter nagy hatású büntetőjogi tankönyve, a *Büntetőjogtan*.¹³⁶ „Pauler a régi magyar büntetőgyakorlat, továbbá az 1843. évi javaslat alapján, valamint a német ún. észjogi iskola tanaira és az osztrák büntető törvénykönyvre figyelemmel a büntetőjognak olyan kombinált rendszerét hozta létre, amely – ha nem is pótolhatta a hiányzó, korszerű magyar büntető törvénykönyvet – sok tekintetben megfelelt az akkori körülményeknek, és nem csak a jogi oktatásban, hanem a büntető ítélkezésben is nagy jelentőségre emelkedett. A bírák, ügyészek, ügyvédek – Btk. híján – Pauler paragrafusokra osztott tankönyvére hosszú éveken át úgy hivatkoztak, mint valami törvénykönyvre.¹³⁷ Ez a nagy tiszteletnek örvendő tudományos munka közvetítette a büntetési elméleteket és a börtönrezsimek körüli legkorszerűbb álláspontot a magyar jogásztársadalomnak. A mű publikálása után még hosszú ideig nem hiányozhatott Pauler művének címe a börtönügyi szakmunkák lábjegyzeteiből sem.

Pauler mindenekelőtt leszögezte, hogy „a büntető hatalomnak alapja, a büntetések célja, mérve iránti vizsgálódások... csak a bölcséleti jog művelésével, leginkább a múlt század közepe óta, midőn a büntetőjog gyakorlatának számos visszaélései, annak átalakítási kísérleteire vezettek, kezdődtek és különböző büntetőjogi elméleteket szültek.”¹³⁸

A büntetések elmélete tehát alig évszázados – mondja, s ez idő alatt számos teóriát fejtettek ki részleteiben a filozófusok, jogbölcselek és jogászok. Részletesen ismerteti Pauler az abszolút, relatív és egyesítő teóriákat, majd így összegzi véleményét: „A vázolt elméletek között alig van, mely a büntetőjog egyik vagy másik döntő nyomatékát nem méltányolná, de épp egyoldalúságuknál fogva mellőzvénn kítűzött feladványuk többrendű alkotó elemeit, azt kellőleg meg nem fejtik.”¹³⁹ Részletesen – bár röviden – kritika alá veti az egyes elméleteket s azok premizált eszméit. A javításról mint büntetési célról így vélekedik: „...korunk legnemesebb törekvései közé tartozik, de azt a büntetés sem alapja sem főcéljának nem tekinthetni; mert mellőzvénn azon lélektani kérdést, vajjon a siker elérésére a kényszer alkal-

Közös rendszerek		Magánrendszerek		Vegyes rendszerek		
Közös elzárás	Dolgozó rendszer	Magány-rendszer (philadelphiai)	Elkülönítési rendszer (belga)	Hallgató rendszer (auburni)	Osztályrendszerek	Fokozatos rendszerek
-	hasznosság tétel utóbbi javítás is	erkölcsi javítás	erkölcsi javítás	jogkövető magatartás kialakítása (külső javítás)	genfi erkölcsi javítás	angol ír erkölcsi javítás és reszocializáció
-	közös munka	teljes magány	teljes elszigetelés rabtársaktól	éjszakai elszigetelés	éjszakai elkülönítés	első fázis: teljes magánelzárás
		teljes tétlenség	részleges elszigetelés kívüllágától	nappali közös elzárás	osztályrendszer	második fázis: közös elzárás és osztályrendszer
		magába szállás lehetősége	kapcsolatok személyezettel	szigorú hallgatói kényszer + fenytés +	intenzív pszichikai foglalkozás	harmadik fázis: feltételes köztvetttő szabadság intézet negyedik fázis: feltételes szabadság
			+			
			lelki gondozás, oktatás, munkavégzés	munkáltatás, oktatás, lelki gondozás		

mas eszköz-e vagy sem? minden esetre az elmélet szerint a büntetés a javíthatási fogékonyság, képességtől és a javítás szükségességétől tételeztek fel; következetesen tehát a büntetésnek nem lehetne alkalmazása, midőn a javíthatatlanság világos jelei mutatkoznak, vagy a bűnöző töredelmes bánata azt fölöslegesnek bizonyítja; az elmélet szerint továbbá a büntethetőség ismerve az erkölcsi érzület hiányában állana, és így míg némelykor büntett nélkül is lehetne és kellene büntetni, a vétkeességből eredt törvényszegések meg nem fenyíttethetnének; végre a büntetés mérsabálya csak az egyéni javítástól tétethetnék függővé, és így egyrészt a bírói korlátlanságnak, másrészt a fegyenczek színlelésének és képmutatásának tágas mezőt nyitna...¹⁴⁰

Összesítést készít néhány oldalon arról, szerinte milyen legyen a büntetés ahhoz, hogy hatékonyságát ne kelljen kétségbe vonni. Az ismérvek: személyes, arányos, egyenlő, osztékony, emberies, erkölcsi, oktató s óvó, példás, megbecsülhető, népszerű és helyrehozható.¹⁴¹ Kétségtelen, hogy a szabadságvesztés-büntetés az, mely leginkább megfelel e követelések többségének.

Ezért meglehetősen részletességgel foglalkozik Pauler a szabadság-büntetésekkel, s azon belül is a fogházakkal.

„Hogy azonban a letartóztatás különböző fajai a büntetés megkívántott kellékeivel bírjanak – fogalmazza meg elvárásait a börtönnel szemben Pauler –, a fogházak oly elrendezése szükséges, hogy azok egyrészt a biztosság, könnyű felügyelet, és egészség követelményeinek teljesen megfeleljenek, másrészt mind az eltávolíttatván, mi a foglyok romlását elmozdítaná, kellő gond azoknak javítására munka, oktatás és más czélszerű intézkedések által fordíttassék.” Ezeknek a követelményeknek leginkább az ún. javító fogházak felelnek meg – állapítja meg –, melyek először Észak-Amerikában, majd Európa több országában elterjedtek.

Magát a börtönrezsím kérdését egyszerűen elintézi. Van „magán rendszer szerint (philadelphiai, pennsylvaniai) a foglyok teljes elkülönítésével arra különösen épített fogházakban” és a másik nagy irányzat „a hallgatórendszer (auburni), mely a foglyok hallgatásán, közös nappali munkával, de éjjeli elkülönítéssel alapszik”. Mélyebben a rezsimek elemzésébe s különösen értékelésébe bele nem bocsátkozik. Az ún. vegyes genfi rendszert és az ún. társadalmi vagy Obermayer-rendszert mint a kettőt vegyítő, egyesített rendszert ismerteti. A magánrendszer irányába hajlik, a külhoni megnyilatkozások alapján – módosításokkal – ezt látja alkalmasabbnak, s sok remény

fűz az osztályrendszerhez, melyben „A fegyenczek bűnnagyságához, neta-
láni ismételtetéséhez képest, különböző bánásmód, elkülönítésekre nézve
nagyobb vagy kisebb szigor szükségesnek mutatkozik; e szempontból az
osztályrendszer előnyei tagadhatatlanok...”¹⁴²

Ennél többet a belső rendszerről nem szól. A rendszerek előnyeinek
vagy hátrányainak (egyébként a börtönügyi irodalomban szokásos) tételes
részletezését mellőzi. A rabtartás és felügyelet köréből értékelés nélkül
ismerteti a 18. sz. első feléig visszamenve a helytartótanácsi intézményeket,
a neoabszolutizmus intézkedéseit tényszerűen közli.¹⁴³ Összességében nem
foglalkozik többet a börtönbüntetéssel, mint amennyi egy általános bünte-
tőjogi tankönyvből e témára arányosan esik. Egyértelmű álláspontja még a
börtönrezsimek körül sem derül ki, csupán a javító fogházak mellett teszi
le általánosságban a garast.

Pauler Tivadarnál összehasonlíthatatlanul részletesebben fejtette ki
nézeteit Karvasy Ágost. A pesti egyetem tanára, a Tudományos Akadémia
levelező tagja írta magáról: „mint egyetemi tanár egyik főkötelességemnek
tartván azon tanulmányokra nézve, melyeket a tanszéken előadok, az ifjú-
ságot célszerű és magyar nyelven szerkesztett könyvekkel ellátni...”¹⁴⁴
Tankönyvsorozatának egyik kötetét az alkotmány- és igazságügyi politiká-
nak szentelte. Az igazságügyi politika stúdiumán belül részletesen foglalko-
zott a büntetés intézményével. A büntetőigazságról szóló fejezet meghalad-
ja az igazságügynek szentelt mondanivalója felét, s e részben csak a büntetés
sokoldalú elemzésére fordítja figyelmét. A büntetést elméleti értelemben
taglalja, mint a cél és alap meghatározta intézményt, majd pedig ennek
tükrében az egyes büntetési nemeket veszi szemügyre.

Meghatározásában a büntetés olyan érzéki rossz, mely a jogsértések
ellen fenyeget és a jogsértőn végrehajtatik. A büntetésekre vonatkozó
elméleteket Pauler Büntetőjogtanára támaszkodva ismerteti, viszonylagos-
nak tekintve azokat, melyek „az elijesztést” s a „javítást” vagy az „egyéni
megelőzést” egyszóval preferálják, s az abszolút elméleten értve azt,
mely tekintet nélkül egyéb célra, a jogsérelem igazságos „visszatorlására”
helyezi a hangsúlyt. Ő maga az egyesítési elméletet érzi közelállónak
véleményéhez, mely szerint e különböző megjelölt célok másodlagosak a
„végcél”, vagyis a „közbátorság fenntartása” mellett. A közbátorság persze
nem szoríthatja háttérbe a humanizmus és igazságosság elvét, melyek
megkövetelik az arányosságot úgy objektív (a tényálladék elemei), mint
szubjektív (a bűncselekmény alanyi körülményei) értelemben. „A szoros

jogosság azt kívánja, hogy a büntetés mint igazságos visszatörlesztés arányban álljon a büntetett és az általa mutatott jogmegvetés nagyságához.”¹⁴⁵

Az igazságosság egyik alapvető feltétele, hogy a bíró „a törvényszabta büntetésnek mellék tulajdonságaiban, milyenek p.o. a fekhely, elzárási hely, foglalkozás a büntetés helyén, különböző bűnösöknél különbséget tegyen, mert különben, ha ezektől eltekintve minden bűnösre tökéletesen egyforma bánásmód alkalmaztatik, ez különféle érezhetőséget okozna, mi a valóságban nagy egyenlőtlenség volna. Nagyszerű javítófogházakban kevesebb de még is némi különbséget lehet tenni a különféle bűnösök között.”¹⁴⁶

A „nagyszerűsége” Karvasynál nagy hangsúly van, ti. igaz ugyan, hogy a szabadságfosztás a legjobb válasz a szabadosság következtében elkövetett jogsértésekre, s a legjobban arányítható büntetés a bűnösség mértékéhez, akárcsak a differenciáláshoz. „Azonban tagadhatatlan, hogy a börtönbüntetés célszerűsége és igazságos volta nem csak annak a büntetett nagyságához mért tartamához, hanem leginkább a börtönök minéműségétől függ.” Ezzel Karvasy Deák reformkori nézeteit építi be a büntetésről vallott gondolatkörbe; nyilvánvalóan látja, hogy a börtönügy állása alapvető jelentőségű a büntetés hatékonysága szempontjából. Feltehetően ezért foglalkozik oly részletesen a börtönrendszerekkel. A kezelés módja világossá teszi elkötelezettségét a magánrendszer mellett. Röviden ismerteti a pennsylvaniai, az auburni és a genfi megoldásokat, majd aprólékosan sorra veszi a magánelzárás előnyeit a közös elzárás fölött, s a philadelphiai rendszer ellen felhozni szokott érveket pedig cáfolni igyekszik. Anélkül, hogy Karvasy eszme-futtatásába bekapcsolódnánk, a következők miatt érvel a pennsylvaniai rezsimmellett: szerinte „a magánelzárásnál a javulási cél leginkább elérhető”, mert a magányban a rab könnyebben hajlik önelemzésre és bűnbánatra. Emellett „a magánylét unalomból hajtja a bűnöst munkára,” ami által tevékenységhez szokik. A magányrendszer az egyetlen, mely az elítéltek közötti rontó kapcsolatokat megakadályozza, továbbá itt biztosítható a legtökéletesebb egyéni elbírálás, a differenciálás. A magányrendszer nem követeli meg a verést. A prevenció céljait is szolgálja, mert „a magánelzárás több nélkülözésre készíti a bűnöst, mint a közös elzárás”. Előnyös szabadulás után is, mivel nem ismeri a „rabtartás” kategóriáját, mely nehezbítené a helyes útra térést. Nem okoz szégyenérzetet, mert voltaképpen senki sem ismerte meg őt mint foglyot. A pennsylvaniai rendszer az, amely nem a testi, hanem az érzelmi érzékekre hat, ezért minőségileg magasabb rendű a többi büntetésnél. Gyakorlati érvet egyet említ: a

visszaesési statisztikák szerint a magánrendszerből szabadultak között sokkal több volt a „megjavult”.¹⁴⁷

Az ellenérvek (a magányrendszer drágább, a vallási ceremóniák nehezen bonyolíthatók, a rabbal az örök önkényesebben bánhatnak, a magánelzárta a világtól jobban elszakíttatik, a javulás helyett inkább romlik, nagy a tébolyodási statisztika, romlik a rabok egészségi állapota) szerinte nem meggyőzőek, mert nem a magányrendszer ellen irányulnak, hanem a rosszul megvalósított rezsim ellen, ti. ilyen negatív tapasztalatokat ott szerezhetek, „hol e rendszer igen hiányosan vitetett keresztül”. Végső konklúzióként írja tehát: „általában véve a magánelzárási rendszer aránylag több előnnyel bír, mint a közös elzárási rendszer”, de mindent egybevetve „sem az egyikhez, sem a másikhoz nem kell kizárólag és makacson ragaszkodni, hanem mind a két rendszert lépcsőzetes modorban kell alkalmazni és belső egységbe hozni”, ezáltal a magányrendszer negatívumait kiküszöbölni.¹⁴⁸ S ezután felsorolja azokat az elveket, melyek – megőrizve a magányrendszer elemeit – lényegében az angol fokozatos rendszert tükrözik! Jegyzetben ismerteti a Crofton-féle rendszert is, tehát az ún. ír fokozatos szisztémát. A büntetőjog tanára tehát nemcsak ismeri, de tanítja is a legkorszerűbb elgondolásokat a börtönügy terén, ami bizonyítja, hogy a fogházjavítás modernizálásának elméleti alapjai hazánkban az önkényuralom második felében már kialakultak.

A fenti, kifejezetten büntetőjogi szakmukákon kívül alig néhány munka foglalkozott csupán börtönüggyel. Ahogyan Pulszky Ágost és Tauffer Emil fogalmazott 1867-ben: „b. Eötvös József és Lukács Mór munkájának megjelenése óta (1842) egy könyv sem adatott ki, mely a börtönüggyel tüzetesen foglalkozott volna... Réső Ensel Sándor Pest megyei tiszti ügyész úr munkája: 'a külhoni fogházak börtönrendszereiről' (Pest, 1866) az egyedüli, mely azóta kijött, de ő is csak egyszerű látogatás után melleleg ismertet néhány hazai börtönt...” A mű valóban inkább úti élmények sorozata, melyek azonban alkalmat adtak Réső Enselnek a magány- és a közös rendszer bemutatására, s közvetítették a rendszerek pozitív és negatív vonásait a hazai társadalom és szakma felé. Bruhsal, München, Stuttgart, Párizs intézeteit meglátogatva, annak lehető legrészletesebb képét vázolta föl a szerző, érzékeltetve konkrét példákon a börtönszisztémák közötti különbséget. (Nem látom értelmét e fogházrajzokat e helyütt ismertetni, mivel azok pusztá leírások.) Réső Ensel is a magányrendszer híve, bár ennek okát érvekkel nem támasztja alá; leginkább az 1843-as törvényjavaslathoz

való vonzódása tűnik alapnak. (Mint tudjuk, Részó Ensel Sándornak köszönhető az 1843. évi plánum első nagyközönség számára készült szövegkiadása.) Az ő értelmezésében három büntetőrendszer létezik: a pennsylvaniai, az auburni és a miénk, amit „dolgozónak” nevez. (Feltűnő, hogy a neves szakembernek mennyire elkertülte a figyelmét az angliai és az írországi, a svájci és a bajor újítások rendszerre válása.)¹⁴⁹

A különböző fegyintézeteket – legyenek azok külföldiek vagy magyarok – hasonló szemüvegen át nézi, mint Trencsén megye főntebb idézett főispánja. A hasonlítási alap a feudális tömlöc, így szinte valamennyi intézettel elégedett, csodálja a rendet, a tisztaságot, a fegyelmet. A rövid magyar körképből néhány értékelő megállapítás: „A megyeháza hátsó udvara, felében elkülönítve, lombos akácz fákkal képezi a sétaudvart, itt járnak fel alá a rabok” – írja Pest-Pilis-Solt vármegye börtönéről. A beteg „lepedővel behúzódtott szalmazsákon, vánkosan, kényelmes pokrócz alatt nyújtózkodik... A fogdák bútorzata mint a kóroda szobaké...”¹⁵⁰ A „Duna szélén díszlő szép kerületi fogházunk”-ról, Vácraól hasonlóképpen elégedetten nyilatkozik. „Hasonlónak találtam trencsénmegyei utamban az illavai fogházat.” Munkácson „a rend, tisztaság, ész és munkásság inkább egy nagy-szerű gyárt látszik előtűntetni, mint a bűnök siralomházát”.¹⁵¹ Amúgy részletes számadatokat közöl néhány intézetről. Kétségtelen: Részó Ensel Sándor nem kritikai munkát írt, nem tudományos összefoglalást, csupán ismeretterjesztő útirajzot adott közre Bölöni Farkas Sándor nyomdokán. Egyet kell értenünk könyvecskéje utolsó mondatával: „Siessünk felkarolni a hazai ügyeket, látogassuk a külföldet, úgy hogy hasznot vonjunk belőle.”¹⁵² Ez volt tehát a börtönügyi ismeretek terjesztésének és a fogházjavítás népszerűsítésének egyik csatornája.

Az előrelépés másik vonala a könyvtárrá duzzadt külhoni szakirodalom feldolgozása és adaptálása. Ez azonban az önkényuralom idejében elmaradt. Nem ok nélkül választotta a Pesti Magyar Királyi Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara az 1866. évi pályakérdések egyikének a börtönügyet. Miként megfogalmazták: „Adassanak elő a börtönügy leg-újabb haladásai mind a különböző rendszerek elméletére, mind azoknak gyakorlati alkalmazására nézve, különös tekintettel Magyarországra.” A pályázatra beérkezett öt pályamunka közül kettőt díjazott az egyetemi tanács: Pulszky Ágost és Tauffer Emil, valamint Bozóky Alajos munkáját. Mindkét mű aprólékos részletességgel elemzi a börtönrendszereket a (főleg nyugat-európai) szakirodalom alapján. Pulszkyék két vonatkozásban előz-

ték meg Bozókyt: Pulszkynak köszönhetően munkájuk elméleti alapvetése mélyebb, Tauffer pedig személyesen utazta be a hazai fegyintézeteket, hogy ott közvetlen információkat szerezzen,¹⁵³ míg Bozóky megelégedett a sajtóban szórványosan megjelenő statisztikákkal. Ezzel szemben Bozóky jogszabályi áttekintése részletesebb és áttekinthetőbb.¹⁵⁴ A két munka érdemi értékelését majd alább, a kiegyezési szakirodalom kapcsán végezzük el; mindkét mű nyomtatásban s könyv alakban is megjelent 1867-ben, így azok érdemi hatása már az új korszakban érhető tetten. Magam részéről Pulszky Ágost és Tauffer Emil börtönügyi munkáját a modern magyar börtönügyi szakirodalom kezdetének, egy korszakhatárt képező tanulmányoknak tekintem. Messze egyetértek Finkey Ferencsel: „Első és máig egyetlen börtönügyi kézikönyvünk Pulszky Ágost és Tauffer Emil 1867-ben megjelent... kitűnő műve, mely történelmileg és összehasonlító módon az azonkori hazai és külföldi börtönügyet a leglelkiismeretesebb alapossággal ismerteti... elméleti részében és kritikai vonatkozásában ma is megállja helyét.”¹⁵⁵

Mint említettük, az önálló munkák mellett a sajtóban is fel-felbukkantak rövid híradások a fegyintézetekről, ezek azonban nem léptek túl az ismeretetés szintjén. (Ráadásul szerzőik is állandóak: Réső Ensel Sándor¹⁵⁶ vagy Tauffer Emil.)¹⁵⁷ A cikkek megjelenése a hatvanas évek második felére esik, tehát lényegében a kiegyezési börtönügy előkészítésének fogható fel. Réső Ensel s Tauffer is az itt közölt adatokat később beépítették nagyobb munkájukba, illetőleg a szakfolyóiratok megindulta után terjedelmesebb tanulmányaikba. E cikkek jelentősége a híradásszerűségükben rejlett.

Összefoglalva a szakirodalomról mondottakat: annak lényege abban ragadható meg, hogy az önkényuralom jellegéből adódóan hosszabb ideig tabunak számítván a fegyháziügy, a szakmunkák mellőzték a kérdés elemzését. Amikor már szó esett a börtönökről, fegyintézetekről, azok nem a reformkori politikai tartalmukban bukkantak föl, hanem kifejezett szakmai irodalomként, gyakorlati problémaként. Karvasy, Kautz, Pauler büntetőjogi fejtegetései nyújtottak ugyan egyfajta elméleti alapot a továbblépéshez, a kifejezett börtönügyi szakirodalom azonban csak 1865–66-ban bontakozhatott ki. Akkor is csupán statisztikák, leírások tanúskodnak az érdeklődésről, a komoly, tudományosan értékelhető munkák már a kiegyezés évében jelentek meg. A dolog logikájából folyón börtönügyi szakkérdésben előrelépés nem történt. A terminológiai pontosításokat még mindig nem végezték el a szakemberek: börtön, fegyház, fogház még mindig szinonimaként

szerepelt, jóllehet a jogalkotó az „állami fogházakat” egyre következetesebben már állami fegyintézeteknek nevezte. Ugyanígy nem tisztázódott a fogoly-fegyenc-rab értelmének szétválasztása sem. Persze a büntetőjog általános elméletében sem munkálták még ki a szabadságvesztés különféle típusait, ennek akadályt vetett az osztrák Strafgesetz szerkezete és hazai alkalmazása.

JEGYZETEK

¹ Mot: IV. 15.

² Jogtörténet 1978., 318.

³ Példának okáért: 1850. november 1. az egyenes adókról, 1851. március 1. az állami dohánymonopóliumról, a sör- és pálinkaadóról, 1851. augusztus 24. a gyámhatósági ügyintézésről, 1851. december 10. a reáliskolák szervezetéről és tanrendjéről, 1852. január 25. a külföldről behozott nyomtatványok cenzúrázásáról, 1852. április 25. a rendőrségről és a biztonsági ügyekről, 1853. május 3. a bírói hatóságok belső szervezetéről és ügyrendjéről, 1853. június 8. az alsó-ausztriai úrmértékek használatáról, 1854. május 23. az osztrák bányatörvény hatályba léptetése, 1855. december 15. a telekkönyvi rendtartásról stb.

⁴ 1852. május 27-én a büntetőtörvény a büntettekről, vétségekről és kihágásokról, valamint a sajtórendtartás.

⁵ Bónis–Degré–Varga 1961., 137–140.

⁶ Verordnung der Minister des Innern, der Justiz und der Finanzen von 19 Jänner 1853, womit die Allerhöchsten Entschliebungen über die Einrichtung und Amtswirksamkeit der Statthaltereien, der Comitats-Behörden und Stuhlrichterämter, dann über die Einrichtung der Gerichtsbehörden und das Schema der instemisierten Gehalte und Diätenklassen für das Königreich Ungarn, sowie über die Durchführung dieser Organisation kundgemacht werden. RGBl. 1853. Nr. 9. – Allerhöchste Bestimmungen über die Einrichtung der Gerichtsbehörden in Ungarn. 1., 4–5.

⁷ Kaiserliche Verordnung vom 26 Juni 1849. wodurch die Organisation der Gerichte in dem Kronenlande Oesterreich unter der Enns genehmigt wird. RGBl. 1849. Nr. 288. A rendelet E) melléklete szerint a Wiener Landesgericht szervezetéhez tartozott egy fogházfelügyelő, egy fogházi írnok, egy segédőr, egy gondnok, egy ellenőr és egy kancellista. Továbbá két gyakornok, egy hivataloszolga, első- és másod orvos, első- és másodkirurgus, egy bábaasszony, két lelkész, harmincöt börtönőr és nyolc háziszolga. Az ötvennégy fős büntetőintézet (Criminalgefängenhause) teljes költségvetése 21 513 Fl. 29 1/2 kr. volt.

⁸ Kaiserliche Verordnung vom 26 Juni 1849. D) 15.

⁹ Megyeri 1905., 34.

¹⁰ Az 1803-ban Ausztriában közzétett Strafgesetz bár kétségtelenül támadható, s jóllehet korának európai reformtörekvéseihez képest elmaradott és retrográd, szellemében és szándékaiban mégis fölfedezhető a modern büntetőjog feudális maradványok ellen folytatott küzdelmének számos jele. Például törekvés a hozzátartozók védelmére, a rájuk nézve sérelmes és hátrányos következmények áthárításának elkerülésére (vö. jószágelkobzás

- megszüntetésé). Emellett a börtön általános büntetési nemmé emelése, ezzel párhuzamosan a halálbüntetés végrehajtási nemeinek korlátozása, a „kínzó módon” történő executio eltöltése határozott lépéseket jelent a humanizált, polgári büntetőjog irányába.
- ¹¹ StG 1852. II. § 12.
- ¹² Pulszky-Tauffer 1868., 260.
- ¹³ StG 1852. II. § 22.
- ¹⁴ StG 1852. II. § 14–16.
- ¹⁵ Hye Glunek 1857., 297.
- ¹⁶ Verordnung des Justizministeriums vom 16. Juni 1854. womit einen Instruction über die innere Amtswirksamkeit und die Geschäftsordnung der Gerichtsbehörden in Strafgerichtlichen Angelegenheiten erlassen wird. RGBl. 1854. Nr. 165.
- ¹⁷ Verordnung vom 16. Juni, 1854. 43–44., 46., 98., 45., 47–49., 51–82., 88–89., 82., 85., 87., 90–97., 92.
- ¹⁸ Leitmeier 1890., 180.
- ¹⁹ Allerhöchsten Entschliebung vom Mai 1852. RGBl. 1852. Nr. 102.
- ²⁰ Erlaß der Minister des Innern und Justiz vom 22. November 1855. RGBl. 1855. Nr. 201.
- ²¹ Kaiserliche Verordnung vom 2 Juni 1859. RGBl. 1859. Nr. 105.
- ²² Verordnung des Staatsministeriums, des Justiz- und des Finanzministeriums vom 26. Juli 1861. RGBl. 1861. Nr. 84.
- ²³ Verordnung des Minister des Innern von 4 Juli 1860. RGBl. 1860. Nr. 173.
- ²⁴ Pulszky-Tauffer 1867., 262.
- ²⁵ Verordnung des Staatsministeriums und des Justizministeriums vom 25 October 1865. RGBl. 1865. Nr. 109.
- ²⁶ Vö. Megyeri 1905., 37.
- ²⁷ Stekl 1978., 82–83.
- ²⁸ Vö. Appert áttekintését 1851. I., II.
- ²⁹ Marcovich 1899. Tabelle II. és Stekl 1978., 82.
- ³⁰ Megyeri 1905., 34.
- ³¹ Csorba-Marosi-Firon: 1983., 154. Megyeri 1905., 34.
- ³² Pulszky-Tauffer 1867., 280., Sziklai-Borovszky 1898., 60., 634.
- ³³ Kisparty 1904., Szabó 1988., 22–29., Borovszky é. n. 501., Sági-Ikronk 1983., I. 191., Tragor 1927., 96–97.
- ³⁴ Galgóczy 1876–1877. II. 115., Klenyán 1982., 37.
- ³⁵ Csorba-Marosi-Firon 1983., 165.
- ³⁶ Megyeri 1905., 425., Tóth 1885., 22.
- ³⁷ Fényes 1851. III. 119–120., Hunfalvy 1863., I/II. 277–284., Lehoczky 1907., 266., Lehoczky 1881. III. 512., Tabódi 1860., 46–47., 82–83., 89.
- ³⁸ Fényes 1851. III. 144., Megyeri 1905., 489–491., Pulszky-Tauffer 1868., 303., Réso Ensel 1887. 23., Borovszky 1903., 67., 219.
- ³⁹ Megyeri 1905., 453., Jelentés 1868. 56–70., Nagyenyedről még: Magyarország fenyítő intézetei I., A nagyenyedi kir. orsz. fegyintézet 1890. JSZ III. 291.
- ⁴⁰ Kiss 1987., 262–263., Megyeri 1905., 10–11., 479–480., Pulszky-Tauffer 1867., 296–297. Magyarország fenyítő intézetei II. A szamosújvári kir. orsz. fegyintézet JSZ 1890 (III.) 295., Tauffer Emil: Szamosújvári Országos Fegyház, Vasárnapi Újság 1867., 200–203.
- ⁴¹ Lukács 1987., 21.

- ⁴² Foucault 1977., 295., Foucault 1978., 68.
- ⁴³ Pulszky-Tauffer 1867., 260–261.
- ⁴⁴ Tamáska 1988., 96.
- ⁴⁵ Körrendelet a hatósági fogházak szervezetéről 20.172 (Ht). 1863. július 10.
- ⁴⁶ 20.172 (Ht). 1863. július 10. I. 15., II. 1–2., III. 6.
- ⁴⁷ Utasítás a lipótvári m. kir. fegyházi igazgató részére 1863. február 28., Megyeri 1905. 74–76.
- ⁴⁸ Megyeri 1905., 71–73.
- ⁴⁹ Jelentés 1867. 85.
- ⁵⁰ Jelentés 1867. 53.
- ⁵¹ 33.987 HI. 1863. A helytartótanácsi intézvényeket a Szabályrendeletekből, I. (1864) és II. (1868) idézzük.
- ⁵² A központi statisztikai bizottsághoz a solaris év végével fölterjesztendő kimutatások 90.015 HI. (1863) december 15. A korábbi gyakorlatra Megyeri 1905., 43.
- ⁵³ Maroden und Kranken Rapport für den Monat April 1862. Megyeri 1905., 46–47.
- ⁵⁴ Sträflings Standliste in k. k. Central-Strafanstalt zu Illava am letzten Monate April 1862. Megyeri 1905., 49.
- ⁵⁵ Átnézte a fegyenczek létszámának az 1861-ik Karácsony hó utolsó napján a lipótvári fegy- és javítóintézetben. Megyeri 1905., 49.
- ⁵⁶ Évvizsgálati kivonat. Helybeli iskolakötelezett magyar fegyenczelekről az 1862/63 iskolai év végével. Lipótvár, Megyeri 1905., 51.
- ⁵⁷ „...alulírott hódoló tisztelettel jelenti, hogy a helybeli fegyintézetben egy fegyencznő sem találkozik, ki időszakonként szenvedendő testi büntetésre elítéltetett volna. Mindazonáltal S. T. és D. T. fegyencznők elítéltettek egyszeri vesszőfenyítésre, az első ugyan 30, az utóbbi 12 vesszőcsapásra, mely büntetés azonban a bűnhődés kezdetén a kéznél lévő orvosi bizonyítványok folytán betegeskedésük miatt rajtuk végre nem hajtattott” 1862. december hó 30-án. Megyeri 1905., 79. Az idevágó helytartótanácsi intézvény: 69.603. HI. 1862.
- ⁵⁸ A fogházak és vizsgálati tömlőczők statisztikai kimutatása az 1863-ik és 1865-ik évekről, még pedig A) Magyarországon B) A magyar sz. koronához tartozó országokban és C) Az ausztriai birodalom német-szláv és olasz tartományaiban. Hivatalos adatok szerint egybeállítva. Bozóky 1867. Függelék
- ⁵⁹ A beutaláshoz szükséges előleges helytartótanácsi engedélyre: 14.038 HI. 1862. Megyeri 1905., 76. oldalon közöl egy engedélykérelmet az ugoccai királyi biztostól, „Nagyméltóságú Magyar Királyi Helytartótanács! Sz. Gy. Nagyszöllősen tartózkodott kocsis vérengzéséért az / . alatt ide mellékelte ítélet szerint az ugocsa megyei törvényszék által f. évi október 24-én 13 havi súlyos börtönre és 50 botra ítéltetvén s az ítélet jogerejévé válván: mély tisztelettel keresem meg a Nagyméltóságú magyar királyi Helytartótanácsot, miszerint nevezett bűnhöncznek a munkácsi fegyintézetben letartóztatott szatmár megyei fegyenczek által 1865. márczius hó 1-ső napjától 1865. évi augusztus hó 31-ik napjáig megtérítendő élelmezési költségekről OL. K. 579. V. 1866. fol. 815.
- ⁶⁰ Kimutatás a munkácsi fegyintézetben letartóztatott szatmár megyei fegyenczek által 1865. márczius hó 1-ső napjától 1865. évi augusztus hó 31-ik napjáig megtérítendő élelmezési költségekről OL. K. 579. V. 1866. fol. 815.
- ⁶¹ Szatmár megye közönsége a munkácsi fegyintézetben 1865. Martius hó 1.-től Augustus hó végéig ápolott volt fegyenczek után járó élelmezési költségek behajtása tárgyában. OL. K. 579. V. 1866. fol. 22–23.
- ⁶² Felső-Homoród előjáróinak bizonylata, hogy ők Kaluczka Miklóst nem ismerik, a községben nevezettnek ingatlana nincsen. OL. K. 579. V. 1866. fol. 17. Mikola előjáróinak bizonylata,

hogy Varga Jánost nem ismerik, vagyona a helységben nincsen. 1866. február 11. OL. K. 579. V. 1866. fol. 18.

⁶³ „...Tatár György fegyencz birtokállását illető... telekjegyzőkönyvi kivonat szerint... élelmezési költségek behajthatók lévén”, a jelentés alapján Szatmár vármegye hatóságai előírják a 42 Fl. 84 kr.-nyi tartozás behajtását. OL. K. 579. 1866. fol. 3.

⁶⁴ Közép-Homoród jegyzője, Papp Döme s három esküdt aláírásával igazolja, hogy Tatár Györgynek semmiféle vagyona sincsen. 1866. február 19. OL. K. 579. V. 1866. fol. 4.

⁶⁵ 1867. február 11. A munkácsí feyintézet jegyzőkönyve Kalucz Miklós illetőségének megállapításáról. OL. K. 579. V. 1867. fol. 19–21.

⁶⁶ Szatmár vármegye alispánja a Helytartótanácsnak. Az igazolások, szegénységi bizonyítványok a mellékletben. OL. K. 579. V. 1866. fol. 24–82.

⁶⁷ OL. K. 579. V. 1867. fol. 6.

⁶⁸ 1862, május 2. Trencsén. Megyeri 1905., 81.

⁶⁹ Jelentés 1867., 74–75. o.

⁷⁰ Forrás: Konek 1865., 600.

⁷¹ Forrás: Bozóky 1867. Függelék

⁷² Jelentés 1867., 51.

⁷³ Forrás: Konek 1859., 220.

⁷⁴ Jelentés 1867., 16.

⁷⁵ Forrás: Pulszky–Tauffer 1867., 315.

⁷⁶ Jelentés 1867. Bevezetés

⁷⁷ Jelentés 1867., 16.

⁷⁸ 1858: 628., 1859: 651., 1860: 606., 1861: 548., 1862: 446., 1863: 546., 1864: 612., 1865: 642., Pulszky–Tauffer 1867., 289.

⁷⁹ Jelentés 1867., 86.

⁸⁰ Pulszky–Tauffer 1867., 281.

⁸¹ Jelentés 1867., 115., 71., 42., 58., 100.

⁸² Jelentés 1867., 41–43., 49., 16–17.

⁸³ Pulszky–Tauffer 1867., 288.

⁸⁴ Jelentés 1867., 288.

⁸⁵ Jelentés 1867., 17., 42–43., 50., 87., 97., 116., 72–73.

⁸⁶ Jelentés 1867., 35., 85.

⁸⁷ Utastás a lipótvári m. kir. feyintézetben alkalmazott tisztviselők számára Megyeri 1905. 71.

⁸⁸ Jelentés 1867., 54., 35., 85.

⁸⁹ Jelentés 1867., 67., 100., 110.

⁹⁰ Jelentés 1867., 90.

⁹¹ Jelentés 1867., 75.

⁹² Jelentés 1867., 35.

⁹³ Forrás: Sürgöny, 1866. 69. sz.

⁹⁴ Jelentés 1867., 53.

⁹⁵ Jelentés 1867., 16., 74.

⁹⁶ Jelentés 1867., 87., 60., 101–102.

⁹⁷ Forrás: Statistikai kimutatás a magy. kir. orsz. feyintézetekben az 1866-ik (és 1867-ik) évben letartóztatott feyenczekekről. II. számú tabella. Büntény, népfaj s hovatartozás szerinti táblázat. Jelentés 1867. Függelékben.

- 98 Pulszky-Tauffer 1867., 299.
- 99 Jelentés 1867., 13.
- 100 Jelentés 1867., 19–21.
- 101 Jelentés 1867., 43., 53., 77.
- 102 Jelentés 1867., 79.
- 103 Jelentés 1867., 90–92. R. Ensel Sándor: Börtönkönyvtárak ügyében felhívás. Jogtudományi Hetilap, 1866. 42. sz. 336.
- 104 Pulszky-Tauffer 1867., 284.
- 105 Jelentés 1867., 117–118., 61.
- 106 1866-ban 293 római katolikus mellett 13 görög egyestül, 65 protestáns és 11 zsidó tartózkodott az intézetben.
- 107 Jelentés 1867., 104–105.
- 108 Forrás: Jelentés 1867. Függelékében V. számú tabella. Előbbi foglalkozás, vagyonosság, családi viszony, erkölcsiség s visszaesési táblázat.
- 109 Pulszky-Tauffer 1867., 287., 288., 302., 308–309.
- 110 Jelentés 1867., 22.
- 111 Jelentés 1867., 96., 49.
- 112 Hacker 1918., 186.
- 113 Jelentés 1867., 79.
- 114 OL. K. 579. V. 1870. fol. 48–53. Szeszlerék felszámolásáról.
- 115 Jelentés 1867., 79.
- 116 Jelentés 1867., 47.
- 117 Jelentés 1867., 120., 25–29., 93., 27., 18., 102.
- 118 Hacker 1918., 188–189.
- 119 Jelentés 1867., 62.
- 120 Jelentés 1867., 4.
- 121 MNT. X. 495.
- 122 Tisztelt olvasóimhoz. Törvénykezési Lapok 1856., 26. sz., 1856. december 26.
- 123 MST II/1. 505.
- 124 Horváth 1981., 197.
- 125 Kléh 1853. Alig megy ezen túl Szlemenics Pál és Szokolay István. Vö. Szlemenics 1836, 1850 és Szokolay 1852.
- 126 Csatskó 1850.
- 127 Csatskó 1843.
- 128 Csatskó 1850., 21.
- 129 Hye Glunek 1857.
- 130 Hye Glunek 1857., 288–290. 131/ ITSZ. III. Bűnvádi eljárás, 2.
- 132 Finkey 1909., 81.
- 133 Ráth 1861. I. 187.
- 134 Vö. 6. ülés 1861. február 16. Ráth 1861. 51 skk.
- 135 Bozóky 1867. 6.
- 136 Pauler 1864.
- 137 Jogtörténet 1978., 457.
- 138 Pauler 1864. I. 34.
- 139 Pauler 1864. I. 43–44.

- 140 Pauler 1864. I. 48–49.
- 141 Pauler 1864., 121–125.
- 142 Pauler 1864. I. 172–173.
- 143 Pauler 1864. I. 176–177.
- 144 Karvasy 1866., 3.
- 145 Karvasy 1865., 108–112.
- 146 Karvasy 1865., 113.
- 147 Karvasy 1865., 127–136.
- 148 Karvasy 1865., 133.
- 149 Réső Ensel 1865., 56.
- 150 Réső Ensel 1865., 56–57.
- 151 Réső Ensel 1865., 63.
- 152 Réső Ensel 1865., 66.
- 153 Vö. Pulszky–Taufner 1867.
- 154 Vö. Bozóky 1867.
- 155 Finkey 1904., 18.
- 156 Réső Ensel Sándor a váci fegyházról: Sürgöny, 1865. 47. sz. A munkácsiról: Emich Nagy Naptára az 1865. évre (A munkácsi fegyház képpel), Lipótvárról: Sürgöny, 1866., 127–130. sz., Márianosztráról. Sürgöny, 1866., 110–111. sz.
- 157 Taufner Emil főként a Jogtudományi Hetilapban publikált. Így sorozatot írt Országos fegyintézetekről 1866., 21., 24. stb. számaiban, ugyanitt értekezett az ausztriai börtönjavításról is. A Jogtudományi Hetilappal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az első évfolyamában (1865 töredék és 1866 teljes) számos kisebb tárcát publikáltak, így Benkhárd Vilmos a fegyházak bérbeadásáról, Schöller (?) A lábvasak használatáról, Kállay B. A londoni Towerről, név nélküli szerzők a börtönrendszert tárgyaló újabb irodalmi mozgalmakról, az osztrák börtönügy újabb javításáról. Bozóky Alajos munkáját részletekben leközölte a lap.

4. A KIEGYZÉS BÖRTÖNÜGYE

4.1. A magyar szakmai tudományosság

A magyar börtönügy kibontakozását tehát egy passzív tényező, a már meglévő, kialakított, rossz paraméterekkel rendelkező intézeti hálózat akadályozta. A holtpontonról kimozdulás aktív tényezői a magyar szakmai tudományosság, a kormányzat szándékai és elszántsága, valamint a rendelkezésre álló, felhasználható anyagi erőforrások.

A kiegyezést követő években a börtönügyi szakirodalomban (és általában a jogi tudományosságban) uralkodó hangulatot híven tükrözi a program, melyet a *Jogtudományi Közlöny* szerkesztői hirdettek meg a kiegyezés esztendejének nyarán a két fiatal jogi hetilap egyesülésekor. „Az alkotmány küzdelmei véget értek, a tért a munkának engedték át. A nemzeti felelős kormány gépezete megindult, a codificatio előtérbe lépett... Most tehát nem ismerünk más célt, mint a codificatio ügyét szolgálni.”¹ Dárday és Ökröss szavai visszhangzottak minden újságban és könyvben. Bármely hírlapot, bármely tudományos folyóiratot vagy akármely napilapot vette is kézbe az olvasó, mindenütt a kodifikációról, az új nemzeti állam megteremtéséről olvashatott. Habár a szaksajtó nem kényeztette el a jogászokat. A neoabszolutizmus korának kísérletei, a Tóth Lőrinc szerkesztette *Jogtudományi s Törvénykezési Tár*, a Császár Ferenc és Szilágyi Virgil nevével fémjelzett *Törvénykezési Lapok* nem érték meg a kiegyezést, sőt tisztavirágéletűnek bizonyultak.² Nagyobb szerencséje volt Szokolay István *Törvénykezési Csarnokának*. Tán azért is, mert „túlnyomórészt a polgári jogi igazgatásra kívánja fektetni a hangsúlyt”.³ Vélhetően a magánjogi ítélkezési gyakorlat kevésbé szűrt szemet a cenzúrának. „Az abszolutizmus utolsó éveiben a jogi irodalom fellendülése észrevehető. A provizórium jogalkotása ugyanis már termékenyítő hatással volt az irodalomra. A sajtóellenőrzés enyhülése is elősegítette a jogi irodalmi tevékenységet.”⁴ Ennek a pezsgésnek terméke a *Magyar Jogtudományi Hetilap* és a *Jogtudományi Közlöny* is. Mindkét lap széles spektrumban foglalkozott a jogtudomány és gyakorlat majd minden ágával, feltehetően ez vezetett a két lap összevonásához is.

A kiegyezés évének szakfolyóiratait lapozva, a *Jogtudományi Közlönyön* és a *Törvénytészéki Csarnokon* kívül nem akadt más jogi szaklap. 1868-ban Tóth Lőrinc Lőw Tóbiással új lapot indított *Jogtudományi Szemle* címmel, amely azonban csak a rá következő évet érte meg. 1869–70-ben az Igazságügyi Minisztérium törvény-előkészítési osztályának rendes közlönyeként jelent meg, majd eltűnt a jogéletből. 1870 után tíz esztendeig, többszöri névváltoztatással kiadták még a magyar jogászgyűlés közlönyeként a *Magyar Themist*. 1874-ben indult meg a főleg kodifikációs kérdésekkel foglalkozó *Magyar Igazságügy* (Lőw Tóbiás gondozásában), de a továbbiak már csak a nyolcvanas években. Ezek a lapok azonban a börtönügy nagy reformhullámára már nem lehettek hatással.

Messzemenően egyetértünk Nagy Lajossal abban, hogy a kiegyezés éve mint „a fejlődési időszakok közé húzott elválasztóvonal – mint az időszaki cenzúra általában – itt is egy kissé önkényes”.⁵ A magyar börtönügyi szakirodalom fellendülése ugyanis – miként már említettük – a pesti egyetem 1866. évi pályázata, s különösképpen Tauffer Emil ténykedése körül tapasztalható. Amiért mégis indokolt az 1867-es korszakhatár vastagabb vonallal meghúzása, az a börtönügy logikájából ered. A büntetés-végrehajtási szakirodalom talajtalan a gyakorlat nélkül: léte tapad a mindennapos tapasztalatokhoz. Lényege a gyakorlat számára használható tanácsok formálása. 1867 előtt nincsen befogadó közeg. A széthullófélben lévő osztrák gépezet önmagával van elfoglalva, nemhogy új magyarországi reformokról gondoskodjon. A börtönök valóságát távol tartják az elméleti szakemberektől. 1867 az egymásra találás éve. A kiegyezés előtt a börtönügyi irodalom fő feladata – lehet, hogy furcsán hangzik – az ismeretterjesztés. Ez a megalapozás periódusa. Újra kell fogalmazni a reformkori tételeket, föl kell rázni a társadalmat, újfent fogékonnyá tenni a fogházjavítás ügye iránt, terjeszteni kell a modern börtönügy új téziseit, az amerikai és európai tapasztalatokat. Bizony nagy szükség volt erre. Bozóky Alajos írta 1866-ban: „...az idő viszontagságai miatt a nemes ügy iránt buzgólkodott nemzet reményei teljesítetlenül maradtak s az előbbi lelkesültség helyébe hideg közönyösség lépett. Így tehát ma is ott állunk, hol 1843-ban, azon különbséggel, hogy akkor az egész nemzet forrott a börtönreformok behozatala iránt, ma azonban a hazai közönség úgyszólván megfélelkezett börtönügyünk oly annyira szükséges javításáról.”⁶ Vajon valóban erről volna szó? Akkor valóban lelkesült a nemzet, míg három évtizedre rá már teljesen közönyös lenne? Én nem így gondolom. A kérdés helye változott meg a társadalom

szemléletében (jóllehet a reformkori „pezsgés” sem a társadalom köztagja-
inak forrongása volt, hanem a politikusok, reformerek, újságírók ügye). A
reformkor harcainak két fókuszpontja a polgárosodás és a függetlenség. Úgy
vélem, a polgárosodás teendői, a feudalizmus lebontásának konkrét felada-
tai – a törvény előtti egyenlőség, a köztelherviselés, a polgári magánjog –
követelményeinek realizálása és sürgőssége hosszú ideig felülkerekedett a
függetlenség ügyén (melynek értelmezésében a reformerek vezetői sem
voltak egyszemélyes véleményen). A polgárosodás követelményei között kitün-
tetett szerep illette a büntetőjogot, ezzel összefüggésben a börtönügyet. A
fogházjavító mozgalom alkalmas volt a polgári törekvések jelképének sze-
repére. (Fayer leegyszerűsítette ezt a képet: ő egyszerűen a jobbágykérdés
részeként taglalta a reformkori mozgalmat. Nem hinnék, hogy helyes
lenne ennyire leszűkíteni a börtönkérdés vetületét.) A börtönügy a lehető
legközvetlenebbül politikai ügy volt. 1867 után a helyzet gyökeresen más.
A polgárosodás főbb vonatkozásaiban lezajlott, amihez – nem is kis részben
– maga az osztrák hatalom is hozzájárult.⁷ Senki sem vitatta már, hogy
Magyarország polgári állam, a szabadelvűség szellemében alakult kormány-
zattal. Senki sem vitatta a feudalizmus deklaratív eltörlését, a jobbágytá-
mogatás megszüntetését, a szabadelvűséget, a jogegyenlőséget. Amire a közvélemény
odafigyelt, amin mindenki vitatkozott, amiről mindenkinek véleménye volt:
az Ausztriához fűződő viszonyunk megállapítása. Tehát a függetlenség
kérdése. Amihez (némi szervezeti vonatkozásokon túl) vajmi kevés köze volt
a börtönügynek. Egy új államot, egy új jogrendet kellett felépíteni, s e
feladatáradatban a fegyházak ügye nem számíthatott a széles közönség
élen érdeklődésére. A börtönügy a kiegyezés korára szakmai üggyé vált.
Nem magazinok és bulvárlapok témájává, hanem tudományos szakfolyó-
iratok vitaplánúmainak lett egyik kérdése. Ez megközelítési módszerein is
természetesen változtatott. Nem tagadva néhány börtönügyi szakírónk
népszerűsítő erőfeszítéseit (például Tauffer Emil cikkeit a Vasárnapi Új-
ságban, a Honban, a Reformban),⁸ a hangsúly mégis a szaklapokra helye-
ződött. A börtönügy nagy forradalma zajlott le a 19. század közepén a
világban – mi ebből kimaradtunk. Szakíróink ekkor nincsenek, tudományos
műveket nem publikált senki e témában. Már a 20. században állapította
meg Finkey Ferenc: „Hazai börtönügyi irodalmunk, ha szegényesen is, de
igyekezett mindig, s ma is igyekszik lépést tartani a külföldi irodalommal, habár
azt – őszintén bevalljuk – nem volt, s ma sem képes utolérni.”⁹ Nos, 1867 táján
a lépéstartás igyekezete döntően a megismerésre korlátozódott.

A börtönügyi kérdések taglalásától egyszerűen elzárt jogásztársadalom még a legalapvetőbb börtönügyi alapkérdésekkel sem volt tisztában. Újabb változás történt tehát a börtönügyi tudományosság funkciójában. A reformkorban a társadalmat kellett ráébreszteni a (feudális) tömlőcvizonyok borzalmára, hogy azon keresztül politikai célkitűzések igazára döbbsentsék. Most a szakma (a jogászság) felvilágosítása a cél.

(Csupán érdekesség, hogy miként a reformkorban a Tudományos Akadémia tudományos pályázata adott nagy lendületet a tudományosságnak, úgy a börtönügyi szakirodalom második hullámát is egy pályázat indította útjára.)

A kiegyezés, a felelős minisztérium kinevezése és hivatalba lépése után a helyzet megváltozik. A szakma immár nemcsak elméletből áll, hanem a gyakorlati kihívásoknak kell megfelelni. A kérdés immáron nem úgy vetődik föl, hogy mit mondanak erről a különféle irányzatok képviselői, mit csináltak ez ügyben Amerikában, Angliában vagy a német államokban, még csak úgy sem: mi volna elméletileg a legjobb megoldás, hanem így: mit lehet megvalósítani ebből. Egyáltalán: hol tart Magyarország Európához képest, és milyen lehetőségei vannak az előrelépésre? A válaszkérésben az első lépés a központi kormányzat számára a megalkotás, a megfelelő jogszabályi háttér megteremtése volt. A főbb kérdések ekkor így hangzottak:

- hogyan áll a magyar börtönügy valójában;
- mi a követendő büntetési rendszer (ekkor még Európában sehol se szakadtak ki az eszményi büntetési rendszer keresésének víziójából);
- mi szükséges és kívánatos az átalakításhoz (milyen jogi-szervezeti feltételek mellett érhető el a kellő javulás);
- milyen szinten fogalmazzák meg a börtönügy alapvető szabályait (kell-e a törvény vagy inkább rendeletileg hozzák be a Házzabályokat, esetleg térjenek-e vissza az 1843-as javaslat szövegéhez?);
- milyen igazgatási elvekre építsék a magyar börtönügyet; milyen legyen annak központi kormányzata; egyáltalán: igazságügyi vagy belügyi reszort-e a börtönfelügyelet?
- milyen technikai megoldásokat érdemes alkalmazni az intézetekben?

A kérdések számához képest a válaszadók alig tucatnyian voltak. Közöttük is a „motor”: Tauffer Emil. A reformkori börtönügy alakjai közül talán leginkább Eötvös Józsefhez hasonlíthatnám, bizonyos megszorításokkal. Mint Eötvös, Tauffer is a szakmai tudományosság mozgatója. A báró

azonban politikus is, míg az ifjú jogász „csak” szakember. Ebből fakadóan a szakmai termékenysége összehasonlíthatatlan Eötvösével. A gyakorlat mellett (előbb a minisztérium idevágó kodifikációs tevékenységében tevékenykedett, később a lipótvári, majd lepoglavai intézet igazgatója), főként a folyóiratokra koncentrált.¹⁰ Polemizált, ismertetett, kritizált, ötleteket vázolt, tapasztalatokat összegzett.¹¹ Vitathatatlanul a magyar börtönügyi tudományosság legkiemelkedőbb alakját tisztelhetjük benne.

Tauffer, akinek nagyatyja a kolozsvári dologház felügyeletével megbízott tanácsnokként foglalkozott a tömlöcüggyel, már gimnáziumi és jogi tanulmányai idején különös érdeklődést mutatott a büntetés-végrehajtási intézetek iránt. Saját megtakarított pénzéből beutazta előbb Erdély, majd teljes Magyarország fegyházait, s magánemberként tanulmányozta azokat a megengedett keretek között. Ily módon, mikor egyetemi hallgatóként tanulmányait megkezdte, határozott és feltett célja volt a börtönüggyel való foglalkozás. Mire az államvizsgálatokig eljutott, európai képzettségű, nagy tudású, Magyarországon elméletileg legtájékozottabb börtönügyi szakíróvá képpezte magát.¹² Így történhetett, hogy a végző joghallgató társával a magyar börtönügyi irodalom alapmunkáját készítette el. Az átütő sikerben nyilván szerepe volt Pulszky Ágostnak is, aki a kötet elméleti fejezeteit írta. A mű azt az űrt pótolta, melyet a teljesen hiányzó börtönügyi irodalom betöltetlenül hagyott, s arra a legfontosabb kihívásra válaszolt, mely az informálást, a nyugati fejlődés bemutatását igényelte. Röviden: olyan elméleti-történeti mű, mely kiindulópontként szolgálhatott a börtönügyi kutatásokhoz. A munka (kissé erőszakoltan) négy részre tagolható. Először a börtönügyi munkák elmaradhatatlan elméleti bevezetése olvasható, a bűn és büntetés, a büntetési nemek, a szabadságvesztés-büntetés megközelítése és csoportosítása. Elutasítják a szerzők az elrettentés, visszatartás, isteni igazság elveinek abszolutizmusát, s egy összetett fogalommal dolgoznak, melynek középpontjában a javítás áll. Ezzel igazodnak a kor büntetőjogi és börtönügyi irányzataihoz. Felfogásuk szerint a javítás, mely korábban is a büntetési célok között szerepelt, most előtérbe lépett és elfoglalta az előkelő első helyet. Eszerint „a büntetés tehát a bűnnek az állam által megállapított s e célra szolgáló közegei által alkalmazott anyagi vagy szellemi ellenszere, ellensúlyozása, mely mint érzéki rossz, kellemetlenül hat az érzékiségre, a romlottság útján lévő lélekre nyomást gyakorol s úgy a bűnös cselekedete által megzavart jogrend, mint lelki egyensúlya helyreállításának eszköze. Forrása e szerint az államhatalom; alapja a társada-

lomnak, az egyénnek joga fejlődésükben háborítatlanul haladni; czélja a javítás a legszélesebb értelemben.”¹³ A büntetés iránti elvárások véleményük szerint a következők: személyesség, arányosság, osztékonyság, egyenlőség, megmérhetőség, példaság. „Oly eszményi büntetés, mely ezen tulajdonoknak mind teljes mértékben megfelelne, nem létezik.” Mégis legközelebb áll az elvárásokhoz a szabadságvesztés-büntetés. Ez elvek fokozott elérésére kell törekedni addig is, amíg „a büntetésre többé nem lesz szükség, birodalmát a nevelés hódítandja meg”.¹⁴

A büntetések nemeinek felsorolásában a szerzők didaktikus rendben követik a tudomány felosztását, az egyes szankciófajtáknál röviden mérlegelve a fenti követelmények teljesülésének esélyeit. Megállapításaikban nem a büntetőjogi vagy joghistorikus szakmákra, hanem főként a börtönügyi művek bevezető fejezeteinek tipizálására és történeti részeire támaszkodnak.

A mű második nagy egysége a börtönügy történetével és irodalmával foglalkozik. Az (elsősorban német) szakirodalom megállapításait veszik át, itt is a börtönügyi munkákra alapozva. A korabeli felfogásnak megfelelően az ókort és középkort jelentéktelen intermezzóként említik a börtönügy történetében; áttekintésükben elsősorban a „fogházjavítás” históriájára koncentrálnak. (Bár jegyzetben hozzáfűzik, hogy a leegyszerűsítő következtetéseket, az ókor kisöprését a börtönügyből az újabb kutatások megkérdőjelezni látszanak.) „Beltrami Schalia úr legújabb vizsgálódásai ezen állításunkat kétségessé teszi; úgy látszik, hogy e, mint annyi más tárgyban a régi műveltség sokkal fejlettebb viszonyokat idézett elő, mint rendesen képzeljük.”¹⁵ A 17–18. századtól részletesebbé válik ismertetésük, hogy a 18–19. század fordulójáról már a legaprólékosabban szóljanak. Forrásaik Eberty,¹⁶ Grellet–Wammy,¹⁷ Röder,¹⁸ Holtzendorff¹⁹ és Behrend;²⁰ a magyarok közül főleg Szemere, Lukács és Eötvös.²¹ Az általános történeti áttekintést egy országonkénti körképpel egészítik ki, a kor legalaposabb ilyen jellegű munkáira támaszkodva.²² A magyar börtönügy történetét az 1843-i javaslatot megelőzően néhány mondatban elintézik, mondván, a carcer és az arestum korábban is volt már Magyarországon, a börtönjavítást a Helytartótanács ugyan megkísérelte, de próbálkozásai nem vezettek sikerre.²³ Annál részletesebben írják le az 1843. évi javaslat előtörténetét, a tárgyalások menetét, futólag elemzik magát a munkálatot is (néhány, számukra fontos kérdésre koncentrálván).

A börtönügyi irodalomról szólva csak a magyar szakmunkákat (Bölöni Farkas, Sárváry, Zsoldos, Eötvös, Schedel, Szemere, Gorove, Lugossy

írásait) érintették ismertetőleg vagy értékelve, a nemzetközi börtönügy irodalmát sommás megállapítással intézték el: „melyben minden, ez ügyre vonatkozó kérdés bőven meg van vitatva”, s csatoltak egy kilencoldalas bibliográfiát a „börtönjavítást tárgyazó minden munkáról”. Köztük összesen hat magyart említve.²⁴

A mű legnagyobb részét a fogházjavítás feltételeiről és rendszereiről fogalmazott fejezetek teszik ki, külön kiemelve a magánrendszert pró és kontra érő érveket. Majd jó néhány gyakorlati kérdés, így az erkölcsi-szakmai nevelés, a rabmunka, a fegyelmezés, a személyzet iránti követelmények, igazgatás került terítékre. Kitérnek olyan új intézményekre is, mint a feltételes szabadság, közvetítő intézet, fegyencóvó egyletek szervezése. A munka legértékesebb része ez; itt nyilvánítanak véleményt, értékelnek és marasztalnak el, itt fejtik ki koncepciójukat. Ennek lényege a magánrendszer modernizált formájának elfogadása. Miként recenziójuk, Váncs Sándor írta: „a munka elméleti részét illetően félreismerhetetlen a magánrendszer védőinek követése”, „a szerzőket főként Füesslin és Röder tanítványainak tartjuk”.²⁵ Valóban jól érzékelhető a szenvedélyes érvelés a magánrendszer mellett. A közös elzárás lesújtó kritikáját adják Taufferék. Persze ez a szenvedélyesség és elkötelezettség ugyancsak szükséges volt a későbbi börtönügyi hivatalnoknak, Tauffer Emilnek a magánrendszer (majd a fokozatos szisztéma) bevezetéséért folytatott harcához. Tauffer a belga rendszer mellett szavazott, ekkor még bizonytalankodva az ír javaslatok helyességében. Szerinte a magánrendszert Írországból „elrettentési szellemben” alkalmazzák, amely ezért elutasítandó. A Spike Island-i közös elzárás (tekintettel a fegyencek nagy számára) a permanens lázadások lehetőségét hordja magában, a közvetítő intézet pedig „más országban egyszerű másolata által aligha idéztetnének elő hasonló eredmények”. Túlzás lenne állítanunk, hogy Taufferék lelkesek. „Vajjon ennek daczára is maradandólag fennállhat-e s más országokban is alkalmaztathatik-e, a jövő kérdése. A magánrendszer ellenben többé már nem az. Elismert tény, hogy minden régi rendszernél, a dolgozó, a hallgató, osztály-rendszereknél hasonlíthatatlanul jobb, sőt hogy az egyedüli, a mely saját belbecsrel bír, s a fogság céljához vezethet, amire azok megannyian alkalmatlanok.”²⁶

A kötetet végül Tauffer utazásainak tapasztalataiból egybeállított fegyintézeti körkép zárja le, amely szemléletesen ábrázolja a magyar viszonyokat. E rész problémája az egyenlenség (láthatólag forráshiánnyal küzdve Tauffer jelentős mennyiségi különbséggel illusztrálja az egyes intézeteket);

az összehasonlításra alkalmatlan adatok használata (hol százalékkal, hol átlaggal, hol meghatározott időpontban felvett abszolút adatokkal operál); végül a hivatalos jelentés tükrében úgy tűnik, hogy számos helyen kisebb-nagyobb tévedések csúsztak az adatszolgáltatásba (persze nem feltétlenül Tauffer Emil hibájából).²⁷

Jelzésértékű tény, hogy Tauffer a börtönügy fejlesztése kapcsán az országos intézetekkel foglalkozik, a törvényhatósági fogházak ismertetését mellőzi. Értékeli ugyanis azt a mérhetetlen elmaradást, ami a fegyintézetek javára a törvényszéki tömlöcök körül kialakult. Az az elmaradás (amely karöltve a börtönfelügyelet rendezetlenségével és a megyei autonómia körüli vitákkal) megakadályozott mindenféle haladást még hosszú évekig. Pedig, mint írják a zárszóban: „A börtönjavítás a polgárosodás kérdése, hazánkban pedig nem csak, mint egyéb országoknak, jólléte s hatalma, hanem fennállása van polgárosodásához kötve... az újkori polgárosodás összefüggő, szerves. Tökélyesbüljön egyik ágában, s emelkedni fog egész színvonala; történeljék bármilyen részletében hátramaradás, ólomsúlytal nehezedik, s gátolja a következő lépést.”²⁸

Pulszky Ágost és Tauffer Emil mindenesetre nagymértékben hozzájárultak az általuk is oly nagyon hangsúlyozott modernizációs folyamathoz. Ismét a recenzenst idézve: „eleget tettek a tekintetben, hogy munkájuk áttekintést nyújtson a börtönügyi szaktudomány fejlődéséről s jelen állapotáról...”²⁹ Úgy vélem, ennél többet tettek. Bár ezt akkor Dárday Sándor még nem sejtette: e mű lett a magyar börtönügyi irodalom alfája (s maradt is napjainkig).

A kiegyezés évének másik jeles szakmunkáját Bozóky Alajos, a későbbi jogakadémiai tanár, majd egyetemi magántanár jegyzi, aki ugyanarra a pályázatra nyújtotta be munkáját, mint Pulszky és Tauffer. A későbbi egyházjogi és magánjogi munkáiról híres professzor korai kalandja a börtönügy terén szép eredménnyel zárult; Pulszkyék mögött végzett a pályázaton, műve folytatásokban is, s önálló munkaként is megjelent, a jogi irodalom dicséret kritikájától kísérve.

Munkájának szerkezete – már csak azonos témaválasztásánál fogva is – hasonlított Pulszkyék tanulmányához. Mivel ő is tapasztalta a magyar börtönügyi kézikönyv hiányát, ugyancsak általános áttekintő munka megírását határozta el. Ő is szól elméleti kérdésekről, börtönrendszerekről, a börtönök működtetésével kapcsolatos problémákról és tudományos eredményekről. Igaz, többféle korlátozással is él. Így nem érezte kötelességének a történelmi anyag feldolgozását oly mélységben, mint Pulszkyék; nem terjedt

ki figyelme a dologházakra sem, melyek mint mondja „egyedüli esélye a társaságra nézve ártalmassá válható korhel egyéneket jó és biztos helyre hozni”.³⁰ Ellenben intenzíven foglalkozik a külföldi eredményekkel. (A magyar helyzet felmérését közzétett statisztikák és leírások segítségével oldja meg.) Műve kevésbé tagolt, a „részek” nem túl szerencsésen szétválasztottak („elméleti haladás” – börtönügy a gyakorlatban – a börtönügy Ausztriában és hazánkban). Ezekbe szövi bele a történeti ismereteket és az elméleti fejtegetések egy részét.

A büntetés célját kevésbé árnyalja, de elfogadja Eötvös József és Lukács Móric frappáns meghatározását. Eszerint fegyencek „morális javulásuk következtében ne akarják, a büntetés szigorúsága miatt ne merjék, s mielőtt a büntetés e hatása elérte volna, ne tudják sérteni a társaságot”.³¹

Bozóky kevésbé elméleti azon részei, melyek a dolgok ilyen megközelítésével foglalkoznak, sokkal inkább kötődnek a nemzetközi irodalom konklúzióihoz. Bár a magánrendszer híve, kevésbé konok és Taufferéknél tárgyilagosabb. „Mindezeknél fogva világos, hogy a magánrendszer a többiekénél csak ugyan tökéletes s ha vannak is körülmények, amelyek annak alkalmazását vagy teljesen kizárják, vagy legalább bizonyos mértékben megszorítják, mindazonáltal az ezen rendszer ellen felhozott ellenvetések csak annyiban állnak sok börtönnél, a mennyiben maga a rendszer hiányosan vittetett keresztül, a minek oka részint a cél elérésére választott eszközök bizonytalanságába, részint emez eszközök minél helyesebben alkalmazásának tökéletlen megismerésében és ama nehézségben keresendő, vajjon valamely rab igazán megjavultnak mikor tekinthető?”³²

Egész munkájára jellemző, hogy a „haladásokkal rövid, velős, szabatos előadással megismerttet”, az összegzésekből „alapos bűvárlatok, bő olvasottság és a szükséges adatok tapintatos felhasználása érződik”³³ – így a recenzens. Ezen alapos kutatómunka az, melynek alapján vállalkozhatott annak a kérdésnek megválaszolására: „Melyik tehát mindezek után a legcélszerűbb börtönrendszer?”. Válasza: „nem lehet többé szó egyes rendszerekről, hanem inkább valamennyi rendszer előnyeinek rendszeresítéséről”.³⁴ Igaz, mondja, ezt egyetlen rendszer híve sem tartja helyesnek, mondván: „igen visszás eljárás” a kompromisszum, ő mégis ezt ajánlja. Nem a rendszer ugyanis a lényeg, hanem a cél. Ezt pedig leginkább a „helyesen elrendezett” börtönök biztosíthatják, méghozzá nem valamiféle teoretikus elgondolásnak, eszmének alárendelten. S hogy milyen e „helyes elrendezettségű börtön”? Bozóky szerint:

- egészséges fekvésű (jó széljárás, száraz környezet, jó ivóvíz);
- városközeli építkezése (közlekedés és munkáltatás okán);
- közös és magánelzárásra is alkalmas helyiségek megléte, legfeljebb 300-400 főre;
- vallási, oktatási, dolgozó- és betegápolásra szolgáló helyiségek és építmények léte;
- fürdők, sétaudvarok, raktárak;
- mindez talmi cifraság nélkül;
- feddhetetlen, becsületos, igazságérzettel, emberismerettel, szilárd jellemmel rendelkező igazgató;
- preferált helyzetben lévő tanító, lelkész, orvos;
- pénztárnokból, gondnokból álló tisztii személyzet;
- józan életű és erkölcsű, a fegyenceknek példát mutató örök és felügyelők.³⁵

Úgy gondoljuk, három tényező volt, ami Pulszky és Tauffer mögött a második helyre szorította Bozókyt. Elsőként a szakirodalom viszonylag szűkebb bázisa, melyre támaszkodott. Másodikként a magyar fegyházügy másodlagos források alapján történt ismertetése. Harmadrészt pedig az elméleti részek taglalásában alulmaradt Pulszkyval szemben. Egyébként a mű hivatkozásai pontosak, adatai precízek, szövege könnyen kezelhető, didaktikus. Pozitív szemlélete azonban helyenként megakadályozta általánosabb következtetések levonásában.

Munkájának célmeghatározásában olvasható az alábbi megjegyzés, mely a börtönügyi irodalom szükségességét is megfogalmazza. „...addig is, míg országgyűlésünk azon helyzetben lesz, hogy e tekintetben intézkedhesünk, szükséges a nemzetet erre ismét előkészíteni, mert bármely törvényes intézkedés csak úgy teremtheti meg a kívánt gyümölcsöket, ha a nemzet közvéleményével találkozik. Pedig alig van a haza polgárainak egy osztálya, melyet a börtönügy többé kevésbé ne érdekelné: jogászaink s publicistáinkat, mert rajtuk áll egy lehető tökéletes és czélszerű börtönrendszert alkotni; a birtokos osztályt, mert személyük és vagyonuk bátorsága kiválólag helyes büntető és javító rendszer által biztosítottatik s föltételeztetik; minden egyéb polgárokat is, mert egyik legszebb hivatásuk a tárgy útján behozandó fegy- és javító rendszert buzgó közreműködésükkel tehetségük szerint gyámoltani, kiegészíteni.”³⁶

Annyi bizonyos, hogy ebben a munkában Rész Ensel Sándor méltóképpen kivette részét. A korábbi bíró, 1863-tól Pest vármegyei tisztiügyész

szívesen foglalkozott büntetőjogi és börtönügyi kérdésekkel. Az ő nevéhez fűződik az 1843. évi büntető törvényjavaslatok neoabszolútizmus kori kiadása;³⁷ összegyűjtötte az amúgy csak nagy nehézségekkel föllelhető börtönügyi intézvényeket és rendeleteket az osztrák büntetőtörvény és a kiegyezés közötti időkből.³⁸ 1865-ben úti jegyzeteiből állította össze a külhoni fegyházak börtönrendszereiről szóló munkáját, melyből az olvasóközönség a kor leghíresebb (s hírhedtebb) intézeteivel ismerkedhetett meg. Így Bruchsal, München, Stuttgart, Gent, a párizsi Mazas, a Conciergerie életéről szerezhetek információkat, miközben tájékoztak a börtönrendszerek kérdéseiben is.³⁹ Ilyen irányú tevékenységét tovább folytatta: 1868-ban publikálta a Fegyházi reform Magyarországon című értekezését, melynek központi kérdése a házi vagy bérleti tápozás kérdése volt. Látszólag lényegtelen részletkérdésekről van szó, valójában azonban a fegyházügy egyik leglényegesebb hazai problémájáról: a vállalkozókkal való kapcsolatáról, a bérleti szerződésekről, a házi kezelésről.⁴⁰

Csokorba gyűjti az érveket és ellenérveket a házi kezelés és a bérleti rendszer mellett és ellen. Így a házi kezelést támogatja, minthogy „a bérlő mindenkor a legrosszabb esetet tartja szem előtt, s még a mellett nyereségre is kíván szert tenni”; „a bérleti rendszer mindig óhatatlanul veszteséggel jár az államra nézve; az állami tisztségviselők mindig kíméletesebben bánnak a rabbal, mint a haszonra törő bérlő emberei” (bár így nem mondja ki, de megfogalmazásában benne rejlik: a büntetés-végrehajtás céljait csak az állami kezelés képes realizálni); a bérleti rendszer állandó súrlódásokat okoz állam és vállalkozó között; a bérlő mindig csak saját érdekeit nézi, mellőzve az állam, a honpolgár, a fegyenc érdekeit és céljait (tehát a büntetés-végrehajtás céljait).

Emellett kétségtelen, hogy a bérleti rendszer kényelmesebb az államra (főleg a fegyházi személyzetre nézve); nem igényel az állam részéről befektetést; kisebbek az esélyei a személyzet visszaéléseinek; „a fegyházi igazgatóság tekintélyével is összeférhetetlen, hogy a kínálás és keresés közti arány, illetőleg az adásvevés és alkudozással foglalkozzék...”⁴¹ Hosszabb, külhoni tapasztalataiból származó összegzés után gúnyosan állapítja meg: „...folytak s folynak jelenleg is küzdelmek a kérdésben, de többnyire fizetett tollal voltak azon nézetek elő állítva, melyek ez általános bérlet mellett írtak”.⁴² A szász, porosz, badeni tapasztalatok alapján, hol „évek során mindig nagyobb szakavatottsággal vezetik” a házi kezelést, úgy vélekedik, hogy a fegyházi reform során „első teendő tehát az általános bérletet

megszüntetni”.⁴³ Ezzel csatlakozik az igazságügyi minisztérium által kiküldött bizottság terjedelmes jelentésének idevágó álláspontjához. Friedmann Bernát, a későbbi neves ügyvéd terjedelmes tanulmányban foglalkozott a börtönjavítás történelmével.⁴⁴ A szerző munkája ars poeticájaként megfogalmazott bevezetője szellemében nem foglalkozott a teendővel és nem nyilvánított véleményt az általa idézett intézményekről – pontosabban nem többet, mint a feldolgozott munkák szerzői (bár jegyzetben nem nevezte meg őket, úgy tűnik, döntően Röder és Mittermaier műveit használta). Mint írta, a véleményalkotás nem is volt célja: „annak idejében saját nézeteinket is ki fogjuk fejteni” (amire egyébként ismereteim szerint nem került sor később sem)... „az egyes fegyházi rendszerek életrealitása iránt, de nem tartjuk feleslegesnek, ha addig is megismertetjük néhány vonásban a lap tisztelt olvasóival a fegyházjavítás történeti fejlődését, hogy a nálunk tán nemsokára életbe léptetendő reformok iránt némileg azok is tájékozva legyenek, kik e tárggyal tüzetesen nem foglalkoztak.”⁴⁵ Friedmann még több, kisebb publikációt jelentetett meg a Jogtudományi Közlöny hasábjain, 1869-től azonban eltűnt a börtönügyi szerzők soraiból.⁴⁶

Dárday Sándor, a *Jogtudományi Hetilap* és a *Jogtudományi Közlöny* szerkesztője az első években ugyancsak nagy figyelmet szentelt a börtönügynek. Kisebb, informáló írásokon⁴⁷ és recenziókon⁴⁸ túl néhány nagyobb tanulmányban is hozzájárult a börtönügy reformjához. Még Vüncs néven jegyezte az 1843-as javaslat felújításának esélyeit latolgató írását. Melegen üdvözölte az igazságügyi kormányzat szándékát a Deák-féle javaslat kisebb módosítások melletti felidőzésére (így a halálbüntetés fenntartásával és a büntetési minimumok megállapításával), melyet ideiglenesen kívánna a tárca hatályba léptetni.⁴⁹ Deákék munkáját méltatva jegyzi meg, hogy az alkalmas lesz ideiglenesen pótolni a hiányokat s „kellő időt enged a rendes törvényhozásnak éveket igénylő fáradtságos munkájához”.⁵⁰ Nem állta meg azonban szó nélkül a büntető törvénykönyv büntetési rendszerét realizálni kívánó fegyházi rendszer értékelését. „Sajnos azonban, hogy a javulás czélnak elérhetésére a siralmas állapotban levő fegyházaink, ama magasztos elvnek megvalósulását lehetetlenné teszik. Reméljük azonban, hogy az előbbi kormánytól örökségül átvett fegyházak az 1843-diki törvényjavaslatnak életbe léptetésével nem fognak haladó törekvésünk szegényfoltjaiképpen meghagyatni.”⁵¹

1868-ban a napirenden lévő büntetőjogi és börtönügyi reform a budapesti ügyvédi egyletet is arra sarkallta, hogy felolvasást szervezzen a börtön-

viszonyok és börtönrendszerek témájából. A felkért előadó Dárday Sándor volt.⁵²

Dárday néhány egészen újszerű szempont felvillantásával új megközelítést tett lehetővé a börtönrendszerek hazai megítélésében. Jelentős volt tanulmányzámba menő felszólalása azért is, mert határozottan letette a voksot az ír rendszer mellett, arra biztatva a kodifikátorokat, hogy e megoldást válasszák a rendezés alapjául. Ha azt nézzük, hogy Tauffer 1867-ben még idegenkedett az ír megoldástól, ez nem kis előrelépés a szakirodalomban. Ráadásul Dárday és Tauffer együttműködése meglehetősen nagy hatást sejtet. (Tauffer rendszeres „vendége” a Jogtudományi Közlönynek, Dárday pedig pontosan informált volt a börtönügyi kodifikációs helyzetről, időről időre beszámolt a minisztérium szándékairól, a jogalkotás helyzetéről.)

Hasonlóan Taufferhoz és Bozókyhoz Dárday is mélyen elítéli a „közös” rendszert. Természetesen közösnek tekinti az auburnit is. A hallgató rendszerben kifogásolja a közös elzárás rendszerét, hiszen mint mondja, nem vitatható senki által, hogy a bűnelkövetés motivációjában nagy a szerepe a társadalmi környezetnek. S mi történik az auburni rezsimben? Az elítéltet visszahelyezik egy hasonló (ha nem sokkal rosszabb) társaságba. Ráadásul e közös szisztéma nem nyújt lehetőséget az egyéniséget tekintetbe vevő differenciált bánásmódra. Végül a hallgatási kényszert amellett, hogy természetellenesebb, mint a magánelzárás, egy folyamatos szabályszegési készítésnek fogja föl, melyben a norma megsértésével nem jár – lényegéből fakadóan nem járhat – erkölcsi rosszérzés, ennél fogva az elítélt „megszokja a törvényben egyáltalában nem az erkölcsiség követelményét tisztelni, hanem a törvényben olyan emberi önkényt lát, melyet észrevétlenül bátran megszeghet”.⁵³

Ezeket tekintve egyértelmű, hogy a magánrendszert kellene választani, ha... ha az nem volna olyan mérhetetlenül költséges. „...a magánrendszer behozatala oly tetemes tőkét igényel, hogy ez indokolt aggodalmat gerjeszt.”⁵⁴ S ha már ezt mérlegre tettük, kínálkozik egy kedvezőbb megoldás. Ez pedig az ír rendszer. A magánfogság úgysem terjedhet ki a teljes fogság időtartamára – ez kegyetlenség lenne –, így a fokozatosság kézenfekvő. A magánfogságot kiálltak közössége minőségileg különbözik a közvetlenül elfogatásuk és elítéltetésük után összezártak együttesétől.

Te hát: a tiszta magánrendszer úgyszólván már túlélte magát. Az ír továbbfejlesztés viszont (részletesen ismerteti a megoldás teljes mechanizmusát) nagy reményekre jogosít. A büntetési rendszer mellé onnan kellene átvenni a fegyintézeti igazgatást, abban a kettős értelemben, hogy amazok

adminisztratív része okvetlenül megköveteli a jó értelemben vett, működő bürokráciát, szellemi ága azonban „úgy szólván a pedagógia körébe tartozik”.⁵⁵ Dárday gyakorlati lépéseket is tett: már a Jogtudományi Hetilap is szorgalmazta a fegyencóvó egyletek létrehozását,⁵⁶ a Jogtudományi Közlöny pedig egy általa készített működési szervezeti szabályzatot tett közzé. Egy alapszabályt, melyet vitára ajánlott az irodalom művelőinek, megfontolásra a kodifikátoroknak.⁵⁷

Dárday mint szerkesztő további közleményeknek is helyt adott. Így például Bozóky tanulmányát (még kötetbeni megjelenése előtt) folytatásokban közölte le,⁵⁸ amely így az első évfolyamot szinte egyedül uralta a börtönügyi témában. De bőven akadt rövid híradás, ismertetés, mint például az, amelyik a fegyintézetek bérleti rendszeréről szólt,⁵⁹ a bilincshasználatról számolt be,⁶⁰ a külföldi börtönökről⁶¹ és a börtönrendszerekről értekezett,⁶² a börtönügy állását ismertette különböző államokban.⁶³

A *Jogtudományi Közlöny* és a *Jogtudományi Hetilap* a magyar börtönügyi reform fórumává vált. A *Jogtudományi Szemle*, melyről már szoltam, nemigen foglalkozott a kérdéssel, megelégedett Csatskó Imre már többször publikált kutatásai egy variációjának közlésével.⁶⁴ A napilapok inkább a kuriózumok szintjén tálalták a börtönügyet. Jó illusztrációja ennek Benedek Aladár kedélyes ismertetése a börtönéletéről a *Vasárnapi Újságban*.⁶⁵ Semmittevésről, kártyapartikról, seftelésekről mesél, hogy végül leszögezhesse: „Így foly a börtöni élet, melyből láthatja az olvasó, hogy nem oly sötét az, mint aminek látszik...”⁶⁶ Az ilyen típusú cikkek nem kifejezetten a fogházjavítás híveinek táborát szaporították.

Összefoglalva a börtönügyi szakirodalomról mondottakat: 1865 és 1870 között egy (a korábbiakhoz képest jelentős) fellendülés tapasztalható, ami nem kevésbé köszönhető a pesti tudományegyetem 1865-ben kiírt pályáztételének. Ennek hatására született meg az első két összefoglaló kézikönyv, Pulszky, Tauffer és Bozóky munkája, ez inspirálta Friedmann és Dárdayt is. Itt nem egyszerű véletlenről van szó: ők mindannyian húszas éveikben járó, frissen végzett jogászok. A hiányzó középgenerációt egy egészen fiatal pótolta. A börtönügy szerencséjére a *Magyar Jogtudományi Hetilap* és a *Jogtudományi Közlöny* otthont adott e szakmának. Rész Ensel és nevezettek művein kívül önálló munka évekig nem látott napvilágot.

A börtönügyi irodalom elveszítette immár erős politikai töltését, a szerzők döntően szakmai kérdéseket fejtettek ki. Érdemi polémia nem alakult ki, hiszen valamennyien egyetértettek a közös rendszer elutasításá-

ban, a magánrendszer enyhített változatának, illetőleg az ugyanilyenek felfogott ír fokozatos szisztéma bevezetésének szükségességében. Teljes volt tehát a nézetazonosság abban, hogy az öröklött fegyházi és tömlöcviszonyokat alkalmatlannak minősítették feladatainak ellátására. A börtönhálózat tehát átalakításra szorul, a kormánynak azonnali lépéseket kell tennie az egységes börtönrendszer bevezetése felé. Valamennyien üdvözölték a nemzetközi börtönügy új javaslatait, a feltételes szabadságot és a közvetítő intézetet. Egyhangúan követelték s azonosképpen várták az igazságügyi tárcától a börtönügy törvényi rendezését.

Polémia tehát nem volt. A modern börtönügy maroknyi képviselője inkább népszerűsített-ismeretterjesztett, mintsem küzdött egymással. Nem volt ellenfél (legalábbis az elméleti küzdőtéren nem). A börtönügy hivatalos képviselői nem szólaltak meg (értem ezalatt a fegyházi igazgatókat, tömlöcfelügyelettel megbízottakat). Az igazi ellenállás ugyanis az ő térfelükről volt várható.

Néhány év alatt alaposan megcsökkent a lelkes kis csapat. A *Jogtudományi Közöny* immáron évente legfeljebb két-három híradással, közleménnyel szolgált. Évhosszat csak Dárday és Tauffer neve alatt jelent meg börtönügyi írás. A kérdés majd csak a Csemegi-kódex vitái körül bukkant fel újra, akkor azonban már a büntető törvényjavaslat büntetési rendszerével összefüggő problémaként, annak alárendelten.

Ami a szakirodalom kiegyezés kori érdemének tudható be: világossá tette az igazságügyi kormányzat számára, hogy az elfogadható és bevezetendő börtönrendszer csak a fokozatos (ír) szisztéma lehet; s azt is, hogy azonnali cselekvésre van szükség. (S valóban: a büntető törvénykönyv büntetési rendszerének gerincévé vált a fokozatos rendszer, amiben igen nagy szerepe volt Tauffer Emilnek, aki vállalkozott a Btk. idevágó fejezeteinek kidolgozására, részt vett az előterjesztés előkészítésében, sőt egyes kortársak szerint ő írta meg a javaslat eredetijét és az indoklást is, melyet méltatlanul publikáltak Csemegi művei között.)⁶⁷

Ha nem is volt nagy a fogházjavítók tábora a kiegyezés évében, hatásuk és termékenységük jóval nagyobb volt annál. Megalapozták az igazságügyi tárca reformtörekvéseit, Tauffer be is került a kodifikáció gépezetébe. A három tényező közül az első tehát pozitívan járult hozzá a magyar börtönügy fejlesztéséhez. Ezután az volt a kérdés, hogyan viszonyult a reformokhoz a kormány, s hogyan maga az illetékes tárca.

4.2. Az igazságügyi tárca reformprogramja

Közhelyszerűen ismételt megállapítás: 1867 a liberalizmus győzelmét hozta Magyarországon. A kiegyezést követően is fönmaradt azonban a reformkori liberális ellenzék elvi megosztottsága, ami a dualizmusban pártformákat öltött. Az 1866-ban alakult Deák-kör vezető csoportját a centralisták, Csengery, Eötvös, Horvát, Trefort alkották.⁶⁸ Átmenetileg az ő koncepciójuk érvényesült, s úgy tűnt, a reformkor legszebb elképzelései válnak valóra. A Deák-párt azonban sem nem osztálypárt, sem nem világnézeti párt volt, miként a többi sem, „mert ebben társadalmilag vegyes összetételüknél fogva egyikük sem vállalt az általános liberális eszméken túlmenő, a többi párttól megkülönböztető határozott társadalmi nézeteket, sem konzervatív, sem radikális haladó irányban”.⁶⁹ A kormánypárt mögött állt a nemesi középosztály jómódú, polgárosodottabb része, a nemzetiségi területek magyar földbirtokosai, az egykori centralista irányzat hívei, az emigrációból hazatérő képviselők egy jelentős csoportja, a liberális nagybirtokos arisztokrácia nagy része, az erdélyi arisztokraták, sőt a párton belül külön csoportot alkotó konzervatívok is, valamint a pesti polgárság néhány képviselője. Ez az egységesnek korántsem tűnő vonulat volt hivatva képviselni a szabadelvűséget a dualizmus első éveiben. A társadalmi összetétel mellett állandó nézeteltérések tagolták a pártot, a regionális érdekek, hatalmi rivalizálás, ideológiai különbségek, személyes konfliktusok mentén. Nem lehet véletlen, hogy a párt sohasem adott ki hivatalos programot, liberális célkitűzéseit részben a trónbeszéd, részben a kormány, a párt prominenseinek nyilatkozatai tartalmazták.⁷⁰ Várható volt, hogy ez a meglehetősen labilis konstelláció előbb-utóbb jelentős változáson megy át. Ahogyan Szekfű Gyula jellemezte a helyzetet: a kezdeti elképzelések szerint „ennek a pártnak a népszerűsége támaszkodva kell a szabadság uralmát megvalósítania; egészen homályos, frázisokba vesző célkitűzések közt lényeges az elképzelés: a nemzet haladását egyetlen parlamenti csoport okozza és fogja okozni, amiben benne van azon túlbecsülése a parlamenti üzemnek, mely ettől kezdve fokozatosan szélesebb köröket kerít hatalmába... a Deák párt bukása után a szabadelvű párt nemcsak magáévá tette ezt a felfogást, hanem egyenesen saját uralmával azonosította Magyarországon a szabadság és humanizmus fennállását.”⁷¹ Jóllehet, a pártok elkülönülése kifejezetten közjogi megfontolásokat tükrözött, s az alkotmányos berendezkedés, az Ausztriához fűződő viszonyuk alapján különböztették meg magukat a par-

lamenti irányzatok. Ez a keret nem adott elégséges teret ahhoz, hogy a legáltalánosabban felfogott liberalizmuseszmét lebontsák aprólékos végrehajtási programra.⁷² Már az első kormány is többször meghátrálásra kényszerült, holott tagjai radikalizmusához, európaiságához, elkötelezettségéhez kétség sem férhetett. Következétesen sikerült véghezvinni a közjegyzői szervezet átalakítását, humanizálták a büntetési rendszert (vö. a bilincshasználat és testi fenyíték eltörlése), kisebb megalkuvással az igazságszolgáltatási reformot, de már a törvényhatóságok reformja csak nagy kompromisszumok árán sikerült, az egyház és állam liberális szellemű rendezésében csak részeredmények születtek. Mint Kolossa Tibor fogalmazott: „Deák és köre a liberalizmus őszinte hívei voltak, de sok esetben kénytelenek voltak engedni a többség nyomásának, és lassan kidőltek a sorból: Eötvös 1871-ben meghalt, Horvát Boldizsár a haladó reformjavaslatait ért egyre erősebb támadások miatt lemondott. Deák Ferenc is betegeskedett, s a hatalomra került vezető rétegnek a polgári reform iránti közönyösségét, megalkuvását, anyagi haszonhajhászását látva elkedvetlenedett és visszavonult.”⁷³ Mindez természetes következménye annak a „hatalomátmentésnek”, ami a magyar polgári átalakulás sajátos jellemzője. A polgárosodás nem hozta el a hatalmon lévő nemesi osztály „leváltását”. A képviselői névjegyzékekben még a kilencvenes években is alig akadt polgári név; még ebben a reprezentatív testületben sem jutott szóhoz a polgárság, nemhogy az ország kormányzatában. A reformokat tehát nem radikális polgári osztály, hanem hatalma mentésében érdekelt köz- és főnemesi rétegek képviselték, amelyet átmenetileg eltakart a Deák-párt néhány nagyformátumú egyéniségének tevékenysége. A látszat végleg a pártfúzió környékén oszlott el, amikor is a balközép municipalista, „Eötvös európaiságát nélkülöző” képviselői kerültek előtérbe.⁷⁴

Korszakunk azonban, a kiegyezést közvetlenül követő évek, még a reformügyek lázában élt. Amikor 1867. február 28-án Andrássy Gyula kabinetje bemutatkozott a Képviselőházban, a kormányfő programjában ugyan a birodalmi kapcsolatok foglalták el a domináns helyet, nem hagyott azonban kétséget a reformok iránti elkötelezettsége felől sem. A liberalizmus mint meghirdetett állameszmének gondolata bár egyenes formában nem merült föl, az áttételes utalásokat a beszéd nem nélkülözte. „...a jogfolytonosság elvének fenntartása volt a kormány megalakulásának első feladata, úgy második feladata nem lehet egyéb, mint az ország alkotmányát a birodalmi kapcsolat tekintetéből oly kölcsönös garanciákkal ellátni, mely

annak állandó fennmaradását és békés kifejlődését biztosítják. A kormány e tekintetben a teljes alkotmányosság terére áll, az egyes törvények módosítását csak magától a nemzettől és csak alkotmányos úton várja.⁷⁵ A reformkor liberális ellenzékének programjában az alkotmányos kormányzás és az alkotmányos garanciák érvényesítése képezte a központi elemet.⁷⁶ A második liberális nemzedék feladata lett e követelés realizálása; Andrassy beszéde mintegy nyitánya volt a jogállamiság irányába tett lépések politikájának Magyarországon. A hatalomra jutott szabadelvű irányzat politikai „győzelme” után hozzáláthatott a liberális állam épületének felfalazásához. A munka rendkívül nehéz, csaknem kivihetetlen volt. A magyar társadalmi fejlődés három nagy teherterelével (Magyarország szuverenitásának megkötöttségével, az ország népeinek heterogenitásával, a nemesség különleges történelmi szerepjátszásával) kellett a polgári jogegyenlőségen nyugvó független nemzetállam, a kiváltságoktól mentes demokratikus berendezkedés, a nyilvánosság jegyét magán viselő parlamentáris rendszer liberális eszméjének megfelelő államot létrehozni.⁷⁷

E programban a jogalkotás kettős értelemben is korszakos feladat előtt állott. Egyrészt egy lényegében gyökértelen polgári államot kellett megteremtene, hiszen az államépítés szempontjából a negyvennyolcas törvényhozás alig jutott túl a deklarációszerű törvényalkotáson. (A véletlenül sem lebecsült áprilisi artikulások alsóbb szintű jogszabályi lebontására Bécs már nem hagyott időt.) Másrészt néhány polgári jellegű törvényt leszámítva szakítania kellett az addig hatályos joganyaggal (a feudális jogszabályok kazuisztikus tömegével csakúgy, mint a megtorlás korának pátenszabályai-val); egy vadonatúj jogrendszert kellett megalapoznia és annak oszlopait felállítania. „A lázas munkásság e napjaiban, abból a legnehezebb rész az igazságügy-miniszternek jutott, kitől a nemzet követelő lelkesedése azt várta, hogy rövid idő alatt mindent bevégezzen, s az új igazságszolgáltatás nagy épületét rögtön felépítse s berendezze” – emlékezett vissza az első évekre a kortárs szakíró.⁷⁸

1867 igazságügyi tárcájának feladata óriási volt, de a kihívás sem csekélyebb. A társadalom majd valamennyi területét érintő reform várt megvalósításra. Horvát igazságügy-miniszter figyelemre méltó elszántsággal látott munkához. „Aránylag rövid idő alatt kidolgozta s az országgyűlésre tömegesen terjesztette be gyökeres igazságügyi reformokat tartalmazó törvényjavaslatait és rendeleteit, melyeknek szám szerinti tömege is tekintélyes, tartalma pedig valódi kincse a reformkorszaknak” – méltatta az Akadémia

1900. január 29-én tartott ülésén az igazságügyér érdemeit Tóth Lőrinc.⁷⁹ A kiegyezés évében számos sürgős feladatot kellett (vagy kellett volna) megoldani. Kidolgozásra vártak a büntetőjog szabályai, rendezésre a törvénykezési viszonyok s ezzel összefüggő eljárásjogi kérdések, az emberi jogok szavatolásának kérdésköre; az igazságügyi jogalkotás körébe tartozó több speciális terület törvényekkel ellátása. Mint példának okáért a polgári korszakban mindvégig szorgalmazott, a megváltozott gazdasági körülményeknek megfelelő magánjogi kodifikáció. Az igazságügyi kormányzat lázas tevékenységére jellemző a törvény-előkészítés feszített üteme. A miniszter 1867. február 20-án kapta meg kinevezését, 28-án mutatkozott be a parlamentben, s június 22-én a Házat már arról tájékoztatta, hogy a minisztériumban befejeződtek a törvénykezési szervezetre, a büntető törvénykönyvre, a büntetőeljárásra vonatkozó törvényjavaslatok munkálatai.⁸⁰ Bármilyen munkabírást feltételezünk is Horvát Boldizsárról, bármily lelkesedést segítőtársairól, egyszerűen elképzelhetetlen, hogy a lelkiismeretes és precíz jogász hírében álló igazságügyér irányítása alatt éppen csak szervezkedő minisztérium, a kialakulófélben lévő munkatársi gárda⁸¹ a konkrét teendők áradata mellett, az ismert nehézségek ellenére négy hónap alatt kidolgozhatott volna három ilyen nagy jelentőségű tervezetet. Az elkészült plánumokról sajnos semmit sem sikerült megtudnunk, az Igazságügyi Minisztérium fennmaradt iratai e munkálatokról nem emlékeznek meg. Tudjuk viszont, hogy Horvát 1867. április 4-ére egybehívott egy szaktanácskozást, melynek feladata az igazságügyi reformok irányainak kijelölése volt. Ennek albizottsága a '43-as javaslatok átdolgozását indítványozta.⁸² A miniszter elfogadta a javaslatot, megbízta az albizottságot a korábbi elaborátum átvizsgálásával, s kormányzándékká vált a reformkori javaslat ideiglenes törvényjavaslatként történő előterjesztése az országgyűlésben.⁸³ 1867. június 22-én Horvát Boldizsár időhiányra hivatkozva 15 fős bizottság kiküldését kérte a Háztól, hogy addig is, amíg az országgyűlést elnapolják, a munkák ne akadjanak meg; e bizottság vizsgálja át a beterjesztett elaborátumokat.⁸⁴ A javaslat fölött két napra rá szavaztak, s 25-én már ki is jelölték a bizottságot, melynek tagjai lettek: Gozdsu Manó, Ráth Károly, Dósa Elek, Horváth Lajos, Horváth Károly, Bümsches Frigyes, Dopsy Vilmos, Király Pál, Fülepp Lipót, Vadnay Lajos, Kerkápoly Károly, Manojlovics Emil, Bónis Sámuel, Várady Gábor és Tisza Kálmán.⁸⁵ Úgy véljük, nincs csodálkoznivaló azon, ha a szabadelvű Horvát Boldizsár, az első hazai népképviselői országgyűlés képviselője, az Országbírói Értekezlet aktív résztvevője,

Deák és Eötvös barátja a reformkori liberális politika folytatójának vallotta magát, s gondolkodás nélkül adott utasítást a reformkori tervezet átvizsgálására.⁸⁶ Ezen döntés alapján született meg Csatskó Imre királyi táblai bíró átdolgozásában a kiegyezési korszak első kódexjavaslata „az 1843-iki javaslat lényeges intézkedéseinek teljes épentartásával”.⁸⁷

Az igazságügyi tevékenységnek kétségkívül leglátványosabb és leginkább a társadalmi érdeklődés homlokterében álló része a bíraskodás, azon belül is a büntetőtörvénykezés. Természetes az is, hogy a legfelfokozottabb várakozások e téren jelentkeztek, s a büntetés-végrehajtás háttérbe szorult olyan nagy jelentőségű mozgalmak mellett, mint a bírósági szervezet kialakítása és függetlenítése, a polgári és büntetőeljárás szabályainak kimunkálása vagy az anyagi büntető törvénykönyv kidolgozása. A szakirodalomban s az országgyűlésben csak kevesek firtatták a fegyházügyet, a képviselők közül alig tucatnyi érdeklődött hullámzó intenzitással a szabadságvesztés végrehajtása körüli változtatások iránt. Azt azonban a kormányzat nem tévesztette szem elől, hogy az állami büntetőhatalom súlypontja a büntetés végrehajtásán, a börtönügyön nyugszik, hogy – miként később Vámbéry Ruzstem megfogalmazta – „a börtönügyi kérdés megoldása a büntető kódexnek próbaköve”.⁸⁸ Hiába az anyagi jog tudományos művelése, a büntetés céljáról vallott teóriák kidolgozása és hirdetése, a kiszabás elveinek kidolgozása, ha mindezen elképzelések megbuknak a diszfunkcionális végrehajtáson. Horvát Boldizsár is tisztában volt ezzel: 1870-ben a kodifikációs munkák sorrendjében a harmadik helyre állította a börtönügyet,⁸⁹ s egy esztendőre rá úgy nyilatkozott a képviselők előtt, hogy a tárcánál munkába vették a börtönügyi tervezetet.⁹⁰ Az, hogy ekkor még törvényjavaslat formájában szándékozott beterjeszteni az idevágó szabályokat, úgyszintén a reformkor hatásának tudható be. Az 1843-i diéta előkészítő választmánya vallotta a három (anyagi, eljárási és végrehajtási) törvény egyenrangúságát. Horvátot követően egészen napjainkig egyszer sem merült föl hivatalos szinten külön börtönügyi törvény alkotása. 1993-ig a büntetés-végrehajtás néhány fontos alapelvén és fő irányain túl a büntetés-végrehajtási intézetek viszonyait, a börtönügy általános szabályait törvénynél alacsonyabb szintű jogforrásokban határozták csak meg.

Az Igazságügyi Minisztériumnak a levéltáréregést követően⁹¹ megmaradt iratanyaga⁹² mit sem árul el arról, hogy a tárca mit szándékozott tenni a börtönügy terén. A megmentett aktákból még az sem derül ki, készültek-e reformra az igazságügyi minisztériumban. Szerencsénkre azonban a nyil-

vánosság követelményének megfelelően a minisztérium közzétette a fegyintézetekben uralkodó állapotok felmérésére kiküldött miniszteri bizottmány jelentését. (Az anyag leíró részét már érintettem az 1867 előtti börtönügy jellemzésénél.) A miniszteri biztosok jelentése nem hagy kétséget afelől, hogy azonnali és mélyreható reformokra van szükség a börtönügy terén. S mert a bizottság tagjai, Csillag László osztálytanácsos és Tauffer Emil fogalmazó voltak megbízva a minisztérium kebelén belül a börtönügyi kodifikáció intézésével is, reformokra vonatkozó elgondolásaik úgy is tekinthetők, mint a jogszabálytervezet alapjául szolgáló koncepció elemei.

A „Hivatalos jelentés az országos fegyintézetekről az 1867-ik évben” szerzői tisztában voltak azzal, hogy „Állásunk ... most jóval nehezebb, mint volt a 40-es években; egy új rendszert kellett volna akkor behozni, jelenleg előbb a rosszat kiirtani kell.”⁹³ Nem véletlen, hogy házszabályok azonnali kidolgozását és a minisztérium kebelén belül országos börtönfelügyelői hivatal felállítását látják szükségesnek, az összes fegyintézetek igazgatásának egységesítésével egy időben, „a fegyintézetek vezetése körül mutatkozó egy öntetőség és czélszerűség szempontjából”. Úgy vélik, ez az egyetlen lehetséges útja annak, hogy a fegyházanként különböző, a büntetés-végrehajtás modern elveivel gyökeresen ellenkező gyakorlatot fölszámolják, s helyébe valamiféle, az adottságokhoz is alkalmazkodó, de a haladást is figyelembe vevő egységes szisztéma állíttassék. Még szervezeti kérdéseket taglalva alapvetőnek tartják, hogy – mivel a fegyintézetek „jelke” az igazgató, úgy „nagy fontosságú hivatalához méltó, és a felé irányuló bizalmat kiérdemlő egyéniségnek kell lennie”. Mivel ez előre nem mérhető fel, az igazgatók végleges megbízatásuk előtt „egy évig ideiglenes minőségben alkalmaztassanak”.⁹⁴ Legalább ilyen fontosnak ítélik a fegyőrök kiválasztását. Lesújtó tapasztalataik alapján hangsúlyosan fogalmazzák meg, hogy a jövőben sokkal nagyobb körültekintést és gondosságot követel az őrszemélyzet válogatása. Ehhez persze tisztességes jövedelmet kell biztosítani. Indítványozzák ezért két őrkategória felállítását. Az első osztályú fegyőrök évi 260 forint fizetést és ezt kiegészítő ruha- és csizmailetményt, továbbá lakást, a második osztályba soroltak pedig 220 forintot és a kiegészítő juttatásokat kaphatnák. Két őrséget javasolnak felállítani: a fegyőrökből álló belső őrséget és az ún. külső őrséget, amely kizárólag a hadsereg tagjaiból állana.⁹⁵

Miként az várható volt, a biztosok mélyen elítélték a közös rendszert, habár tudomásul vették, hogy ebből kitörni rendkívül nehéz. Az örökölt

feltételek meghatározzák a jövő útját, még ha „nehéz is a viszonyok által emelt e korlátok közt üdvhozón mozogni”.⁹⁶

Mindemellett megkísérelnek fölvázolni egy lehetőséget a továbblépésre. Ennek kulcskérdése szerintük az osztályozás. „...a korlátlan érintkezés a fegyenczek közt nagy ártalmára van a javulásnak; nálunk szabad érintkezést enged a fennálló rendszer... minthogy azonban a rendszert magát ezúttal fel nem adhatjuk, a szabad érintkezést véljük megszorítandónak... az úgynevezett osztály-rendszerben.” Három osztályt feltétlenül kialakítandónak tartanak: a fiatalkorúakét (24 év alatt), a műveltebbekét és a visszaesőket. Persze „tág határok között megengedtetvén az igazgatónak... annyi osztályt alkotni, amennyit az intézetnek építkezési és egyéb viszonyai engednek”. Javasolják magánzárkák építését minden intézetben, hogy a bekerülőket a szabadságvesztés első periódusában (szerények és realisták: ezt 2–6 hétre teszik) magánelzárásba helyezték, ugyanakkor javasolják a közvetítő intézet eszméjének behozatalát is, példának idézve a lipótvári fegyház birtokában lévő terjedelmes földbirtokot, mely e funkciót betölthetné.⁹⁷ Ez már az ír rendszer – noha fogyatékos – elismerése.

A munkáltatásról szólva elmarasztalják a bérleti rendszert. „Káros hatású intézkedésnek tartjuk az átalány-bérllet behozatalát; meglehet azok, kik az átalány-bérlletet meghonosították, az állam pénzérdekeinek hasznos szolgálatot vélték általa eszközölni, hogy azonban a javulás eszméjét kizárták elmékedésük köréből, az felfogásunk szerint kétségtelen.” Egyetlen megoldás kínálkozik: eltörölni a bérleti rendszert. Mivel azonban egyfelől érvényes szerződések kötik az államot, másfelől egyszerre átállni a házi kezelésre igen nagy anyagi terhet rakna a költségvetés vállára, úgy vélik, előbb próbaképpen ott, ahol leghamarabb lejár a bérleti szerződés (Vácon), tegyenek próbát. Addig is a munkanemeket központilag szabályozzák a bérlők számára (már ti. olyan munkákat jelöljenek meg, amelyek a benti idő hasznos eltöltését, a fegyenc értelmes lekötését jelentené, mely jövedelmező, s így a társadalomba való visszatérésének alapját szolgáltató, továbbá olyan szakmát adna a fegyenc kezébe, mely a későbbiekben megélhetése alapjául szolgálhatna).⁹⁸ A munkabér is legyen egységes, s ugyancsak egységesen biztosítsanak lehetőséget a benti életminőség javításában a kereset egy részének felhasználására (legalábbis addig, míg ez államilag nem megoldható).

Mivel szerzőink a javító elmélet erős hatása alatt állottak, kulcskérdés volt számukra a nevelés és oktatás szervezése. Szükségesnek tartják évi 800

forint fizetés és lakás biztosítása mellett minden nagyobb felekezetnek külön lelkészt alkalmazni (római katolikus, görög, protestáns, unitárius papot). Zsidók feltűnően kis számban lévén elítélve, elegendő lenne egy környékbeli rabbival szerződést kötni. Ugyanez vonatkozik (500 forint + 100 forint szálláspénz fizetéssel) tanítók alkalmazására; elengedhetetlen minden intézetben iskolát felállítani, amit könyvtárak egészítenének ki. (Szakkönyvtár a büntetés-végrehajtási személyzetnek, hasznos olvasmányokkal ellátott könyvtár a fegyenceknek.)⁹⁹

Tekintettel arra, hogy az intézetek építési viszonyai az egészségügyi körülmények jelentős változtatását nem engedik meg, a rabok egészségügyi állapota „az államhatalom kétszeres gondoskodását igényli, miután az egészség az embernek legfőbb kincse, s a letartóztatott egyének kevésbé halálra ítélték”. Feltétlenül szükséges tehát az élmezőny javítása – nem luxusszintre, csak a szükséges színvonal eléréséhez –, a gondosabb és gyakoribb orvosi vizsgálat és ellenőrzés, annak megakadályozása, hogy beteg fegyencet küldjenek az intézetekbe, a bilincsre és böjtire szóló ítéletek lehető legalacsonyabb szintre szorítása (eziránt a bíróságoknak utasítás adassék). A kórodák feltétlen fejlesztést és bővítést igényelnek.¹⁰⁰

A nyugat-európai új intézmények közül bár helyeslik a feltételes szabadságra bocsátást, de mivel hazánkban a hozzá szükségeltetett ellenőrző apparátus hiányzott, kedvezőbbnek vélik a kegyelmezési gyakorlat kiterjesztését a $\frac{2}{3}$ részt már letöltött, nem visszaeső fegyencekre. Az állam saját érdekének mondják a fegyencóvó egyesületek létesítésének ösztönzését.¹⁰¹

Követelik a nem magyar illetőségű fegyencek azonnali hazaszállítását (ilyen 1867-ben összesen 170 volt Illaván, Vácott és Lipótvárott). A magyar fegyőrök számára kezelhetetlenek, rendszeres szökési és lázadási kísérletekkel nehezítették az őrzést. Ráadásul semmi sem indokolja ittlétüket, ők még az abszolút kormány idejéből maradtak hazánkban.

Röviden tehát a miniszteri biztosok egységes fegyházfelügyeletet, egységes felsőszintű szabályozást, a fegyencek osztályozását, lehetőség szerinti magánelzárást és házi kezelést tartanak szükségesnek a többi, a „javító rendszerrel” természetes kapcsolatban álló fejlesztés (oktatás-nevelés, lelki gondozás, egészségügyi ellátás) mellett. Pártolják a fegyencóvó egyesületek létrehozását, a feltételes szabadsággal szemben viszont a kegyelmezést szorgalmazzák.

A biztosok által készített reformjavaslatok annak a reformnak alapjai – írják –, melyet ekkor a miniszter már elhatározott. Megerősíti ezt a kormány

egyik szócsove, a Pesti Napló első oldalán közölt cikke 1867. április 4-én. „Nagy reménnyel nézünk most a börtönügy reformjának elébe, mert oly férfiak állnak illetékes helyen ez ügynek élén, kik nem csak méltányolni tudják az e körüli törekvéseket, hanem maguk is azoknak buzgó pártfogói.”¹⁰² Nem lehet véletlen, hogy ezen megállapítás egy minisztériumi tisztviselő tollából éppen aznap került a kormánypárti sajtóorgánom első oldalára, amikor az igazságügyi reformokat kijelölő szaktanácskozmány ülésezett. Nem tévedhetek nagyot, ha úgy ítélem meg, hogy ez és a következő publikáció, mely a tanácskozmány második, hétfői ülése után került a lapba,¹⁰³ egyfajta programnyilatkozatnak tekinthető a tárca részére. A cikkíró Tauffer szerint igaz, hogy „... hosszabb idő fog eltelni, míg e téren a kétségtelentül kinevezendő enquete bizottmányok s az országgyűlés törvényes téren és maradandólag intézkedni fognak, de addig is börtöneinket a jelen szomorú körülmények között nem hagyhatjuk”. Egyelőre ideiglenes reformokra van tehát szükség, mely nem koncepcionális átalakítást jelent, csupán a feudális körülmények visszaszorítását a börtönökben. Javasolja felülvizsgálni a fegyintézetekben és a börtönökben fogva tartottak viszonyait és magatartását; hátralévő büntetésüket – miként az osztrákok tették – kegyelmezzéssel vagy feltételes elbocsátás útján mérsékelni, s ezzel számukat jelentősen csökkenteni. Ez lélegzetvételhez juttatja a büntetés-végrehajtás szakembereit. Azonnal megszüntetendőnek véli a fegyencek munkajelének vállalkozók részéről történő igénybevétele, s a bérleti rendszer helyett a házi kezelés intézményesítését szorgalmazza. Elengedhetetlennek látja a lelki gondozás fejlesztését, a világi oktatás általános bevezetését, a büntetés-végrehajtás igazgatási oldalának rendbetételével a visszaélések csökkentését; lehetőség szerint újabb börtönök építését rendelné el, mivel „épitészeti tekintetben majdnem mindegyik azt tünteti föl, hogy az illető építész inkább mindent tudott volna építeni, csak börtönt nem”.

Mindehhez némi átdolgozással (mondván, időközben új irányzatok terjedtek el a börtönügyben) az 1843-as javaslat börtönügyi plánumát javasolja hatályba léptetni. Nézete szerint ez „egyike lesz az újabb kor codificationális működésének és vívmányai legszebbikének”.

A további lépések irányát levéltári források híján az országgyűlési iratanyagból összegezhethetjük.

Börtönügyi „programbeszédet” ugyan csak 1871 februárjában tartott Horvát Boldizsár, de az előterjesztésekből, jegyzőkönyvi feljegyzésekből, jelentésekből vázolható az út, melyen az igazságügyi kormányzat előre

kívánt lépni. „Az igazságügyi minisztérium költségvetését illetőleg a bizottság figyelemmel volt azon körülmény iránt, hogy a ministerium költségvetése több tételeinek megállapításánál nagyobb takarékoság azért nem valószínűsíthető, tehát a kiadások azért oly jelentékenyek, mivel ... az európai közhaladás pályájáról némileg lemaradt hazánkban az újabb állameszme követeléseivel egybehangzóbb intézményekkel ellátása, továbbá a codificationalis munkálatok sürgős volta ... parancsolólag követelte”¹⁰⁴ – szögezte le az igazságügyi költségvetést véleményező állandó pénzügyi bizottság az 1868-as költségvetés tárgyalásakor. Ezzel kapcsolatban nem vitatta az igazságügyi minisztérium fegyintézetekre vonatkozó költségvetési irányzatait, hanem azokat „változatlanul elfogadandónak véleményeztetik”. Egy esztendőre rá már költségvetési koncepciót is kidolgozott a tárca. Mint leszögezték, három elvet követett a költségek kialakításában a kormányzat. Azonnali feladatának tekintette a bírói függetlenség jogi és pénzügyi természetű garanciáinak megteremtését. Tanulmányozandónak ítélte a tőlünk nyugatra fekvő államok igazságügyi igazgatásának eredményeit, ezért elengedhetetlennek vélte szakemberek tapasztalateseréjét. Végül leszögezte az előterjesztés, „a börtön- és fegyházak állapota hazánkban oly elszomorító, s más művelt nemzetek irányában hátramaradásunkat olyannyira tanúsítja, miként ereink egész megfeszítésével, sőt rendkívüli áldozatokkal is arra kell törekednünk, hogy e téren a mulasztásokat pótoljuk, a hiányokat kiegészítsük, és így a humanitás és előrehaladott tudomány követelményeinek megfelelhessünk”.¹⁰⁵ Az öröklött fegyintézetek állapotáról a harmadik részben már szóltam. Ehhez kapcsolódik az az igazgatási gyakorlat, hogy a hatáskörök, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás általános rendezéséig a hatóságok fogházai (börtönei, tömlöcei, fegyházai – nem volt megállapodott szóhasználat) a belügyminiszter ellenőrzése alatt állottak. Valamiféle egységes elképzelés, egységes börtönügy csak elméleti gondolkodók reményeiben élt. A belügyminiszter érthetően nem törődött a tömlöcökkel, hiszen tudván tudta, hogy azok belátható időn belül kikerülnek hatásköréből. A vármegyék szemléletét a reformkor alapjaiban nem formálta át, a hatóságok felfogásában nem történt változás. Márpedig a szabadságvesztés általános büntetési nemmé válásával a tömlöcöztetés megítélésében is gyökeres fordulatra lett volna szükség.

A költségvetés idézett sorai ezen állapot felmérését követő szilárd elhatározás eredményeképpen kerülhettek az előterjesztésbe, amelyre a pénzügyi bizottság is csak annyit tudott mondani és jelentésében rögzíteni: „... egész mértékben osztja a miniszternek azon meggyőződését, hogy ha e

téren Európa többi művelt népével egy vonalra akarunk emelkedni, egész eréllyel s tőlünk kitelhető minden áldozatokkal kell előre törekedni".¹⁰⁶ Az igazságügyi kormányzat által kért és majdnem teljes összegében megkapott költségvetéstöbbletet (86 623 forint helyett 86 500 forintot, az előző évi teljes összeg 14%-át) három területen tervezték fölhasználni: a (világi és egyházi) oktatásra, az egészségesebb körülmények megteremtésére és a házi kezelés kísérleti bevezetésére Vácott.¹⁰⁷

1867-ben az országgyűlés vita nélkül szavazta meg az előző évi költségvetési irányzatok további érvényét. A '68-as és '69-es költségvetések tárgyalásakor a fegyintézetekkel kapcsolatosan nemhogy ellenvetés, de még hozzászólás sem volt.¹⁰⁸ A jegyzőkönyvekből és naplókából kitűnően a képviselők nem vizsgálták a tételek jelentőségét és súlyát, nem vitatták a tervezett kiadások jogosságát és sürgősségét. Az állandó pénzügyi bizottság hasonlóképpen reagált. Amikor a többi címekből ezres tételeket javasoltak lefaragni a bizottsági tagok, a fegyintézeti költségvetéseket kétely nélkül indítványozták jóváhagyni. Mint megállapították, mert „méltányosabb beruházást hazánkban alig tehetünk, mint midőn eltévedt polgártársaink javításáról, a megátalkodott szerencsétleneknek pedig is emberi méltósághoz illő megfékezésére törekedve e nemes czélnak megfelelő intézményeket létesítsünk”.¹⁰⁹ Íme, a liberális büntetőügyi politika lényegre törő s kifejező megfogalmazása. A politikai szférában még élt ekkor a tiszta szabadelvű eszme, a liberalizálódást akadályozó tényezők még nem aktivizálódtak annyira, hogy a fegyházügyet is elérték volna. Az egyöntetű, az igazságügynek bizalmat szavazó támogatásnak nyilvánvalóan voltak ennél prózaibb okai is. Kétségtelen, szerepet játszott benne a nálánál jóval nagyobb vihart kavaró, aktuálisabb politikai-jogi kérdések sora, a közjogi helyzet rögzítése, a pártok erővonalainak tisztázása, mely erősen korlátozta a képviselők figyelmét. Minden bizonnal élt még a reformkori fogházjavító mozgalom emléke, az osztatlan elismerést aratott '43-as javaslat hatása is a képviselőkben. A fegyintézeti viszonyokat nem is ismerhették kellőképpen, hiszen azok az első nyilvános jelentésig, tehát 1867-ig központi kormányzás alatt állottak, hozzáférhetetlenek voltak kívülállók számára. Ehhez járult, hogy a képviselőknek maguknak is bele kellett tanulniuk a parlamentáris gyakorlatba, ki kellett építeniük információs csatornáikat. Az első években felszólalásaik alapját képező hírek, adatok nemritkán a hírlapirodalomból származtak; ezekre hivatkozva kérdeztek, interpelláltak, vitatkoztak a képviselőházban.

A képviselők lojalitása mellett a minisztériumban folytak a kodifikációs munkálatok. 1868. augusztus 14-én Horvát Boldizsár arra utasította a már korábban is kiküldött miniszteri biztosokat, hogy a magyar szabályozás teljessége okán utazzanak külföldre, s ott tanulmányozzák az utasításban megjelölt fegyintézetek gyakorlatát. A cél a német és a svájci terület volt, a fegyintézetek pedig: Moabit (Poroszország), Zwickau (Szászország), Vechta (Oldenburg), Bruchsal (Baden), St. Georgen (Bajorország), St. Gallen és Lenzburg (Svájc).¹¹⁰ A biztosok feladata volt egyrészt beszerezni minden börtönügyre (és az érintett intézetekre) vonatkozó jogszabályt, házsabályt, belső rendtartást, formuláriát és statisztikát, amihez hozzá lehetett jutni, másrészt részletesen meghatározott szempontok szerint kellett feldolgozniuk a látottakat. Érdeemes szemügyre venni az utasításnak ezt a részét, mert világossá teszi, mi foglalkoztatta a minisztert. A pontokra osztott feladatok a következők:

- feltérképezendők az építészeti viszonyok (az összes létező helyiséggel, a fenyítőkamráktól a munkatermekig);
- beszerzendők a kimutatások a személyzetről, azok beosztásáról, tisztviselők, őrszemélyzet és szolgák arányáról, fizetéséről, hatásköréről;
- felderítendő az intézetek belső szervezete;
- élelmezési körülmények;
- a munkaszervezés keretei, különös tekintettel a mezőgazdasági munkára;
- az oktatás, lelki gondozás körüli intézkedések;
- a női fegyencek, illetőleg fiatalkorúak kezelésének specialitásai;
- megvizsgálandó: működik-e a feltételes szabadon bocsátás, milyen hatékonysággal;
- továbbá az esetlegesen létező óvóegyletekre vonatkozó tapasztalatok kerültek a „beszerzési” listára.

A miniszteri utasítás pontról pontra követi a Csillag és Tauffer által vázolt reformprogram pontjait, s az alaposabb, körületekintőbb szabályozás kedvéért iktatta be a miniszter a tapasztalatszerző körutat.

Részben e tanulmányút eredményeként született meg az 1869. évi fegyházi rendtartás, mely ugyan részleges és ideiglenes volt, mégis tükrözte már a modern börtönügy alapelveit. Részleges volt, mert nem terjedhetett ki a törvényhatósági intézetekre, tehát csak az országos fegyintézetek szabályzata lehetett. Ideiglenes volt, mert csupán az egységes börtönügy kialakításáig, a szervezeti-igazgatási és koncepcionális egység létrehozásáig

terveztek hatályban tartani. De ideiglenes volt azért is, mivel néhány, a közeljövőben változó feltétellel (így az előző kormány által kötött bérleti szerződések érvényével) kénytelen volt számolni; azok bekövetkeztéig tehát átmeneti intézkedéseket kellett hozni. Ezen kondíciók között azonban a lehetőségig keresztülvitték az új követelményeket. Ebben nem kis szerepe volt Csillag Lászlónak és Tauffer Emilnek, a reformjavaslatok szerzőinek.

Az igazságügyi kormányzat aktivitását jelzi az intézetigazgatók leváltása is. Horvát Boldizsár messzemenően tekintetbe vette Deák Ferenc azon igényét, hogy az új érában „jöjjenek tekintetbe azon egyének, akik mint katonák 1848-ban a magyar szabadságharcz alatt a hazának hasznos szolgálatoakat tettek”.¹¹¹ Így lett Vác igazgatója Czóbel Pál egykori szamosújvári várnagy, Lipótváré Kovács Ernő negyvennyolcas őrnagy, Nagyenyedé Inczedy László volt ezredes. Új igazgatót kapott Munkács is, itt Breisswert Alajos volt ügyvéd és balassagyarmati tisztiügyész kapta kezébe a fegyház-kormányzatot.

A nyugalmas parlamenti helyzet azonban néhány év múltán alaposan megváltozott. A közjogi harcok elcsitultával, a képviselői magabiztosság megizmosodásával, a nyilvánosság szélesedtével az igazságügy-miniszternek is egyre keményebb kritikára, a rendezendő ellenzéki padsorok irányából mind élesebb támadásokra kellett számíthatnia. Ezek az oppozíciók nézeteinek és céljainak megfogalmazására készítették a minisztert. A válaszközből 1870-ben már kikerekedett a börtönügyi reform iránya is. Sőt, az általunk átvizsgált hivatalos iratanyagban itt bukkant föl először a börtönügyi reform kifejezés is.

1870-ben a költségvetési javaslatot kísérő miniszteri előterjesztés szerint a legsürgősebb teendők:

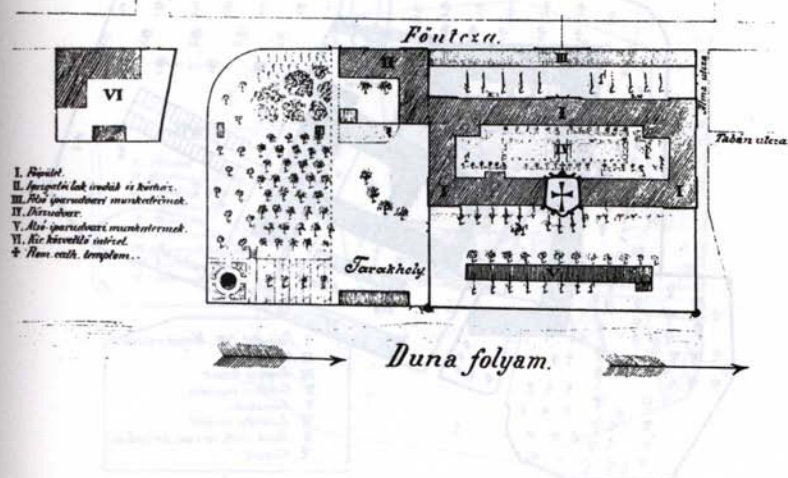
1. „...az egyes fegyintézetekben magánzárkák építéséről kellend gondoskodni, szükséges corrolariuma lévén ez a börtönügyi reformnak” (vagyis a tárca ekkor már letette a voksot a fokozatos rendszer mellett, mely a cellaépítés erőltetett ütemét követelte meg);

2. „...a vallási oktatásra, valamint az egészségügy javítására az eddiginél nagyobb gond fog fordíthatni”;

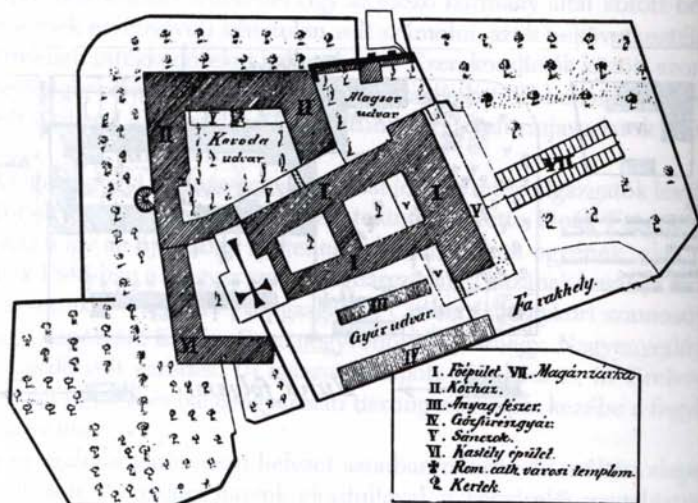
3. „...a felügyeleti személyzetnek szaporítása elkerülhetetlen szükségessé lőn”;

4. „...a politikai vétségek miatt vizsgálat alatt állók, valamint a sajtóvétségek miatt elítéltek számára Vácson egy állami fogház felállítása azon okból

Váci fegyintézet rajza

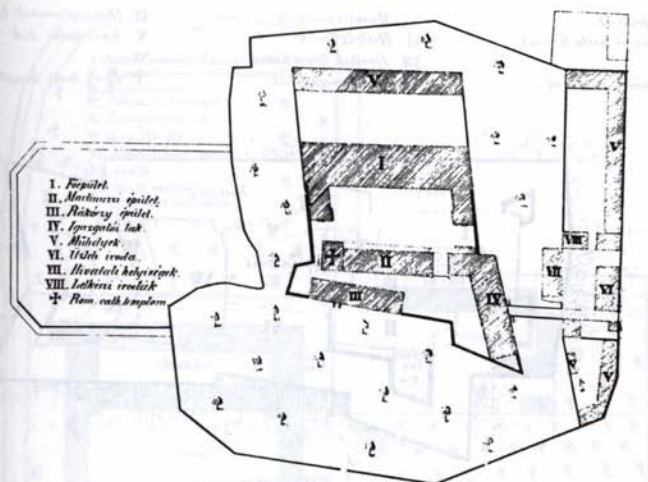

Illavai fegyintézet rajza

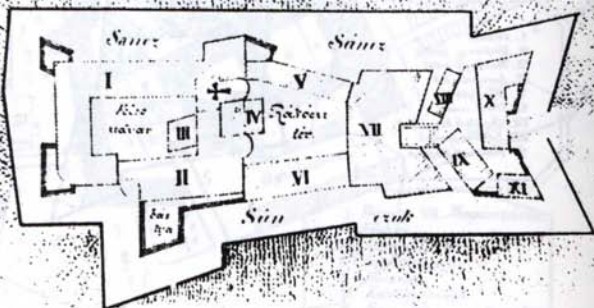
Szamosújvári fegyintézet rajza

szamosújvári fegyintézet

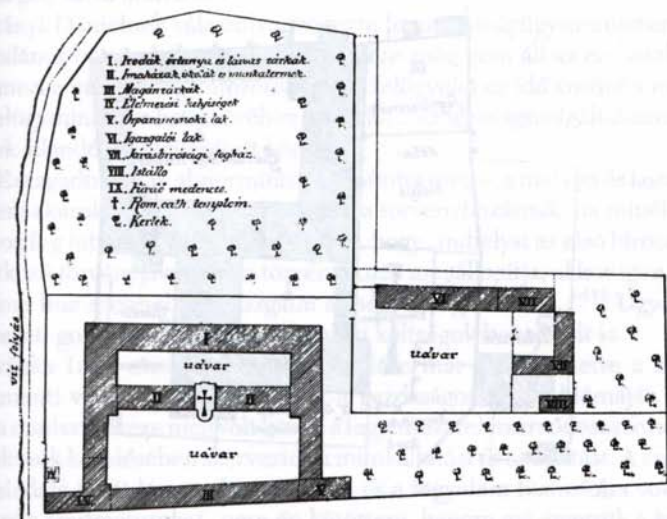

Munkácsi fegyintézet rajza

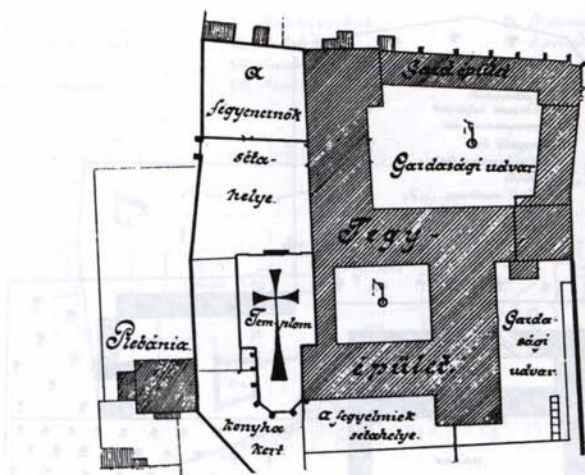
I Háló teremek.	V Alapítványok.	IX Örpármesterek lakása.
II Körház és háló teremek.	VI Hálóterem.	X Lepénygáti lak.
III Kút.	VII Tizedek raktárak.	XI
IV Pótsánc épülete.	VIII Szalmacsokor.	† Róm. katól. templom.

Nagyenyedi fegyvertézet rajza

Márianosztrai fegyintézet rajza

volt szükségszerű, mert ezeket a közönséges bűntényért elítéltekkel egy helyiségbe zárni nem lehet”.¹¹²

Irányi Dánielnek válaszolva szögezte le az igazságügy-miniszter, hogy az általános börtönreform „életbeléptetése még nem áll az én hatalmam-ban, mert a megyei fegyintézetek feletti felügyelet ez idő szerint a megyék s a belügyminiszter hatásköréhez tartozik... az igazságszolgáltatásnak nin-csenek állandó és elkülönített közegei”.

„Ez tagadhatatlan abnormitás – állapította meg –, a melyen és lassankint segíteni akarok; s meg fogom köszönni a törvényhozásnak, ha minél előbb célhoz fog juttatni.” Megígérheti tehát, hogy „mihelyest az első bíróságokra vonatkozó törvényjavaslatot a törvényhozás megállapítja, akkor igen is első gondom lesz azonnal megvizsgálni a megyei fogházakat...”¹¹³ Ugyanezen szervezeti gond akadályozza a rabtartási költségek behajtását is.

Ivánka Imre ezzel kapcsolatos kérdése már előrevetítette a későbbi parlamenti viták egyik fő kérdését: a gazdaságosság problémáját. Ekkor még a miniszter keze meg volt kötve: a fegyintézetek szerződéses formában, vállalkozók kezelésében szervezték a munkáltatást és az ellátást. A személy-zet feladata tehát lényegében az őrzés és a fegyelem biztosítása volt csak. Ezeket a contractusokat „nem én kötöttem, hanem azt átvettük a korábbi kormánytól. Ha jól tudom, az még 2 esztendeig tart, addig kötelező” – felelte a képviselői támadásra a miniszter.

Mint tudjuk, az igazságszolgáltatás és a vármegyei hatóságok elválasz-tása elvben ugyan 1869-ben megtörtént,¹¹⁴ a gyakorlati megvalósítás azon-ban 1872-ig elhúzódott. A börtönök átadásáról csupán 1871-ben rendelke-ztek¹¹⁵ s a végrehajtás formalitásairól is csak egy decemberi miniszteri leirat szól.¹¹⁶ Horvát Boldizsár 1871. június 5-éig volt hivatalban. Így igazságügy-miniszterként a börtönügy egységesítését már nem élhette meg. Kétségkí-vül hatott azonban liberális koncepciója utódainak börtönügyi politiká-jára is.

E törekvések legrészletesebb összefoglalását az 1871. évi költségvetés vitáiban adta meg, nem sokkal leköszönése előtt. Nézeteinek és miniszter-sége alatt folytatott ez irányú tevékenységének kifejtésére ezúttal is a képviselők intenzív támadásainak hatására vállalkozott.

Nem tanulság nélkül való szemügyre venni azokat a képviselői megnyil-vánulásokat, melyek éle a tárcát (vagy akár személyesen a minisztert) érték. Előre kell bocsátani, hogy az igazságügyi kormányzat börtönügyi tevékeny-ségét jobbról és balról egyaránt érte kritika. Sokszor ugyanarra a kérdésre

vonatkozóan. Míg például egyesek azt nehezményezték, hogy túl sokat költ az állam a fegyverek élelmezésére, addig mások kifogásolták, mennyire csekély az erre fordított összeg, milyen elégtelen az étkeztetés. A képviselők kifogásai egyébként két kérdéscsoport körül kristályosodtak ki. Egyik volt a gazdaságosság, a másik az ellátás színvonala, egyáltalán a rabkezelés. Míg az első jellemzi a képviselői megközelítés döntően kívülálló, gazdasági szempontból racionális voltát, a második a hozzászólások laikusságát emeli ki. Szakmai kérdésekről alig esett szó. Irányi Dániel ugyan szokás szerint kitért a megyei fogházakban tapasztalható, differenciálás nélküli elzárásra, Kiss Miklós pedig reményének adott hangot, hogy „... el kell jönni az időnek, amikor a politikai és társadalmi bűnök és azok büntetési módjai szigorúan el fognak különíttetni egymástól, és ha sejtelnem valósul: a politikai bűntettek talán nem is fognak szerepelni a bűnök lajstromában...” Ha ez túlzásnak tűnt is, részben igazolta őt a szakma: a büntetés-végrehajtásban ekkor már működött a váci államfogház, mint fentebb láttuk, kifejezetten politikai vizsgálati foglyok és sajtóvétségért büntetést kapottak fogva tartására.¹¹⁷

Az, hogy a börtönügyi gazdaságtalanság föltűnt a képviselőknek, nem csoda. A fegyintézetek bevételei jócskán alatta maradtak a kiadásoknak.¹¹⁸

A bevételek ritkán haladták meg a kiadások 10%-át, leginkább jóval alatta maradtak. A képviselők a bevételi forrásokat próbálták meg elemezni. Máriássy Béla nehezményezte, milyen kevés térül meg a rabköltségekből. „...ha Magyarországon körültekintünk, lakóinak $\frac{1}{14}$ – $\frac{1}{15}$ része falusi lakoságból, tehát olyanokból áll, akiknek effectiv vagyonuk van. Tehát ha ezen összeg vissza nem téríttetik, miniszter úr az oka, ki a törvényeket végrehajtani nem tudja...” Azt is észrevételezte, hogy az egyes fegyintézetek költségei között lényeges eltérés van. „Pedig – mint állítja – a rab gyomra mindenütt egyforma, s a rabot különféleképp tartani nem lehet.” A szakadék óriásinak tűnik. Míg Illaván ez az összeg évi 11 forint, Pest megyei hatósági fogházban 4 forint 80 krajcár. Miért e lényeges különbség? – teszi föl a kérdést. Simay Gergely a csekély jövedelem forrását a bérleti rendszerben látja. „... méltóztassék az igen t. miniszter úr a káros haszonélvezeti rendszer félretételével mindenütt... a sokkal előnyösebb házi kezelést alkalmazásba venni.” Irányi Dániel: „Sokallom az árát, mely az élelmezésért fizettetik, valamint keveslem a munkát, és illetőleg a munkának értékét, mely az államfogházakból kikerül.”

Az ellátással kapcsolatosan a képviselők kifogásolták az erre szánt összegek – szerintük – magas voltát. „Egy honvédnak élelme, ki a hazát védi,

ki nekünk dicsőséget szerez, kerül 30 nap alatt, ha rendszeresen élelmeztetik... 6 forintba, míg a raboké 15 forintba kerül. Egy béres család élalma 134 forintba kerül. Ebből három tagra fejenként körülbelül 3 frt 80 krajczár esik egy hónapra. Tehát hárommannyiba esik egy rab élelmezése.” Máriássy Béla: A probléma nem új keletű. A nemzetközi szakirodalomban rendszeresen számolnak be ehhez hasonló összeütközésekről. Emlékezzünk csak, nálunk Széchenyi István tette szóvá, hogy vajon mi fontosabb a nemzetnek: a rabok jóltartása vagy a nép felemelése?¹¹⁹ A szembeállítás természetesen nem szakszerű, de kétségkívül van valóságalapja. A fegyintézetek lakóinak tisztességes (de ahogyan a szakemberek mondják: minimális) ellátása kötelessége az államnak. Olyan élelmezés, mely megóv a betegségektől, testi leromlástól, ragálytól. Olyan élelmezés, mely a feudális tömlöcbüntetést, melynek lényegi eleme volt a sanyargatás, átbillenti a szabadságvesztés modern értelmébe, melynek kizárólag szabadságfosztás az alapja. A börtönmunka értéktelensége nem a rabok hibája, nem lehet következményeit az egyébként erősen dolgoztatott letartóztatottak nyakába varrni. Ám a laikus megközelítésnek is igaza van. Persze nem úgy, mint Zlinszky György gondolta: „Szép dolog a phylantrophismus és humanismus, és ha valaki követi ezeket, ez bizonyos csak szép fényt vet az illető lelkiületére... Ez ellen, mint mondom, nincs kifogásom; hanem van kifogásom az ellen, hogy oly államban, mely el van merülve adósságba, melyben a birtokos osztály fülíg adós, melyben az iparos osztály alig bírja tengetni életét, s alig bírja fizetni adóját, fönntartani családját: hogy mondom azon államban mindjárt első szervezkedésünk alkalmával azon kezdjük, hogy a fegyenczeknek jobb és kényelmesebb ellátásról gondoskodjunk... azon kezdjük, hogy építünk fegyenczpalotát, s berendezzük azokat úgy, hogy e részben hazánk az európai civilizáció színvonalán legyen...” A kérdés laikus, demagóg színezete mellett (feltehetően véletlenül) lényeges szakmai kérdést is tartalmaz; vajon célt tud-e érni a nevelés, a jobbítás a büntetés-végrehajtási intézetben, ha a bentlét összehasonlíthatatlanul „kellemesebb”, mint a kintlét, ha a büntetésüket letöltők sokkal sanyarúbb helyzetbe kerülnek szabadulásuk után, mintha „bent” maradtak volna. Vajon – legyen az bármely humánus megfontolás is, bármennyire lényeges kérdés is a liberalizmus szempontjából – szervezhető-e a büntetés-végrehajtás a reális társadalmi viszonyoktól elszakítva, tisztán szakmai szempontok alapján? Ez volt a dualista börtönügy első éveinek nagy kérdése.

Horvát Boldizsár válaszában erre próbált megfelelni. Előljáróban elismerte a korlátokat.

„...Ha valaki azon kérdést intézi hozzám, hogy az országos fegyintézetek ügyében megtörtént-e minden akként, hogy azok a tökély legmagasabb követelményeinek megfeleljenek? azt mondom: nem. És ez igen természetes azért: míg a börtönrendszer reformja a törvényhozás által meg nem állapíttatik: én administratív úton nem hozhatok be olyan intézkedéseket, melyek a törvényhozás határozatainak praejudikálnának.” Nem lehetett tehát dönteni a börtönrendszer kérdésében, habár magánzárkák építésével megkezdett az igazságügyi kormányzat egy utat a fokozatos rendszer bevezetése felé. Nem lehetett egységes a börtönigazgatás Magyarországon, hiszen a megyei börtönök, a fogházak többsége tehát a belügyminiszter hatósága alá tartozik; de a fegyintézetek egységesítésében nagy lépést tett meg előre a tárca. 1869-ben kibocsátották a „Házaszabályokat”, melyek egységesek valamennyi intézetre, s megkezdtek az adminisztratív felzárkóztatást a személyzet, a fizetések, a tárgyi feltételek dolgában is. Nem lehetett egységes gazdálkodási rendet bevezetni, mert még jó néhány bérleti szerződés érvényben volt, de ahol erre mód volt (először Vácott), ott bevezették a házi kezelést, szép sikerrel, jóval nagyobb gazdaságossággal, mint a vállalkozói szisztémában. (Az élelmezési kifogásokat könnyedén hártotta: azok részben eltérő számolási módszerből, ártételekből adódtak, részben a vállalkozókkal kötött rossz kontraktusokból.)

Emellett „...ha valaki azon kérdést intézi magához: történt-e e téren addig is, míg a törvényhozás gyökeresen fogja megoldani a kérdést, történt-e mondom haladás? és ha egyúttal az ország fegyintézeteit bejárva lelkiismeretesen akar a kérdésre felelni: lehetetlen a mi érdemünket elvitatni.” A kormányzat felszámolta az „ázsiai állapotokat”, melyek a törvényhatósági intézetekben eddig éltek. A fegyencek megfelelő ellátást kaptak, rendszeres az egészségügyi ellenőrzés, egészséges körülmények között őrzik már őket. Megkezdődtek az építkezések a börtönépítési hiányok pótlására. A rabokkal való humánus bánásmód érdekében eltörölték a bilincset, a botbüntetést vagy testfenyítést, megkezdődött a fogva tartottak osztályozása, fokozott gondot fordít a fegyintézetek irányító hatósága a lelki gondozásra és nevelésre. Mindenütt gondoskodtak kellő számú lelkészről, emelték a tanítók számát. Mindezt emellett, hogy a fegyenclétszám időközben gyarapodott, melynek oka egyfelől a korábban törvényhatósági fogházak-

ban tartott, egy esztendőnél hosszabb időre elítélt rabok tömeges átcsoportosítása a fegyintézetekbe.

A miniszter beszéde után lényegében módosítás nélkül elfogadta a ház a fegyintézeti költségvetést.

Ennek ellenére érződik már a feszültség: a tiszta, elvhű liberalizmus és a kiegyezéssel Magyarország realitása, összeütközéseinek hangulatát előlegzi meg a börtönügyi költségvetési vita. Hiába Horvát Boldizsár és a körülötte csoportosuló szakemberek szándéka: a mindennapok gyakorlata és a költségvetés állapota olyan gátakat emeltek már ekkor a nyugati mintájú börtönügy kialakítása elé, melyek áthághatatlanak bizonyultak. Ez egy olyan lépéshátrányt tartósított, mely azután hazánk polgári korszakának valamennyi periódusára jellemzővé vált.

Horvát Boldizsár utódai egészen a Csemegi-kódex életbe léptetéséig inkább szervezeti kérdésekkel voltak elfoglalva, mintsem a börtönökben bevezetendő rendszerek egységes megteremtésével. Mindegyre fölbukkan az érvelés: addig is, amíg törvényhozási úton, általánosan rendeztetik a börtönrendszer kérdése, ideiglenes jogszabályokkal javíttatik ki a fennálló állapot. Bittó István az 1872. évi költségvetés előterjesztésénél a fegyintézeti ügyben legnagyobb változtatást a tanítófizetés emelésénél próbálta elérni.¹²⁰ Az 1873-as előterjesztést már Pauler Tivadar készítette. Számára a fegyintézeteknél a legnagyobb problémát a bérleti rendszer jelentette. A bérleti rendszerről beszámolva, úgy tűnik az olvasónak, mintha az ő nevéhez fűződne a házi kezelés bevezetése „...amelyet néhány fegyintézet háztartásában már is életbe léptettem és a melyet fokozatosan a többi fegyintézetben is alkalmazni szándékozom”.¹²¹ Erősen kritizálja az „általános bérleti rendszert”, mondván, hogy

– nem lehetett igazán megállapítani benne egy-egy fegyenc élelmezési költségét, lévén, összefolytak a legkülönbözőbb költségek egy főösszegbe. Így a takarékosági szemléletet realizálni szinte lehetetlen volt;

– az állam a szerződések lejártakor köteles volt „becsáron” átvenni a bérlőtől az „elfekvő” ruhakészletet, amely olykor 20–30 000 forintra is rúghatott (ezt amúgy a bérlő olcsó fegyencmunkával állította elő);

– az építkezések azon részét, melyek felújítások, kiegészítések voltak, s meghaladták az 5 forint értéket, a vállalkozó fegyencekkel végeztette, az államnak azonban piaci áron számlázta le...;

– nemcsak a rabok, de a személyzet ellátásáról is a bérlő gondoskodott, ami természetesen kedvezőtlen befolyást gyakorolt a rabok ellátására;

– s végül a bérlő tetszése szerint rendelkezhetett a fegyencmunkaerővel.

A kép egyértelmű. Ami azonban kevés derűlátásra adott okot, az Pauler következő szavaiból körvonalazódott: „meggyőződést szereztem arról is, hogy az elméletileg legtöbb előnyt ígérő teljes házi kezelési rendszer legalább ez idő szerint nálunk szintén nem foganatosítható... Ezen rendszer ugyanis teljesen berendezett intézeteket, alkalmas hivatalnokokat, előbbre haladott kereskedelmi és közlekedési viszonyokat feltételez, mely feltételeknek nagy részben hiányával vagyunk...”¹²² S az eredmény? Megint egy öszvérmegoldás: a „vegyes kezelés”. Vagyis az élelmezés és a rabmunkaerő értékesítése továbbra is bérleti formában oldatik meg, a szükségletek házilag kezelteknek. Ami a leghátrányosabb tehát a rendszerben, a munkaerő bérbeadása – az maradt. Ez a „vegyes kezelés” igényli a fegyszemélyzet szaporítását.

Amúgy érthető, hogy a minisztérium átmenetileg lemondott a börtönjavításról (legalábbis rendszerszerűen), hiszen rendkívül sok dolga akadt a törvényszéki fogházak átvétele kapcsán. A királyi ügyészségek alá kerülő fogházakban az állapotok nagyságrendekkel voltak elmaradottabbak, mint a fegyintézetekben. A megyei fogházakban semmi sem történt a szabadságharc óta a javítás érdekében (ha csak a neoabszolutizmus igazságügy-miniszteri rendeletét nem tekintjük annak, mely elvi követelményeket támasztott a fogházakkal szemben, anyagi feltételek biztosítása nélkül). Az 1875. évi vitában Irányi Dániel támadásával szemben szögezte le Csemegi Károly, hogy a házi kezelés „mint minden nagy fontosságú s nagy pénzkiadással, s így risikóval járó kérdés: azt hiszem ez sem oldható meg egyszerre általánosságban egy általános intézkedéssel, hanem lassanként, próbák után. Az előbbi igazságügy-miniszter tehát előbb próbákat tétetett, s most már van több börtön, melyekben az ellátás nem bérlet útján, hanem házi kezelés által történik a királyi ügyész fölügyelete alatt.” A fogházakon kívül teljesített munkáltatásról így szólt: „mindenütt általános elvül és utasításul van kiadva a dolgoztatás. Nagyon természetes, hogy a múltból átvett börtönök nem lévén azon állapotban, hogy belől dolgozhassanak az emberek; de a legnagyobb kár és épen a javítás szempontjából legnagyobb veszély abban lévén, ha egyáltalában nem dolgoznak a rabok: az előbb igazságügyminister úr czélszerűnek tartotta, ott, hol másképp nem lehet, de ahol a fölügyázat tökéletesen biztosított, a börtön falain kívül is a dolgoztatást behozni.”¹²³ A rá következő év miniszteri előterjesztésében Perczel Béla így értékeli a helyzetet: „A f. évi igazságügyi költségvetés indoklása kiemelte már a kir.

ügyészszégi börtönök szomorú állapotát, s különösen azt is, hogy az előirányzott összeg a szükséges munkálatoknak csak igen mérsékelt részére fog fedezetet nyújtani.”¹²⁴ Az 1877-es költségvetésnél komoly gondként jelent meg, hogy a közös hadsereg költségkímélés okán leszállította a fegyintézetek külső őrségének létszámát, mely jelentős fegyőri állásgyarapítást követelt meg.¹²⁵ Az 1879-es költségvetés előterjesztésénél ismét Pauler Tivadar állt a Ház elé. Visszatérve – a bérleti rendszer iránti engesztelhetetlen ellenszenvétől vezérelt – átalakításokhoz, újfent a bérleti rendszer kártékonyágáról szólt. „A fegyintézeti ipar jövedelmezőségére egyrészt az ipar és kereskedelem terén uralgó pangás, másrészt azon körülmény van nyomasztó hatással, hogy fegyintézeteink nem csak czélszerűtlen berendezéssel vannak építve, hanem a fegyenczek létszámához képest kevés helyiséggel és kevésbé alkalmas munkahelyekkel vannak ellátva.” (Az elmúlt tizenkét esztendőben a bérlők ebben igen kevésbé voltak érdekelve.) „A fegyintézeti ipar fejlődésének nem csekély hátrányára szolgál az is, hogy az 5 férfi fegyintézet közül csak kettő van oly vidéken, ahol a forgalmi összeköttetések és az iparüzleti viszonyok az intézetek iparát és jövedelmét előmozdítják.”¹²⁶

Összefoglalva a kormányzati politikát, világossá vált, hogy az általunk vizsgált periódusban a dualizmus kormányai kétségkívül javítani akartak a fegyházak és börtönök állapotán, átfogó koncepciója azonban csak a Horvát Boldizsár vezette igazságügyi tárcának volt (nem kis mértékben Csillagnak és Tauffernek köszönhetően). 1867–1871 tárcatevékenysége átfogó módon próbálta szabályozni a büntetés-végrehajtási intézetek ügyét, ez azonban csak a fegyintézetekben sikerült, lévén a törvényhatósági fogházak a megyei hatóságok és így a Belügyminisztérium fennhatósága alatt. Bittó István, Pauler Tivadar, Perczel Béla minisztersége idején már nem maradt igazán erő a javításra, alattuk hajtották végre az igazságszolgáltatási tevékenység leválasztását; a modern bírói, ügyészi, közjegyzői szervezet kiépítését. A börtönügyet ez annyiban érintette, hogy a teljesen elhanyagolt, botrányos állapotban lévő feudális tömlöcszinten álló megyei fogházakat a jogszabály az ügyészségek alá rendelte, minek következtében átkerültek az igazságügyi tárcához. Lehetett mindent előlről kezdeni: az egészséges helyiségek kialakítását, a rabmunkáltatás feltételeinek megteremtését, s mindazt, amin az igazságügyi kormányzat a fegyintézetekben évek óta fáradozott bizonyos elvitathatatlan eredménnyel.

Magát a kormányzati koncepciót tekintve annak központi feltételezése volt egy eljövendő törvényi szabályozás, minek következtében minden

intézkedést és szabályozást ideiglenesnek tekintettek. Ahol érdemi eredményeket értek el: lelki gondozás és tanítás (állások létesítése, jobb fizetés, iskolák) mint a jobbítás feltétele; egységes szabályozás (az 1869-es majd 1870-es szabályzatok, melyeket később megpróbáltak kiterjeszteni a megyei fogházakra is); magánzárka-építkezések (első lépések az ír rendszer meghonosítása irányában); a házi kezelés próbaképpeni bevezetése Vácott, majd részlegesen több intézetben (a félféudális kezeléstől örökölt bérleti rendszer felszámolása érdekében); a politikai és sajtóvétségek miatt elítéltek elkülönítése (államfogház Vácott); végül az egészségügyi körülmények javítása (rendszeres egészségügyi ellenőrzés).

4.3. A börtönügy – számokban

Úgy véljük, az már a fentiekből is kiderült, hogy a börtönügy javításának buktatója a pénzügyi fedezet. A humanitárius elvek meghonosítása tetemes pénzüsszegeket igényel (ellátás, ruházat, egészségügyi viszonyok, életkörülmények javítása), egy bevezetendő börtönrendszer jelentős építkezéseket, mely ugyancsak pénzbe kerül; a munkáltatás hasznos és rentábilis megszervezése (a házi kezelés) megint csak. A személyi feltételek a ráfordítások függvényében teremthetők meg: lelkészek, tanítók, művelt irányítók és tanultabb felügyelők is csak akkor szegődnek el a büntetés-végrehajtásba, ha legalább olyan szinten megfizetik őket, legalább olyan kedvezményekben részesülhetnek, mint a „kint” dolgozók. Jó példa erre az 1872-es előterjesztés indoklása, mely a parlamentben is vihart kavart. A miniszter világosan összefoglalta azokat a gondokat, amelyekkel a fegyintézeti oktatás küzdött. Az átlagszámítás alapján egy fegyintézeti oktatóra 184 fegyenc esett. A fegyenclétszám egyre növekedett, a tervszerű oktatás megkezdése óta tanítottak már „felsőbb osztályba” léphetnének, az újonnan bekerülteknek kezdő osztályokat kellett nyitni. A fegyintézeti tanítónak tehát két, máshol három osztályt kellett tanítania. Több nyelven kellett volna az oktatásnak folynia: Munkácson például magyar, német, tót, szerb, román és rutén fegyencnek vettek részt az oktatásban. És mindezen terhekhez járult, hogy a fegyintézeti tanítók fizetése – jóllehet nekik felnőtt emberekkel és bűnözőkkel kell dolgozniuk – messze elmaradt az iskolai tanítók fizetésétől. Az 1868:38. tc. 14. §-a például a polgári iskolai tanítók fizetését 7–800 forintban állapította meg. Ekkor a fegyintézeti tanítók fizetése Mun-

kácson 105, Lipótváron 315 forint volt, Illaván, Szamosújvárott és Nagyenyeden egyáltalán nem volt tanító. Jóllehet 1870-re a tanítók fizetése Nagyenyedet leszámítva elérte az 500 forintot, de tekintettel a lényegesen nehezebb körülményekre, ez is kevésnek bizonyult. (A segédtanító fizetése azonos volt a teljesen képzetlen fegyőrével: 300 forint.)¹²⁷ Ahogyan Bittó István fogalmazta: „a fegyenczeknek oktatás és szellemi kiképzetés általi javítása és a későbbi istenfélő életre való képesítése kiváló szerepet játszik az országos fegyintézetekben. Azonban az oktatás eddigelé még a kezdet nehézségeivel küzd; és a jelenlegi tanerők mellett – ezek csekélysége miatt – a kezdetlegesség állapotából ki sem bontakozhatnak.”¹²⁸ A tanítók problémája csupán reprezentálja általában a fegyintézeti személyzet fizetségének (s az ezzel kapcsolatos megbecsültségnek) kérdését. Az intézeti tisztségviselők javadalmazásának kérdése sok gondot okozott a kormánzatnak. Részben azért, mert a különféle intézetekben dolgozók bére eltért egymástól.¹²⁹ Kirívó példának okáért, míg az illavai igazgató 1260 forintban részesült, addig a szamosújvári csak 840-ben, s a nagyenyedi 500-at kapott csak! A feszültségek kifelé is élesek voltak, mert a javadalom alatta maradt más területek bérezésének. Összehasonlításképpen: a minisztériumi fogalmazók 800–900 forintot kerestek, még az ajtónálló is 420 forint bért kapott. Nagyenyed második embere, az ellenőr csupán 300-at, ami tekintve a feladatok nagyságát, a megkövetelt képesítést, a körülmények jelentős eltérését, egyszerűen felháborító lehetett. Mint említettük, az átlag igazgatói fizetés (az adatok 1868-ra vonatkoznak) 1260 forint volt. Ezt egybevetve egy átlagos bírói fizetéssel (2000–2500 forint), nagyon kevésnek tűnik. Hisz az intézetek igazgatóit közel ezer fegyenc és a személyzet fölötti felügyelet felelőssége terhelte.¹³⁰ A miniszter ezt alkalmi jutalmazásokkal próbálta pótolni.¹³¹

A szolgák kategóriájába tartozó börtönmesterek és felügyelők helyzete sem volt jobb. Fizetésük 126 és 180 forint között mozgott. Ehhez képest a teljesen felelősség nélküli, „egyműszakos” beosztásokat a királyi tábla háromszoros-négyszeres bérrel honorálta. Az ajtónálló 400 forintot, a hivataloszolga 300–350 forintot, a háziszolga és a kapus is legalább 200–300 forintot vihetett haza.¹³² Mindegyikőjük felülhaladta tehát a börtönszemélyzet fizetését. S ráadásul micsoda különbség a körülményekben! A fegyintézeti munka valamelyik távoli helyhez kötötte a fegyőrt, sokkal nagyobb felelősséget követelt tőle, nagyobb felelősséget munkájában, ezernyi kellemetlenséget. A büntetés-végrehajtási őrszemélyzet „bázisa” nyilvánvalóan az a

környékbéli paraszt-cseléd, esetleg iparosréteg, mely műveletlensége folytán, szakképzettség híján vagy egyéb (piaci) okok következtében saját foglalkozását úgy nehezebben tudna megélni. De hol van ez a kényszerhelyzet a liberális börtönjavítók nagy álmától, a művelt, humánus, tanítani és javítani képes, erkölcsi mintát nyújtó börtönszemélyzet kialakításától! A kapitalizálódás pedig még fokozottabban ellene hatott a fegyintézetek fejlesztésének. Korabeli jelentések számtalanszor hivatkoztak arra, hogy a mezőgazdasági-ipari bérmunkásrétegből toborzott fegyőri állomány elhagyja a szolgálatot, mert a kibontakozó gazdasági fejlődés, iparosítás felverte a munkabéreket, melyek időnként másfélszer-kétszer magasabbak a fegyőrinél. Az intézetek többsége szállást sem tudott biztosítani a felügyelőknek, így az erre szánt összeg alaposan csökkent a amúgy is szerény honorárium mértékét...

Természetes ennek tükrében, hogy a tárca és a szakemberek támasztotta minőségi elvárások – akár a tisztviselők, akár az egyszerű szolgálattelvők irányában fogalmazódtak is meg – irreálisnak bizonyultak. Az anomáliákat a kiegyezés utáni években megpróbálták rendezni, de hamarosan megszűnt az erre szolgáló anyagi fedezet. Az igazságügyi vezetés végül is a lemaradást nem tudta korrigálni, az igazságügyi tisztviselői és szolgálattelvői között a büntetés-végrehajtásnál dolgozók mindig az utolsó helyre kerültek, ami természetesen aláásta társadalmi presztízsiüket is.

Mint láthattuk, rendszeres vitát provokált a Házban a rabmunkáltatás ügye. A fegyintézetek átvételekor (s még jó ideig) a bérleti rendszerben kellett gondolkodni, aminek egyik következménye volt, hogy a bevételek és kiadások között nagy úr tátongott. Enyhébb esetben a különbség négy-öt-szörös, a legtöbb esetben ennél jóval több, tíz-tizenöt-szörösére is rúgott a kiadás a bevételnek. A megoldást a tárca a házi kezelés behozásában látta, ez azonban korszakunkban nem valósulhatott meg. Így maradt a kiadások költségvetési keretből történő finanszírozása.

A kiadások harmadik tetemes pénzmennyiséget felemészítő csoportja az építkezések költségeinek fedezése. A kiadások nagy része természetes fenntartási munkálatok fedezésére szolgált, az új építkezések két részre bomlottak. Egyik a korszerűsítéssel-modernizálással kapcsolatos: például a használhatóbb terembeosztás kialakítása, a szolgáltatóhelyiségek számának bővítése, az elhelyezés javítása, a fűtés korszerűsítése. A másik a börtönrendszer tervéből fakad: a fokozatos szisztéma meghonosításához elengedhetetlenek voltak a magánzárkák. 1870-ben Munkács 4000, Vác 14 000,

11. táblázat

Az országos fegyintézetek kiadásai és bevételei 1868–1870-ben
(forintban)

	1868		1869		1870	
	kiadás	bevétel	kiadás	bevétel	kiadás	bevétel
Illava	83 222	10 076	104 137	13 382	114 964	13 382
Lipótvár	81 951	21 500	120 748	11 460	134 543	13 358
Márianosztra	23 429	380	24 672	1 859	27 230	1 492
Munkács	66 134	5 562	61 299	5 088	81 716	7 384
Nagyenyed	13 263	384	15 236	10	19 759	193
Szamosújvár	79 479	7 367	83 774	5 387	107 228	4 915
Vác	135 522	16 755	110 864	14 864	128 771	14 594
Váci államfogház	–	–	3 710	–	4 064	–

12. táblázat

Alkalmazottak fizetése az országos fegyintézetekben 1868-ban
(forintban)

	Illava	Lipótvár	Munkács	Nagyenyed	Szamos- újvár	Vác	Mária- nosztra
Igazgató	1260	1260	1260	500	840	1260	-
Ellenőr	945	945	735	300	-	945	-
Írnok							
<i>a)</i>	525	525	525	-	400	525	-
<i>b)</i>	420	420	420	-	-	420	-
Lelkész(ek)	630	525	525	60-80	100-120	630	-
Börtönmester							
(őrparancsnok)	368	367	368	300	350	367	-
Főfelügyelők	252	252	252	-	240-300	252	-
Felügyelők							
(fegyencőr)	189	189	189	157,50	126-180	189	-
Munkavezető	-	-	-	216	216	-	-
Tiszteletdíjas tanítók	-	315	105	-	-	630	-
Tiszteletdíjas lelkészek	63	200	52	-	-	100	200
	200		315			210	

* Erdélyben valamennyi lelkész fizetést húzott. Magyarország fegyintézeteiben a római katolikus, esetleg görög katolikus kapott fizetést, a többi felekezet papja tiszteletdíjas volt.

13. táblázat

Fizetések a központi igazgatásban, az igazságszolgáltatásban és a büntetés-végrehajtásban 1886-ban (forintban)

Minisztérium	Királyi tábla	Fegyintézetek
miniszter	12 000 + 1b	6 000 + 1b
államtitkár	6 000 + 1b	2 500
miniszteri tanácsos	5 000 + 1b	2 500
		2 500
titkárok	1 500–1 800	2 000–2 500
fogalmazó	700–900	1 000–1 200
irodatiszt	700–800	700–900
		800–900
ajtónálló	420	800–900
szolga	200–300	500–700
kapus	400	400
		300–350
		igazgató
		500–1 260
		ellenőr
		300–945
		írnok
		400–525
		börtönmester
		300–368

14. táblázat

Az Igazságügyi Minisztérium és az országos fegyintézetek költségvetése 1868–1878-ban

Költségvetési év	Teljes állami költségvetés forintban	Igazságügyi költségvetés forintban	Költségvetés a teljes költségvetés %-ában	Országos fegyintézetek költségvetése forintban	az igazságügyi költségvetés %-ában
1868 rendes rendkívüli	99 536 500	2 885 400	2,8	630 000	21,0
1869 rendes rendkívüli	30 981 800	210 100	—	—	—
1870 rendes rendkívüli	151 867 099	2 777 100	1,8	644 900	23,0
1871 rendes rendkívüli	33 641 206	10 000	—	—	—
1872 rendes rendkívüli	153 904 661	3 242 550	2,1	819 000	25,0
1873 rendes rendkívüli	38 652 677	15 000	—	—	—
1874 rendes rendkívüli	149 923 961	3 502 470	2,3	740 600	21,0
1875 rendes rendkívüli	55 099 706	371 600	—	72 000	—
1876 rendes rendkívüli	161 959 503	10 239 677	6,3	766 114	7,4
1877 rendes rendkívüli	70 249 891	441 800	—	66 800	—
1878 rendes rendkívüli	207 191 572	11 500 585	5,5	712 642	6,1
1879 rendes rendkívüli	43 084 267	788 349	—	67 000	—
1880 rendes rendkívüli	210 561 095	11 238 007	5,3	649 779	5,7
1881 rendes rendkívüli	37 214 709	381 000	—	1 000	—
1882 rendes rendkívüli	207 195 012	10 488 117	5,0	618 635	5,8
1883 rendes rendkívüli	26 225 186	280 000	—	—	—
1884 rendes rendkívüli	201 036 397	9 752 900	4,8	595 899	6,1
1885 rendes rendkívüli	26 225 186	—	—	—	—
1886 rendes rendkívüli	229 681 917	9 434 993	4,1	572 341	6,0
1887 rendes rendkívüli	1 403 392	40 000	—	—	—
1888 rendes rendkívüli	233 425 624	9 750 989	4,1	571 283	6,0
1889 rendes rendkívüli	1 742 961	80 000	—	—	—

15. táblázat

Az országos feigintézetek költségvetési hányada intézetenkénti bontásban 1868–1878-ban (forintban)

Költségvetési év	Ebből: országos intézetek összesen	Illava	Lipótvár	Mária-nosztra	Munkács	Nagyenyed	Szamosújvár	Vác	Váci államfogház
1868	630 000	101 919	161 451	67 635	101 823	16 025	93 105	140 141	–
1869	644 900	114 723	149 155	60 825	140 141	21 782	127 910	203 258	–
1870	819 100	115 500	185 600	48 900	100 500	22 600	133 300	196 900	12 800
1871	740 600	117 900	147 000	41 900	99 700	27 100	125 100	167 500	11 400
	72 000		40 000				20 000	12 000	
1872	766 114	123 300	157 180	47 795	101 790	27 611	126 280	136 894	11 234
	66 800	5 500	20 200			2 400	28 700	10 000	
1873	712 642	124 025	139 850	62 465	107 915	–	112 605	131 800	11 418
	24 000		7 000	2 000		4 000	20 000		
1874	649 779	122 085	135 150	43 605	107 715	–	111 505	118 705	7 618
1875	618 635	117 600	128 340	37 600	98 775	–	110 250	114 350	6 720
1876	595 899	113 585	128 195	40 909	89 660	–	108 000	104 880	6 670
1877	572 341	108 473	125 096	43 045	85 505	–	105 070	99 422	5 530
1878	571 283	108 255	124 696	42 805	85 405	–	104 970	99 422	5 530

Nagyenyed 1873–1881 között nem tartozott az országos feigintézetek sorába.

Lipótvár 40 000 forintot kapott erre a célra. Két év múlva Lipótvár 30 000 forint speciális magánzárka-építési segélyben részesült. Illava 1873-ban 12 ezer forintot kapott. Ezt követően az országos intézetek már általános keretükből gazdálkodhatták ki a magánzárkák építését, ez az az év ugyanis, amikor a figyelem a megyei börtönökre terelődött. Ezek egy részét átalakították, de újakat is építettek. 1873-ban 300 000, 1874-ben 200 000, 1875-ben pedig 80 000 forintot szántak építkezésekre, restaurálásra.¹³³

Ekkora igényt kielégíteni csak nagyon átgondolt és természetesen jelentős költségvetési tervvel lehetett. Az országgyűlés eleinte az igazságügy plánumai elé nem gördített akadályt. Amit az igazságügy-miniszter előterjesztésében kért, azt néhány száz forintos eltéréssel meg is kapta. A fegyintézetek kitüntetett helyet foglaltak el az igazságügyi költségvetésben. Részarányuk a tárca büdzséjében az első esztendőben 21–25% között mozgott. Sőt, amikor az igazságügyi költségvetés abszolút és százalékos mértékben is csökkent az államihoz képest, nőtt az országos intézetek költségvetésének abszolút száma, valamint az igazságügyi költségvetésen belüli százalékos részesedése is. A képviselők 1871-ig nem tagadták meg a fegyintézeti ügy támogatását. Ilyen költségvetési arányt soha nem értek el a fegyintézetek, még a soproni, szegedi nagy építkezések időszakában sem.¹³⁴

Az 1872-es visszaesés az általános igazságügyi reformoknak köszönhető. A bíróságok, ügyészségek átszervezése, a hatósági börtönök átvétele az igazságügyi költségvetést az állami büdzsé 6,3%-ára emelte, a fegyintézetek részesedését viszont egyharmadára szűkítette. Az első öt esztendőben (1867–1871) tehát a fegyintézetek komoly beruházásokat eszközöltek. Építkeztek, kísérleteztek a házi kezeléssel, rendezték a személyi javadalmakat.

Úgy gondolom, a legtöbbet az mond, ha felidézzük a korszak végére kialakult építészeti helyzetet jellemző értékelést. 1872-ben a fegyintézetekről közzétett jelentés szerint az intézetek „lényeges alkatrészeit a háló-börtönök, munkahelyiségek, a külön fogságra szánt zárkák, sötét zárkák, a séta-udvar és azon külső telkek képezik, amelyek a fegyenczek munkájára szánvák”. Nos, ezek a „lényeges alkatrészek” a következőképpen festettek szám szerint. A fegyintézetekben 1872. évi kimutatás szerint 4521 fegyencet lehetett elhelyezni. Ezek éjszakai elszállásolására összesen 209 hálóterem szolgált, ami átlagosan 22 fős méretet jelent. 115 eredeti munkahelyiség közül csupán 90 szolgált e célt: 90 teremben dolgozott tehát négy és fél ezer ember. Ami még inkább számot tarthat figyelmünkre, az a magán-

zárkák száma. Ez pedig országosan 55! 1867 óta tartó építkezések során eddig tudtak eljutni fegyintézeteink. Ha tekintjük az 1872. évi adatokat, ez esztendőben 1111 fegyenc kezdte meg büntetése letöltését. Erre a létszámra állt rendelkezésre a fokozatos elképzések jegyében ez az 52 zárka. A helyzetet minősíteni sem kell.¹³⁵ Későbbi híradás szerint 1882-ben sem volt több a cellák száma 78-nál!¹³⁶ A jelentősebb változás 1882 és 1885 között történt csak, ekkor a bővítések eredményeként már 967 magánzárka volt az országos fegyintézetekben.¹³⁷ Ez azonban már messze esik korszakunktól.

Az önállósodó (pontosabban az ügyészségek alá kerülő) fogházak is inkább átalakításokon mentek át, a nagy építkezések vártak magukra. Még így is hatalmas összegeket emésztett föl a fogházhálózat javítása. Az 1871. évi állam költségvetésben a börtönök még a Belügyminisztérium rovataiban szerepeltek (a költségvetési törvényben azonban nem nevesítették önállóan őket, beleolvadtak a megyék és a kerületek törvénykezési költségeibe).¹³⁸ A *Magyar Igazságügy* számításai szerint ebből a börtönügyre fordított összeg – a Királyhágón túli területeket nem számítva 597 647 forintot tett ki.¹³⁹ Külön tételként csak az erdélyi börtönök fenntartására neveztek meg 30 000 forintot. Egy évre rá, amikor valóban hatályba lépett a bíróságokról szóló jogszabály, a királyi törvényszékek és ügyészségek rovatai között fölbukkant 480 000, a járásbírói tételek között 180 000 Ft rabtartási költség. Ez a 660 000 forint 10%-a annak az összegnek, amit egy évvel korábban Magyarország összes vármegyéjére és kerületére, annak közigazgatási, igazságszolgáltatási, végrehajtási költségeire szántak. És több mint fele az országos fegyintézetekre ugyanazon évben kiadott költségkeretnek. 1873-ban tovább nő a rabtartási költségek rovat összege: ekkor már 1 058 116 forint, nem számítva a pesti rabok őrzésére igénybe veendő katonaság díjazására és a határőrvidéki fegyintézetek szükségletére elkülönített alapokat. (Az országos fegyintézetek kiadásai ekkor 712 642 forintban lettek meghatározva.) Szemmel látható a törekvés: most a fogházak kapják meg azt a támogatást (lényegében nem csökkentve a fegyintézeti költségvetést), amit nem is olyan régen az országos büntetés-végrehajtási intézetek kaptak meg. A nagy építkezések mégsem ekkor indultak meg. A nagy építkezési hullám az 1880-as években söpört végig az országon.¹⁴⁰ A feladat óriási volt, hiszen majd az egész országban át-, újjáépíteni vagy az alapoktól emelni kellett a börtönöket és fogházakat. Egész építészréteg választódott ki e célra. Wagner Gyula, Aigner Sándor, Kiss István, Jablonszky Ferenc és társaik német, osztrák és cseh mintaképek után kezdtek a törvénykezési

épületek tervezésének. Ezek az épületegyüttesek nem közönséges börtönök voltak, hanem a sajátos felügyeleti rendszerből fakadóan kombinált funkciójú létesítmények. Egyszerre kellett ugyanis szolgálniuk bíróságként, az ügyészség otthonaként s fogházként. Sőt, ezek az építkezések nem egyszerűen hatósági épületelemelések voltak, hanem a bírósági-törvényszéki székhelyekként kiválasztott városok jelképeként megteremtett együttesek. Monumentálisnak kellett lenniük, a város központjában tervezettnek, látványosnak, a főteret meghatározó és ékítő épületnek. Ez elvárások, a törvényszéki és ügyészségi funkciók mellett harmadrangúvá degradálódtak a fogház.¹⁴¹ S bár belülről kétségkívül a börtönépítészeti hagyományok legkorszerűbb megoldásait alkalmazták, eleve megszüntették a börtönépítészeti egyik – ekkor már elfogadott – alapelvét, nevezetesen, hogy népes település közbülső helyére nem szabad építkezni. Ezek az épületek azonban – ismét meg kell állapítanom – kívül esnek már témahatárunkon.

Visszatérve a számadatokra, még néhány szót a személyzetről és a létszámmozgalmakról.

Az országos fegyintézetek állományába – a minisztériumi apparátus fegyintézeti ügyekkel megbízott tagjait nem számítva – összesen 487-en tartoztak. Hét fegyintézeti igazgató, mindegyik mellett egy-egy ellenőrrel, irodai teendőkre 11 irodatiszt, Vácott egy gondnok és négy munkavezető. A fegyőri állomány 420 főt tett ki:

5	börtönmester (őrparancsnok)
47	főfegyőr
108	I. osztályú fegyőr
260 I	II. osztályú fegyőr

A lelki gondozás harminc különféle hitfelekezetű pap dolga volt, az oktatást 10 tanító vezette.¹⁴²

Az 1872. évben a fegyintézetekben a fegyencek legnagyobb száma 3775, az év végi létszám 2664 volt.¹⁴³ Így tehát minden fegyőrre hat fegyenc jutott.

4.4. A jogszabályi keretek

A kiegyezés igazságügyi teendői között az egyik legsürgősebb volt a börtönügyi kérdések szabályozása. Egyfelől indokolta ezt a '67-es álláspont az önkényuralom korának jogi szabályozásáról, mely tagadta az 1849 és a kiegyezés közötti időszak szabályainak legitim voltát; másfelől az a jogi helyzet, melyet a Helytartótanács mint a fegyintézetek központi gondozója az Andrassy-kabinetre hagyott. Az ugyanis, hogy a szabályozás nem valamilyen koncepcióra épített, átgondolt s a részleteket is felölelő rendezés lett volna, hanem éppen ellenkezőleg, tűzoltó jellegű, mindig a legsürgősebb helyeken szabályozó, problémákra reagáló jogalkotás folyt. A legáltalánosabb intézkedés, a fogházakra vonatkozó rendelet is csupán a bécsi igazságügyi minisztérium egykori normájának másolata volt. Erről már szóltunk a harmadik fejezetben.

A jogalkotás esetében hivatkozhatott a tárca legkevésbé az anyagi feltételek hiányára; szakmailag és tudományosan előkészítettnek volt tekinthető a kodifikációs tevékenység. (A már említett 1868-as tanulmányutat követően, Csillag és Tauffer 1869-ben újra útra kelt: ezúttal Belgium, Írország, Hollandia, Franciaország és Anglia intézeteit, gyakorlatát és szabályozását tanulmányozandó küldte ki őket a miniszter. Megszemléltek a louvaini, vilvoorde-i, namuri, genti, az amszterdami, a pentonville-i, dublini, Spike Island-i, luski, smithfieldi fegyintézeteket, a La Roquette-et és a Mazast Párizsban. Tanulmányozták az ír rendszert (ekkor Tauffer már e szisztéma feltétlen hívének számított).

Minden együtt állott tehát: a szándék, Horvát Boldizsár és munkatársai elkötelezett liberalizmusa és elhatározása a börtönügy javítására; a szakemberek (főként az európai műveltséggel rendelkező Tauffer, de a szakirodalomban Csillag tapasztalatait is dicsérték); az európai jogszabályanyag együttesen, a személyes tapasztalatokat összegző terjedelmes jelentések; az országgyűlés és a közvélemény támogatása.

Mint láttuk, a Horvát-féle minisztérium kodifikációját három tényező befolyásolta.

A tárca mindenképpen szerette volna a börtönügyet törvényben szabályozni, ennek azonban feltétele volt (lett volna) a büntetőjog törvényi szintű rendezése, vagyis a modern elvek szerint átdolgozott büntető törvénykönyv elfogadtatása. (Ennek munkálatai már 1867-ben megindultak; Csatskó Imre táblai bíró október 20-án már megkapta a megbízatást a '43-as javaslat

átdolgozására. A munkával ugyan 1869-re elkészült, ezt azonban a minisztérium legislatív osztálya alkalmatlannak minősítette országgyűlési tárgyalások alapjául. Így 1870-ben Csemegi Károly miniszteri tanácsos láthatott munkához. Az időközben államtitkári teendőkkel is megbízott Csemegi 1872-re elkészítette az első tervezetet.¹⁴⁴

A börtönügyi szabályozás egységesítése megkövetelte továbbá a börtönügyi igazgatás egységesítését (a belügyi ellenőrzés alól az igazságügy-rezortjához csatolni a börtönügyet), aminek pedig előfeltétele volt a közigazgatás és igazságszolgáltatás elválasztása.

Amíg mindezen átalakítások le nem zajlottak, nyilvánvalóan csak részleges és ideiglenes szabályozást adhatott a minisztérium a börtönügynek.

A börtönügyet a büntetőjog oldaláról érintő rendelkezés volt az 1871:52. tc. a büntetőtörvényekre és gyakorlatra vonatkozó némely intézkedésekről. Miként a minisztérium jelentése tartalmazza, ez némiképp ellentétes volt Horvát Boldizsár elképzeléseivel, aki „az új büntető törvénykönyv behozatala előtt nem tartotta időszerűnek a fennálló büntetésnemekben változást tenni és a súlyosbító büntetések megszüntetése által az azt helyettesítendő fogságbüntetés kiszabásánál a bírák egyéni belátásának még tágabb tért engedni”.¹⁴⁵ Miután azonban Irányi Dániel képviselő törvényjavaslatot terjesztett elő a parlamentben a testi fenyték és a bilincs alkalmazásának megszorításáról,¹⁴⁶ jobbnak látta, ha az amatőr munka helyett egy „teljesebbet” nyújt be.¹⁴⁷ Ebből a javaslatból lett – hosszabb vita után – a börtönök belső életére is kiható 1872:52. tc. Rendelkezése szerint ugyanis „a testi fenyték, mint fő-, mellék- vagy súlyosbító büntetés, továbbá mint fegyelmi büntetés úgy bűnvádi, mint rendőri esetekben többé nem alkalmazható... hasonlóul eltöröltetik mindennemű bilincsnek, mint büntetésnek alkalmazása”. Sem mint súlyosbító eszközt, sem mint fegyelmező eszközt a továbbiakban nem lehetett alkalmazni. Ezzel jelentősen leszűkült a börtönökben a fegyelmezési eszközök kelléktára. Nem véletlen, hogy a miniszter szinte nyomban kérte a költségvetési keretek tágítását, mondván, hogy „a testi büntetés és békók használatának eltörlése következtében az egyes fegyintézetekben magánzárkák építéséről kell gondoskodni”, nem lévén elegendő eszköz a fegyencek fegyelmezésére.¹⁴⁸

Közvetlenül a börtönügyben néhány kisebb rendelkezés látott csak napvilágot. Így a fegyencek befogadásáról szóló jobbára kiegészítő intézkedések. A törvényhatóságok börtöneiből az országos intézetbe kíséréshez eddig a hadsereg katonáit lehetett igénybe venni, immáron a vármegyéknek

saját pandúrjaikkal kell majd őriztetni az országos intézetig a fegyenceket.¹⁴⁹ Meghosszabbította a minisztérium a Helytartótanács 94 268. sz. alatt kelt rendelkezését a fegyencek évi rendszeres himlőoltásáról, s kiegészítette ezt a kötelező, befogadáskor esedékes oltásra vonatkozó rendelkezéssel.¹⁵⁰ Általános érvénnyel rendelte el a minisztérium, hogy az egy esztendőnél hosszabb szabadságvesztésre ítéleteket országos fegyintézetbe kell átszállíttatni, melynek külsőségeit is előírta.¹⁵¹ (Eszerint tíz nappal az ítélet jogerőre emelkedése után az értesítő táblázatot kitöltve, ítéletek másolatait, az esetleges hiteles magyar fordítást, a fegyenc egészségügyi állapotára vonatkozó bizonyítványt – orvosi igazolást – mellékelve kell a minisztériumhoz a paksamétát beküldeni. Ezután a minisztérium tájékozik a fegyintézeti férőhelyek dolgában, majd értesíti a törvényhatóságot, hogy mely intézetbe, mikortól fogadják be a fegyencet.) Ezután a bekísérésről a törvényhatóságnak kellett gondoskodnia, szállítást lehetőleg béklyó nélkül megoldva. (Mivel visszaéléseket tapasztaltak a fegyenceket fegyintézetbe kísérő pandúroknál a fegyenc pénzeivel kapcsolatban, előírták a kikért fegyenc pénzének megszámolását és jegyzőkönyvbe vételét induláskor és érkezéskor egyaránt.)¹⁵²

A végrehajtásra kiható érdemi rendelkezés volt rögtön a kezdet kezdetén Horvát Boldizsár azon utasítása, mely szerint a sajtóvétségért elítéltek „a közönséges bűnhönczöktől elkülönített tisztességes helyiségben lesznek elzárandók, s társadalmi állásuk s műveltségüknek megfelelő szelídebb bánásmódban részesítendőek”.¹⁵³ Az ilyen típusú elkövetők büntetés-végrehajtásával amúgy többször is foglalkoztak. Lehetőségük volt önmagukat ellátni, s csak ha saját vagyonukból finanszírozni nem tudták élelmezésüket, akkor kellett a költségvetésből biztosítani az ellátást. Ennek összegét 80 krajcárban állapították meg naponta és fejenként.¹⁵⁴ Ez igen tisztességesnek mondható, ha tekintjük, hogy a fegyintézeti összeg 25–40 krajcár között mozgott.¹⁵⁵ A kerületi sajtóbíróságok dönthettek arról, hogy az elítéltet mely fogházba utalják, de általános alapelvként határozta meg a minisztérium, hogy a szabály szerinti megoldás az elítélt lakhelye szerinti fogház legyen, csak kivételképpen más intézet.¹⁵⁶

A törvényi változások értelemszerűen követeltek meg végrehajtási intézkedéseket. Így a testi fenyték és bilincshasználat eltörlésekor¹⁵⁷ vagy a bíróságok és a közigazgatás szétválasztása nyomán előálló helyzet megoldására.¹⁵⁸

Ezek azonban nem érintették alapvetően a büntetés-végrehajtást. A legrészletesebb szabályozás, mint említettem, az 1869. évi Házasabályok

voltak.¹⁵⁹ Az általános határozatok között a miniszter leszögezi álláspontját: a fegyintézeteknek „feladatuk a szabadságvesztésre ítélt egyéneket ítéleteik határozatához képest fogva tartani, s egyszersmind gondos felügyelet, behatározható oktatás, folytonos munka és példás rend által azok erkölcsi javítását eszközölni”. Az első szakasz fogalmazása jelentőségteljes hangsúlyt kölcsönöz az oktatásnak, munkának és erkölcsi javításnak, mint a feudális tömlöcmodellel leginkább szemben álló polgári börtönjavítási elveknek. Amint azonban a konkrétumokra tér, nyomban materiális akadályokba ütközik. A fokozatos írás rendszer meghonosítása érdekében elrendeli például a beszéltételtől számított hat héten át tartó magánelzárását – ám kénytelen hozzátenni: „ezen szabály végrehajtása a fegyintézetekben levő magánzárkák számához képest történik”. Előírja a fegyencek közötti osztályozást is. Kötelezően a 24 év alattiak (tehát a büntetés-végrehajtás által fiatalokúaknak tekintettek) és a visszaesők elkülönítését a többiekétől, lehetőségként fenntartva további (akármely számú) osztály létrehozását. Persze mindezt „a mennyire ti. az intézet építkezési és egyéb viszonyai megengedik”. Általánossá teszi a munkakényszert, s alapelveként fogalmazza meg a követelményt: lehetőleg olyan munkára alkalmaztassék a fegyenc, melyet egyébként is űzött. A munka során lehetőleg el kell különíteni a különböző osztályba soroltakat.

Bár nem ennyire szembetűnő (ha tekintetbe vesszük a fegyintézetek lehetőségeit), legalább ennyire vágyszinten fogalmaz a rendelet a lelkészekkel és oktatókkal kapcsolatban is. A lelkésznek például „különösen kötelessége a fegyenczekkel egyenkint foglalkozni, lelki állapotukat megismerni, és az illetők kedélyéhez alkalmazott erkölcsi oktatás által őket megtérésre indítani és a javulás útjára vezetni”. Elképzelhető, milyen esélyek mutatkoztak erre, amikor adott esetben 300–400 fegyencre egy-két lelkész jutott. Hasonlóképpen állt ez a tanítókkal is: sok helyütt csak a rendelet kibocsátása után sikerült oktatószemélyzetet biztosítani.

Kétségtelen előrelépés volt viszont a fegyelmi joggal kapcsolatos intézkedések sora. Ezek között is az a rendelkezés, amely előírta, hogy „a fegyenczeket káromolni, úgyszintén ütlegekkel, lökdössel vagy bármilyen más embertelen módon bántalmazni sem a hivatalnokoknak, sem az őrnöknek nem szabad. E tilalom megszegői ellen hatályosan fellépni az igazgató kötelességei közé tartozik.” Szintén jelentős előrelépés volt, hogy a testi büntetés eltörléséről szóló törvényt be nem várva, az igazságügy-miniszter törölte a fegyelmi büntetések közül a botozást. Csupán a kurtavas és a

földhöz láncolás maradt meg a feudális arzenálból mint legsúlyosabb fegyelmi büntetési formák. A maximuma ezeknek legfeljebb hat óra lehetett.

Egybevetve az 1843-i javaslattal, mindenekelőtt a hasonlóság tűnik szembe: a Házsabályok ugyanolyan részletességgel és precizitással írja körül a végrehajtást, mint negyed évszázaddal idősebb társa. Persze az indíttatás itt egészen más. Amíg ott az idegen kormányzattal szembeni félelmek munkálkodtak, a függetlenséget jelentette volna a központi szabályozás vagy eseti döntések alól elvont, részletesen leírt hatáskör és szervezeti felépítés, addig itt a liberalizmus garanciáit próbálták kiépíteni a minisztériumban. Nem lehet véletlen, hogy a Házsabályok első harmadában kaptak helyt az átvétel körüli előírások a fegyenc ruházata, a büntetés számolása, a munkakényszer, a munkadíj, kedvezmények, levelezés, látogatás, oktatás, lelki gondozás; bilincselés és egészségügyi előírások, s csak a 63. §-sal kezdődik a Házsabályok, s azok megsértésével kapcsolatos fegyelmezés leírása. A '43-as javaslathoz hasonlóan a Házsabályok második felét az országos fegyintézeti hivatalnokok (az igazgató, ellenőr, tisztifrnokok, orvosok, lelkészek, tanítók), majd a felügyeleti személyzet (közőrök, kapus, munkavezetők, főfelügyelők és őrparancsnokok) szolgálati utasításai teszik ki. Érdekes, hogy semmiféle követelményt nem támasztanak az őrökkel szemben eskütelükön kívül. Utóbb, szolgálata közben „kötelességeik buzgó és pontos teljesítése és erkölcsi viseletük feddhetetlensége által kell kiérdemelniük” a hivatalnokok megbecsülését. Sem a hivatalnokok, sem a szolgálati fegyszemélyzet számára semmiféle szakképzettséget, jártasságot nem vártak el (kivéve persze a tanítói és orvosi, lelkési hivatást). Még 1874-ben is szenzációnak számított, ha egy fogházfelügyelő miniszteri engedéllyel külföldön járt tanfolyamra magát képzendő, lévén itthon ilyenre nem akadhatott.¹⁶⁰

Az 1869-es Házsabályok híven tükrözik azt a felemás helyzetet, mely a kiegyezés utáni évek börtönügyét (talán nem tévedek, ha azt mondom: általában a dualista korszak kezdeti politikáját és tevékenységét) jellemezték. A modern eszmék, nyugati eredmények és tapasztalatok befogadására és meghonosítására kész kormányzat, mely megteszi a szükséges lépéseket ez irányban; ezek a törekvések azonban rendre összeütközésbe kerültek a magyar valóság adottságaival.

Azt mindenesetre – úgy vélem nem alaptalanul – leszögezhetjük: az 1869-es Házsabályokkal (kissé '43 hatása alatt) az igazságügyi kormányzat megteremtette a börtönügy fejlődésének jogi feltételeit. A lehetségek

előtt nyitott utat alternatív szabályozásával. Tág tere lett a kísérletező kedvnek és természetesen az esetlegesen megnyíló pénzügyi források termékeny befogadásának.

„Az igazságszolgáltatás a közigazgatástól elkülönítettik” – kezdődik a bírói hatalom gyakorlásáról szóló törvénycikk,¹⁶¹ mely a törvényhatóságok bírói hatalmát megszüntette és leszögezte, hogy „sem közigazgatási, sem a bírói hatóságok egymás hatáskörébe nem avatkoznak”. Jóllehet a kormány szorgalmazta a reform végrehajtását,¹⁶² gyorsan intézkedett a törvény realizálása és lebontása iránt,¹⁶³ a rendezés egyidejűségének törvényi feltételeit nem tudták biztosítani. A köztörvényhatóságokról szóló artikulusok jóval megelőzték az ítékezés reformjáról rendelkezőt.¹⁶⁴ Bár a törvényjavaslatok egy időben készen álltak (1870 januárjában tárgyalásra előkészítették a minisztériumban), a bírósági szervezetről szóló polémia elhúzódott, melynek fő oka, hogy a bírósági székhelyek kijelölési jogát a kormányzat magának tartotta főnn.¹⁶⁵ Az e körüli viták, az ún. huszonötös bizottság kinevezése és működése,¹⁶⁶ a kormány ellenérzése a javaslattal¹⁶⁷ (lévén, hogy – miként Máthé Gábor megállapította – „az igazságügy-miniszter ténylegesen ragaszkodott az alapelveket deklaráló [1869:IV. tc.] törvény rendelkezéseiseihez. A kormány álláspontjának érvényesítését ennek alárendelte”).¹⁶⁸ (Megtörtte a lendületet Horvát Boldizsár felmentése is, minek következtében a bíróságok rendezésének ügyét már Bittó István fejezte be.) Ekkor már „jelentős presszionálás folyt az új törvénykezési struktúra elfogadására”.¹⁶⁹ A három törvényjavaslatból (a kettévált bírósági tervezetből, mely így végül külön rendelkezett az első folyamodású bíróságok rendezéséről és külön a rendszer életbe léptetéséről¹⁷⁰ és az ügyészségekről szóló plánumból) így másfél évi kálvária után válhatott szentesített törvénycikk.

A bíróságok és az ügyészségek struktúrája a neoabszolutizmus osztrák modelljét másolta, és így alakította ki a járásbíróság – törvényszék – ítéletábrák – Curia felépítését, és az ezt kísérő ügyészi megbízott – királyi ügyész (vagy alügyész) – királyi főügyész és királyi koronaügyész szervezetet.

A járásbíróságok és törvényszékek mint elsőfolyamodású bíróságok a törvényhatóságok ítélezési fórumának helyébe léptek, s azok javait is megörökölték. „...a törvényhatóságok mindazon helyiségeket és szerelvényeket, a melyek kizárólag törvénykezési célokra használtaknak, ide értve a börtönöket, azok szerelvényeit és a fegyőrök fegyvereit, az újólág kinevezett bíróságoknak ingyen átengedni” kötelesek – szövelt az elsőfolyamodású bíróságok rendezéséről szóló törvény 32. §-a.¹⁷¹ Ennek szellemében került

sor a törvényhatósági fogházak átadására is,¹⁷³ amelyek a bírósági felosztásnak megfelelően járásbíróági és törvényszéki fogházakként működtek a következőkben.¹⁷³ A királyi ügyészségekről szóló törvénycikk külön rendelkezett a börtönfelügyeletről, miszerint „az ügyész a törvényszéki fegyház fölött felügyel, őrökdi különösen, hogy a foglyokkal való bánásmód, azok őrizete, élelmezése, ruházata, a fogházak tisztán tartása, és egyáltalában a fogházi házirend és fegyelem iránt fennálló törvényes rendeletek pontosan végrehajtassanak és e végett a fogházakat havonként legalább egyszer megvizsgálja”.¹⁷⁴ A törvényszéki fogházak fölött a főfelügyeletet a királyi főügyész gyakorolta.¹⁷⁵

Természetes tehát, hogy az Ügyési Utasítás és a főügyészek is a szervezet életbe léptetésével egy időben foglalkoztak a fogházüggyel. A fogházak kezelésének kérdését meglehetősen realitással közelítették meg. „Ismerve hazai viszonyainkat, a kir. ügyész urak figyelmét éppen nem kívánom a még eléggé meg nem határozott philantrop elméletek magaslatai felé terelni, hogy azután szem elől tévesszük a gyakorlati szűkségeket. A hatósági börtönöknél a fogság tartama, a helyiségek minősége, az eszközök csekély volta mellett nincs sem helye, sem ideje a theoretikus kísérleteknek ... de a mely ügyész kívánja azt, hogy a felügyelete alatti börtönökben rend, tisztaság uralkodjék, a ki a fegyenczeknek és vizsgálati foglyoknak nem kor és erkölcsi fokozat szerinti elkülönítését állandó rendszerképpen keresztülviendi: az eleget tett s hivatását becsülettel töltötte be.” Nem túl nagyra törő elgondolások.

Az átmeneti időszakot az 1874 elején megjelenő fogházrendtartás zárta le.¹⁷⁶ Ez a Kelemen Mór által kidolgozott dokumentum a fogházak történetében legalább olyan korszakosnak nevezhető, mint az 1869-es rendelet a fegyházak történetében.¹⁷⁷

A királyi elsőfolyamodású bíróságok fogházainak és börtöneinek kezelése és az azokban letartóztatottak irányában követendő bánásmód tárgyában kiadott szabályrendelet három részben taglalta a fogházügyet: általános szabályok – a letartóztatottak (vizsgálati foglyok, fogságra ítélték, börtönbeli rabok) – szervezeti s felügyeleti kérdések.

Már a szabályrendelet címében is fölbukkan egy terminológiai kettőség, mely ekkor állandósul: a fogház és a börtön fogalma. A miniszter e rendeletében úgy fogalmaz, hogy „általában” fogház az, amelyik a járásbíróság, börtön, ami a törvényszék mellett működik. Különösképpen nem írja körül a két fogalmat. „A járásbíróságok által elítélt ügyének általában a

járásbíróságok fogházaiban töltik ki büntetési idejüket.” Amitől viszont élesen elhatárol: az a fegyintézet. Mint mondja: „Az egy évnél hosszabb börtön-büntetésre elítélt egyének, az alább szabályozott módon, az országos fegyintézetekbe szállítatnak.” Nem véletlen, hogy az egyes intézetek körülírására kitérek. Itt történik meg ugyanis az első lépés az irányban, hogy egyértelműen elhatároljanak egymástól intézettípusokat. Ezt megelőzően a magyar szaknyelvben a fogház, a börtön, a fegyintézet (ezzel ölelkezően a fogoly, rab, fegyenc, fogság, szabadságvesztés-büntetés, börtönbüntetés) fogalmakat a legteljesebb zűrzavar jellemezte.

Anélkül, hogy a fogalmak elemzésébe mélyebben belebocsátkoznánk, néhány szót kell szólnom a fenti szóhasználatról. Czuczor Gergely és Fogarasi János meghatározása szerint a fegyház nyilvános épület vagy intézet a „durvább” elkövetők szoros felügyelet alatt tartására, testi büntetéssel, börtönnel tetőzve. Ehhez képest a fegyenc fegy vagy fenyíték alá vont büntetett, akit kihágása miatt a törvényhatóság büntet vagy fenyít. Szinonim szava a rab.¹⁷⁸ Fogház a törvényhatóság azon középülete, melyben a vád alá fogott vagy elítélt bűnözők zárva tartatnak.¹⁷⁹ A börtön pedig egyet jelent a tömlöccel, a fogházzal vagy fogsággal. Az osztrák büntetőtörvényre célozva megemlíti, hogy az a börtönt vétségért és kihágásért, a fogságot büntetért kiszabott büntetésnek tartja.¹⁸⁰ Ballagi Mór szerint a börtön „tömlöc, fogház; nehéz súlyos börtön, ahol a rab vasban tartatik”.¹⁸¹ A tömlöc maga a börtönház, fogház, melyben a tömlöcbe zártat tartják.¹⁸² Fogház az az „épület, hol az elítélt vagy ítélandó foglyokat bezárva tartják”,¹⁸³ a fegyház pedig az az „intézet, melyben a törvényszegőket jobb erkölcsre, munkára szoktatják”.¹⁸⁴ Nem ok nélküli ez a terminológiai bizonytalanság a nyelvvelők körében, hiszen még a hivatalos igazságügyi szóhasználat sem munkálta ki a fogalmak pontos meghatározását. Horvát Boldizsár például a már idézett, sajtóvétségért elítéltekről szóló rendeletében „fogságra ítélt egyének fegyházi elhelyezése tárgyában” intézkedett. Az 1869-es Házaszabályok szerint az országos fegyintézetek „a bírói ítéletek által kiszabott, egy évnél hosszabb börtön- vagy fogságbüntetések végrehajtására szolgálnak”. (A megkülönböztetés nyilván a Strafesetz vonatkozó passzusainak a bírói gyakorlatba átszivárgott szóhasználatát követi, mert az anyagi büntetőjogi rendelkezésben sehol sem bukkant fel ennek tisztázása.) A hivatalos iratok sem egyértelműbbek, még az egységes szóhasználatra törekvés sem bukkant elő belőlük. Néhány példa az igazságügyi és miniszterelnöki aktákból. 1867-ben (a politikai elítéltek miatt sokat emlegetett) aradi várat fegyház-

nak nevezik.¹⁸⁵ Maczanek Antal rab tartási költségeit a fegyház címszó alatt tárgyalják.¹⁸⁶ A lipótvári intézetet hoi fogháznak, hol fegyháznak nevezik, melyben foglyok vagy rabok vannak letartóztatva.¹⁸⁷ Az akták Vácot fegyháznak, Illavát fogháznak nevezik,¹⁸⁸ utóbbiban „bűnhönczök”¹⁸⁹ voltak fogva tartva.

A bűnhönc és a rab általános fogalomként bukkan fel, mindenféle szabadságvesztés-büntetését töltő elítéltre használják (néha váltogatva a letartóztatott, elítélt, meghatározott időre ítélt megnevezéssel). A fogház, fegyház és a fegyház között nem tettek különbséget, a börtön kifejezést az első évek hivatalos nyelvében nem alkalmazták, a gyakorlatban azonban élt. Visszatérése az 1874. évi rendtartásban konstatálható. (Börtönbüntetésről azonban már a Házzsabályok is írtak.) A rabélelmezés és a rabélelmezési költségek behajtása (ami meglehetősen fontosnak tűnik a korabeli iratok nyomán) megint csak egységesen mindenki által használt fogalmak. A „letartóztatás” szinonim a fogva tartással, olyannyira, hogy a nyolcvanas évekre már a központi igazgatás alatt álló fegyházakat és kerületi börtönöket „letartóztatási intézetek” közös elnevezéssel illetik.¹⁹⁰

A nyelvészek fejtegetéseiből valamivel több derül ki. Czuczor és Fogarasi a fegyházat már mint a legsúlyosabb elítéltek őrzési helyét definiálták, Ballagi pedig – nyilván a szakmai irodalom fellendülte hatására – a fegyházat fogalmához kapcsolta a javítás és munkáltatás gondolatát. A fogház pedig – bár használatos a legtágabb, fogvatartási hely értelemben is – általában mint olyan hely tartatik számon, ahol a foglyok mellett a vizsgálat alatt állók is őriztetnek.

Ebből a tisztázatlan fogalmi helyzetből jelentette az első kilépést az 1874. évi rendtartás megközelítése. Ugyan nem a büntetési nemre, hanem a végrehajtási intézményre ajánlott tartós elnevezést, a későbbi munkálatokra ez is kihatással volt. Így állandósult (még az anyagi büntetőjog bármilyen kodifikációja előtt) a végrehajtási intézetek négy kategóriája:

királyi járásbírótság mellett	fogház
királyi törvényszék mellett	börtön
országos igazgatás alatt	fegyház
sajtóvétségek és politikai elítélések esetére	államfogház

Emellett az 1874-es fogházrendtartás különös figyelmet fordított a fogva tartottak elkülönítésére és osztályozására. Mindenekelőtt – elsőfolya-

modású bíróságok lévén – lényeges volt a fenyítő vizsgálat végett letartóztatottak elkülönítése a már megítéltektől, a férfiaknak a nőktől (ez fegyházintézetekben nem jelentett problémát: ott csak elítéltek voltak, s kezdettől fogva férfi-női fegyházakra tagozódtak). A további osztályozást már csak a „lehetőségekhez mérten” merete ajánlani: a 18 éven aluliak elkülönítését az idősebbektől, a kevésbé romlottakat a megrögzött gonoszoktól, a műveltebbeket a műveletlenebbektől. Hasonlóképpen a fegyházintézetekhez: „a hol a helyi viszonyok megengedik, még részletesebb elkülönítések is eszközölhetnek, tekintettel az életkorra, a letartóztatottaknak fogsága ideje alatt és korábbi erkölcsi viseletére, műveltségi állapotára, társadalmi állására s az elkövetett vétség vagy bűntett minőségére”.¹⁹¹

Tehtettel a foházak és börtönök átépítése körüli igényekre, s tudván tudva, hogy azok legnagyobb részét újonnan kell majd kialakítani, a rendtartás részletes előírásokat tartalmaz az építészeti és berendezési teendőkre. Fölsorolja a kötelező helyiségeket: közös hálótermek, munkatermek, néhány magánzárka, fenyítésre szolgáló sötétzárka, fürdőszoba, mosókonyha, kamra, sétaudvar, ruhaszártó padlástér, hivatalos szobák és helyiségek. A szobák térfogatára nézve előírta, hogy fejenként legalább 600 köbláb légtér jusson fejenként a letartóztatottakra (kb. 6,1 m³). Követelményként határozta meg szelelőrendszerek és célszerű fűtőmód kiépítését. Egyébként a Hárszabályokhoz hasonlóan részletesen szölt a lelki gondozásról, oktatásról, egészségügyi ellátásról, munkavégzésről, s természetesen a hivatali személyzetéről, szölgákról.

Mindent összevetve a foházrendtartás méltó párja volt a Hárszabályoknak (hasonlítva hozzá abban is, hogy a legfontosabb börtönügyi célokat, mint az osztályozást, a fokozatos rendszer magánfogsági részének bevezetését, a javító munka behozatalát) kénytelen volt a kívánság és a lehetőségek szintjén megfogalmazni. Megszületésével kiegészült és nagyjából véglegessé vált a foház–börtön–fegyház büntetés–végrehajtási hármas, s kialakulófélben voltak a megkülönböztetésnek megfelelő eltérések is. Fokozatokat még nemigen jelenthetett a végrehajtásban, hiszen a fegyházreform jóval hamarabb kezdődött az országos intézetekben, így az eredmények is korábban jelentkeztek. A hetvenes években a fegyházintézetek ellátási körülményei általában jóval magasabb minőségi szinten álltak, mint a foházaké vagy a börtöné. A Hárszabályokból és a Rendtartásból még nem körvonalazódott a végrehajtásra vonatkozó speciális előírás, így azzal a Csemegi-kódex megalkotásáig várni kellett.

Ezzel lényegében le is zárult a börtönügyi jogalkotás második hulláma. Kisebb részrendelkezésektől eltekintve a Btk. büntetési rendszerének hatályba léptetéséig nem történt lényeges változtatás sem az intézetek beosztásában, sem pedig a végrehajtási körülmények előírásaiban. Az 1878:5. tc. viszont következetes büntetési rendszerével új jogalkotási mozgásokat indikált.

Összefoglalva a jogalkotási tevékenység legfontosabb tendenciáit: az Igazságügyi Minisztérium a kiegyezést követő évtizedben létrehozta a modern börtönügyi jogi feltételeit. A fegyintézeti Hárszabályok és a fogházakra vonatkozó rendelet kialakította a „letartóztatási intézetek” típusait: elkülönítette a szóhasználatban a fogház, börtön és a fegyház kategóriáit. A minisztérium életre hívta a sajtóvétségekért és politikai cselekményekért elítéltek szabadságvesztés-büntetésének foganatosítására az államfogházat. A jelzett jogszabályokban lehetőséget adtak az intézeti feltételeknek megfelelő osztályozásra, munkáltatásra, garanciákat határoztak meg az elítéltek jogainak biztosítására; mondható: a büntetés-végrehajtás szabályozásának liberális korszakát tudhatja magáénak Horvát, Bittó, Perczel és Pauler minisztériuma. A megszületett jogszabályok kiváló szakmai felkészültségű hivatalnokok munkájának eredményei; európai tanulmányutakon szerzett tapasztalatok összegzésének magyarországi adaptálása, külföldi tudományos és jogalkotói tevékenység beépítése és felhasználása jellemezte. S bár a tárca mindvégig a börtönügyi törvényi szabályozását, új büntető törvénykönyv elfogadását várva ideiglenes szabályokat alkotott, ezek a Hárszabályok alapjává váltak a Btk.-ba beépített büntetés-végrehajtási elgondolásoknak. A korszak nagy eseménye volt a nem börtönügyi jogalkotáshoz tartozó, de azt a legközvetlenebbül érintő szervezeti átalakítás, a közigazgatás leválasztása a bíraskodásról. Ennek eredményeként került végül is az igazságügy teljes befolyása alá az összes letartóztatási intézet, ekkor vált lehetségessé valamiféle egységes börtönügy irányába történő elmozdulás. S bár eddig is a legáltalánosabb értelemben vett börtönügyről beszéltem, az végül is hosszú ideig csak a fegyházügyet jelenthette. A belügyi irányítás alatt álló, a törvényhatóságok kezelésében levő „örzési helyek” legfeljebb a tömlöcügy kifejezést érdemelhetik ki.¹⁹² 1872-től lehetett tehát börtönügyről beszélni, olyan börtönügyről, mely valamennyi ilyen jellegű intézetet érintett, s mely felölelte a büntetés-végrehajtási intézetekre vonatkozó eszméket, elveket és szabályokat (így a szabadságvesztés rendszerét, módzatait, ezek részleteire vonatkozó szabályokat, a börtönök

berendezésére vonatkozó elveket, reformokat és szabályokat). Börtönügynek mondhatjuk ezt azért is, mert „a börtön szót a tudományos irodalomban... általános gyűjtő szó gyanánt használjuk az összes szabadságvesztés-büntetési alakok (fegyház, fogház, államfogház, elzárás) jelzésére”.¹⁹³ Ezt Finkey Ferenc 1904-ben állapította meg, úgy vélem, nem követtem el hibát, ha a börtönügyet ebben az értelemben a polgári korszakban mindvégig használtam.

4.5. A börtönügy irányítása

1867. február 17-én, a Helytartótanács megszüntetésével egy időben megállapították azokat az ügyeket, melyeket tőle az Igazságügyi Minisztérium vett át. Ezek között szerepeltek a törvényhatóságok börtönügyei és az országos fegyintézetek. Mint láttuk, a törvényhatósági börtönök fölött csak szakmai jellegű jogosítványai voltak az igazságügy-miniszternek, aki viszont a Belügyminisztérium jogkörébe való beavatkozásnak minősítette volna a börtönügy megyei rendezésébe való beavatkozást. Így azok rendezését egy közelinek hitt általános törvényhozási aktus reményében a tárca vezetői mellőzték. Igazgatási kérdésekben a feudális gyakorlatnak megfelelően a vármegye szervei intézkedtek és járhattak el. A börtönügy miniszteriális felügyeletének ez a kettőssége elvileg 1869-ig, gyakorlatilag a végrehajtás realizálásáig, tehát 1872. január 1-jéig fennállt. Ez idő alatt az Igazságügyi Minisztérium csak az országos fegyintézetek ügyeivel foglalkozott közvetlenül.

Az országgyűlés, mint láttuk, csak a költségvetésen keresztül folyt bele a büntetés-végrehajtásba (nem számítva a testi büntetést és bilincshasználatot eltörlő törvénycikket), ott is a legnagyobb fokú engedékenységet tanúsítva, a legkritikább esetben vitatva az igazságügyi tárca előterjesztéseit, a fegyintézeti igények jogosságát. Sőt, többször előfordult, hogy a pénzügyi bizottság csökkenteni javasolta a költségvetés egyes tételeit, s a képviselők védtek meg a tárca érdekeit és állították vissza eredeti szintre. A parlament megértő volt az igazságügy nehézségeivel; mire lejárt volna a türelmi idő a fegyintézetekben, újra kezdődött az a vármegyei tömlöcök átalakításának és modernizálásának nagy terhe okán. Utóbb pedig a büntető törvénykönyv iránti várározás csillapította a türelmetlenséget.

A miniszterelnökség dolga az első években az önkényuralmi esztendőök összefonódottságából eredő vitatott vagy rendezetlen ügyek intézése. Ezek két nagy csoportot alkottak. Egyikük a megtorlás áldozatainak szabadon bocsátása vagy a még folyamatban lévő kegyelmezési eljárások szorgalmazása volt. Így a miniszterelnökség foglalkozott 1867-ben „az aradi fegyházban fogva levő elítélteknek szabadonbocsátásával”,¹⁹⁴ politikai foglyoknak szabadon bocsátása iránt.¹⁹⁵ Ezzel kapcsolatban élénk levelezést folytatott a budai katonai parancsnoksággal a katonai fogházakban fogva tartott politikaiakról készült kimutatások megszerzése végett,¹⁹⁶ intézkedett az egyéni, illetve a koronázás alkalmával hirdetett kegyelmezés, illetőleg általános amnesztia ügyében,¹⁹⁷ az amnesztia ellenére továbbra is fogva tartott foglyok szabadon bocsátásáért interveniált.¹⁹⁸ Az intézendő folyó „közös” ügyeknek a másik csoportja abból az osztrák gyakorlatból eredt, hogy az ausztriai tartományokban férőhely hiányában el nem helyezhető (sőt a jelentések szerint megrögzött, visszaeső) elítélteiket magyar fegyházakban helyezték el. A magyarországi fegyintézetekben letartóztatott külföldi rabok ügyében kezdetben a rabtartási költségek behajtása volt a legfontosabb kérdés. A miniszterelnökség az osztrák hatóságokhoz fordult a rabtartás finanszírozása miatt. „Illaván raboskodott 9 gradiskai bűnhöncz”,¹⁹⁹ Lipótvárott Karthauzból átszállított fegyenceket őriztek,²⁰⁰ ugyanide csoportosítottak a hatvanas évek elején a steini fegyintézetből rabokat.²⁰¹ Illaván hajtották végre több horvátországi elítélt büntetését,²⁰² Vácott ugyancsak steini rabok ültek.²⁰³ Az idegen rabok rabtartási költségeit táblázatos kimutatásokban küldték be az intézetek, amit azután az illetékes osztrák hatóság felé továbbítottak. A még ezután sem teljesített átutalások (vagy a megállapíthatatlan származás esetén a kincstári költségfedezet megteremtése) ügyében személyenkénti akták készültek, így Hofman Vilmos,²⁰⁴ Wenigh Teofil,²⁰⁵ Maczko Márton és Zemanek János,²⁰⁶ Foletics János,²⁰⁷ Spika Anna,²⁰⁸ Golfried Maria,²⁰⁹ Harott János²¹⁰ vagy az őrült Maczanek Antal²¹¹ személyére vonatkozóan. Ezek az ügyek azonban lassan elapadtak. Részben mert a teendőket tudta a miniszterelnökség (valóban nem igazán érthető, miért kellett ezzel a legmagasabb kormányzati operatív szervnek foglalkoznia), részben, mert Horvát Boldizsár megbízottjainak jelentése nyomán, mely az idegen rabok hazai fegyintézetben tartását skandalumnak, állandó veszélyforrásnak, a fegyelem szétzüllesztése fészkének minősítették,²¹² a kormányzat mindent megtett annak érdekében, hogy valamennyi elítélt visszakerüljön illetőségi helyére (pontosabban illetékes fegyházába). A bör-

tönügy, amely főként politikai tartalmánál fogva az első években ugyancsak foglalkoztatta a miniszterelnökséget, a későbbiekben eltűnt a jegyzőkönyvekből és aktákból. 1868-ban még foglalkozott a miniszterelnök egy Torontál megyei rab szökési kísérlete kapcsán történt, erős botütésekkel való testi fenytés körüli sajtóviharral²¹³ és még később amnesztiaügyekkel,²¹⁴ a következő években nem sikerült olyan aktát találnunk, melyben előbukkant volna börtön- vagy fegyházügy. 1871-ben a már igazi kormány szintű ügy képviselte a börtönügyet. Az amerikai kormány „a börtönészet körül eszközlendő reformok tárgyában” európai kongresszus szervezését indítványozta, s a külügyminiszteren keresztül hívta föl erre a magyar kormányt is.²¹⁵ A miniszterelnökség foglalkozott Tausig Gusztáv kérvényével, melyben a lepoglavai (Horvátország) fegyházát dohánygyárrá kívánta átalakítani. A horvát bán a miniszterelnökségre továbbította a javaslatot. Érthetően nagy helyet foglalt el az iratok között Ráday Gedeon királyi biztos tevékenységével kapcsolatos akták sora,²¹⁶ habár ez legfeljebb abban az értelemben férhet a börtönügy fogalomkörébe, hogy a Szegeden székelő Ráday a szegedi várat börtönné alakította, s ott a tevékenysége során befogottakat őriztette és vallatta.²¹⁷

Ezt követően már csak néhány akta tanúskodik elvétele arról, hogy a börtönügyhöz némi köze van a miniszterelnökségnek. 1872-ben Tereig Antal Kelet-Afrikában büntetőtelepítvényt alapítását indítványozta²¹⁸ (sajnos az ügy folytatásáról nem sikerült semmit megtudnom, pedig ez a magyar deportáció lehetőségét vetítette ki). 1874-ben a fegyőri személyzettel kapcsolatosan kérte a számszék a fegyőröknek utalványozott végkielégítésre vonatkozóan a minisztertanács határozatát.²¹⁹ A világiállításról visszakerült fegyintézi iparcikkek eladása iránti hirdetményt kezdeményezett az Igazságügyi Minisztérium²²⁰ ugyanebben az évben. A miniszterelnök mindig az elsők között vehette kézbe a minisztérium működéséről (és a börtönügyek állásáról) készült jelentéseket.²²¹ Mindent összevetve a kezdeti túlzott foglalkoztatás megszűnt, s „helyére került” a miniszterelnökség. Néhány igazán nagy horderejű, főként nemzetközi vetületű üggyel foglalkozott csupán.

A minisztertanács tevékenységében sem találtam sokkal több értékelhető adatot. Mindenesetre érdemibb ügyekben tárgyalt. Így a kormány ülési elé került – igaz csak jóváhagyás végett – a fegyintézi igazgatók kinevezése, Zámbery Lajos illavai,²²² Inczedy Károly szamosújvári és Boér János nagyenyedi igazgatók²²³ megerősítése azzal „a megjegyzéssel... hogy a kinevezések csak ideiglenesek”.

A kinevezésekkel kapcsolatban a minisztertanács döntött – nemcsak a börtönügy területére érvényes – „káderezési” kérdésben is. Szükségesnek tartja a kinevezés előtti személyes ellenőrzést, nehogy „a kívánatostól eltérő magatartású személyek” kerülhessenek az apparátusba.²²⁴ Ennek realizálásával a belügyminisztert bízták meg. A testi büntetések ügyében megbicsaklani látszott a törvény útja: a főrendi ház elutasítólag fogadta a képviselőház üzenetét. Ezért a kormány ülésén úgy döntöttek a miniszterek, hogy „bizalmasan” arra kell bírni a főrendi ház elnökét, olyasféle „pót”-határozatot próbáljon meg elfogadtatni a Házzal, mely érthető beleegyező tartalommal is.²²⁵ Mint tudjuk, a javaslatot sikerült elfogadtatni és szentesített törvény-cikként került a Corpus Jurisba. Minisztertanács tárgyalta a „sajtófegycenz ügyét” is. Üggyé azáltal vált, hogy a sajtóban sorozatos éles támadások érték a minisztériumot a sajtóvétségek miatt elítéltek letartóztatási körülményei miatt. A pestvárosi fogházban ugyanis nem tudták megoldani a közönséges bűnözőktől való leválasztásukat. A kabinet miniszterei két kérdésben határoztak. Egyfelől kimondták, hogy a politikaiakat teljesen el kell különíteni a köztörvényes bűnelkövetőktől, másfelől határoztak abban, hogy kivonandó a törvényhatóságok illetékessége alól, az ilyen elítélteket országos fegyházba kell szállítani. Az igazságügy-miniszter Vácot javasolta közelségére és viszonylag nagyobb befogadóképességére tekintettel. (Itt már szó esett a külön államfogház felállításáról.)²²⁶ Természetesen a minisztertanács elé került a tárca költségvetése előleges tárgyalásra, s akkor néha szóba került a fegyházi ügy, mint amikor a minisztertanács felszólította Horvát Boldizsárt, hogy a rabköltségek beszédéséről hatékonyabban gondoskodjon, a hiányok fedezése miatt.²²⁷ Atfutott a miniszterek tanácsán természetesen valamennyi törvényjavaslat (ez azonban, nem lévén ilyen szintű szabályozás a börtönügyben, azt nem érintette). Ahogy telt az idő, egyre kevésbé érezték fontosnak a miniszterek, hogy a minisztertanács elé vigyék „kisebb ügyeiket”, úgyhogy a börtönügy is eltűnt a napirendi pontok közül.

A fegyházügy centruma ilyenképpen az igazságügyi tárca lett. Az első évek élénk tájékoztató tevékenysége után a minisztérium beszüntette az információszolgáltatást a miniszterelnökség és a minisztertanács felé (az önkéntes „tájékoztató” jellegű beszámolók szűntek meg), de ez feltehetően amúgy is ilyen módon rendeződött volna el. A kialakuló munkamegosztás levette az apró-cseprő ügyek gondját a kormány válláról, s természetes helyére, a tárcához telepítette.

Az Igazságügyi Minisztériumból kerültek ki a börtönügyre vonatkozó átfogó és részletjogszabályok egyaránt. A belügyminiszter még 1872 előtt sem rendelkezett a börtönökről.

A minisztérium mellett (vagy annak kebelében) végül is nem állítottak föl az osztrák megoldáshoz hasonló országos felügyelőséget (bár Csillag és Tauffer reformjavaslataiban ez előkelő helyen szerepelt). Ehelyett a minisztériumban egy osztálytanácsost bíztak meg a börtönügyek intézésével. (Ők sorrendben: Csillag László, Kelemen Mór, később miniszteri tanácsosként: László Zsigmond, Fabinyi Gyula.) A börtönüggyel foglalkozott ezen kívül az elnöki osztály és természetesen a legislatív osztály.²²⁸ Később a büntetőjoggal, büntetőtörvénykezéssel egyetemben a II. ügyosztály tevékenységi körébe tartozott.²²⁹ Az 1890-es rendezéssel a börtönügy a III. ügyosztály hatáskörébe került.²³⁰ Az 1893. évi új ügybeosztás során visszakerült a II. ügyosztályba,²³¹ hogy két évre rá II/b jelzéssel leváljon a bírósági ügyekről, s a fegyház- és börtönügy + ügyészségek aktáit intéző szerv legyen.²³² Ezután egy újabb módosításon ment keresztül,²³³ 1906-ra a börtönügy teljes önállóságot ért el: a VII. ügyosztály teljes egészében a büntetés-végrehajtással foglalkozott (beleértve a fiatalkorúak letartóztatási intézeteit is).²³⁴ A börtönügyi osztály főnöke Kiss Gyula, intézői Belley Rickl Gyula és Kozmai Kun Béla lettek.²³⁵

A börtönügy intézője, a miniszteri tanácsos vagy osztálytanácsos vállán nyugodott a fegyintézetek teljes adminisztrációja, kezdve a fegyintézeti hivatalnokok kinevezésétől a rendszeres ellenőrzésen keresztül a rabköltségek behajtásának intézéséig. A fegyintézet igazgatóját, ellenőrét és írnokát (írnokait) a miniszter nevezte ki, a felügyeleti személyzettel szemben a szolgálatba vétel jogát az intézeti igazgatóság gyakorolta. (Így azok az igazgató fegyelmi hatósága alatt is álltak egyszersmind.) Természetesen a minisztérium látta el szolgálati utasítással a személyzetet, konkrét kérdésekben is utasításokat adhatott. A minisztérium bármely kérdésben a legkonkrétabb eszközökkel avatkozhatott bele a fegyintézet életébe. Ennek kézenfekvő eszköze az évente újratárgyalt költségvetés, ahol a fegyintézetre lebontott tételek védelmezését az országgyűlés bizottságai és a Ház előtt a miniszter látta el. Értelemszerű, hogy ezen keresztül nyomást tudott gyakorolni az intézetekre. Más oldalról a Házzabályoknál kifejtett lehetőségek megnyitásával ösztönözte is az igazgatókat az újításokra és a kezdeményezésekre.

A minisztérium ellenőrizte a fegyintézetek működését, melynek egyik formája a kiszállás volt (mint Csillag és Tauffer esetében), a másik a rendszeresen, évente akár többször is bekért jelentés a fegyintézet működéséről.²³⁶ A Hárszabályok értelmében az igazgató köteles volt „a vezetésére bízott intézet egész állapotáról minden év végével pontos kimutatást készíteni. E kimutatás úgy szerkesztendő, hogy az igazgató működéséről és az intézet egész évi történetéről világos képet mutasson és egyszersmind kitüntesse, hogy feladatának mennyire volt képes megfelelni”.²³⁷ Meghatározták egyúttal azokat a témákat is, melyekre feltétlenül ki kellett térnie jelentésében, mint például az intézetben lévő fegyencek száma, a javítás sikere, magánelzárásról szerzett tapasztalatok, építkezések vagy átalakítások, intézeti ipar állása, bevételek és kiadások, haszon, javaslatok, kedvezmények, iskolázás és eredményei, látogatások, levelezések, kiszabadult fegyencek stb. Ezeknek a jelentéseknek alapján a minisztérium börtönügyi felelőse a legrészletesebb ismeretekkel rendelkezett a fegyintézeti ügy állásáról. (Persze nem volt tanulság nélkül való dolog személyesen is ellenőrizni a helyi állapotokat, nehogy túl legyen „kozmetikázva” a jelentés.) A számokon persze a csinosítás mit sem tudott változtatni. Amúgy készültek igazán kiemelkedő jelentések is. Tauffer Emil lipótvári igazgatósága alatt a lipótvári igazgató jelentése nem egyszerűen egy éves jelentés, hanem egy remekmű, szaktudományos érték, melyben nemcsak a helyzetkép, hanem a lipótvári állapotoknak az európai fejlődési tendenciákra való kivetítése, tanulságok és javaslatok is benne foglaltatnak.²³⁸ Éppen Tauffer esete jellemzi azt, mennyire rá volt szorulva a minisztérium az igazgatók kezdeményezőkézségére és önkéntes aktivitására. Akkor, amikor párhuzamos intézetekben a romlás jeleit lehetett tapasztalni, Tauffer egy valóságos kis „mintaintézetet” szervezett, az ír fokozatos rendszer lehető bevezetésével.

A minisztérium adminisztrációs teendői közé tartozott a beutalás a fegyintézetbe. A már fentebb említett módon, a jogerős ítélet alapján, az egy esztendőnél hosszabb időtartamra ítélték személyi anyagát, ítéletmásolatait és egészségi állapotáról (szállíthatóságáról) tanúskodó orvosi bizonyítványt fel kellett terjeszteni a minisztériumba, majd a fegyintézetekben mutatkozó férőhely (és szállítási feltételek) alapján a minisztérium beutalta a fegyencet valamelyik intézetbe. Ezután értesítette erről a törvényhatóságot (majd később az ügyészséget), amelyik köteles volt a megjelölt helyre kísértetni a rabot.²³⁹

A minisztérium intézkedett a rabköltségek behajtása ügyében is. Külföldi rab esetében a miniszterelnökséghez fordult, a magyar honosok pedig a Belügyminisztériumon keresztül voltak behajthatók. (Erről már esett szó.)²⁴⁰

A minisztérium összesítette és egyeztette a rabmunkáltatás feltételeit. Döntött a házi kezelés mértékéről és próbájáról, szerződést bontott vagy módosított bérlőkkel; ő intézkedett a leltárakról és felszámolásról is.²⁴¹ Döntött természetes építkezések²⁴² ügyében is, ezek az ügyek persze a költségvetés keretébe tartoztak. A bűnügyi statisztikákat is a minisztérium állíttatta össze.²⁴³

1872-t követően a fogházak és börtönök is a minisztériumhoz kerültek, ezeknek terheit azonban nem vette vállára. A királyi ügyészségek és a főügyészek ellenőrzési-felügyeleti jogát (és felelősségét) állapította meg, s csak a legkiválóbb esetekben avatkozott helyi ügyekbe. Fenntartva természetesen a jogszabályi és anyagi fejlesztésre vonatkozó elképzeléseket.²⁴⁴ Ez nem volt ellentétben a helyi törekvésekkel, ahol sem a börtönügy modernizálását (értsd: építkezéseit és javítását) nem ellenezték, sem pedig az igazságügyi paloták központi költségvetési támogatásból történő fejlesztésének nem vetettek ellent.²⁴⁵

Természetesen felsorolhatatlan az ügyek azon halmaza, melyet a minisztérium intézett (például alkalmanként amnesztiaügyek, egyéni kegyelmi ügyek, büntetés félbeszakítására vonatkozó ügyek, rabélelmezés, egészségügyi ellátás, oktatás, lelki gondozás, pénzügyi feltételek megteremtése). A lényeg: a fegyintézetek mintegy a minisztérium köldökzinórján lógtak (különösen miután a házi kezelést intézményesítették), ugyanakkor azonban az első évtized igazságügyi kormányzata nem kívánta terrorizálni a fegyintézeteket (nem is tudta volna, olyannyira bővében volt a teendőknél).

A fentiekben túlmenően a börtönüggyel időnként kapcsolatba kerültek egyéb szervek is, miként a Kincstári Jogügyigazgatóság is egy rétesztaként elnyúló perben, melyet az illavai fegyintézet nevében folytattak gróf Königsegg Gusztávval, egy nem túl lényeges szolgalmi kérdésben. Akkor, amikor a magyar börtönügy megalapítása zajlott, amikor a leglényegesebb reformkérdések kerültek terítékre, a jogügyigazgatóság azon vitázott, hogy a fegyházhoz megépítendő csatorna kinek a tulajdonához tartozik. Az ügy 1855-re nyúlt vissza, s 1892-ből még vannak nyomok az eljárásról.²⁴⁶

Mint már említettük, a rabélelmezési költségek behajtásában, a községi illetőség, a lakóhely felderítése kérdésében közreműködött a Belügyminisztérium²⁴⁷ és a Pénzügyminisztérium is.²⁴⁸

JEGYZETEK

- ¹ JK 1867. június 14.
- ² Nagy 1977., 74–75.
- ³ Nagy 1988/1., 52.
- ⁴ Nagy 1988/1., 29.
- ⁵ Nagy 1988/1., 31.
- ⁶ Bozóky 1867., 5.
- ⁷ MOT IV. 54–65.
- ⁸ Török 1900., 10.
- ⁹ Finkey 1904., 18.
- ¹⁰ Önálló művei az idézett Pulszky–Tauffer 1867 mellett: Der kroatische Strafgesetzenwurf (Wien 1880); A szabadságvesztés különféle nemeinek végrehajtása (Budapest 1880); Die Erfolge des progressiven Strafvollzuges (Berlin 1883); Bemerkungen zu dem Gesetzentwurf über die Vollstreckung der Freiheitstrafen (h. n., é. n.)
- ¹¹ Vö. Tauffer Emil: A pestmegyei börtön. MJH 1866., 55., Országos fegyintézetek MJH 1866., 138., 141., 152., 167., 185., 189.; Ausztria a börtönjavítás terén. MJH 1866., 58.; Tauffer Emil: A börtönügy jelen állapota Európában s néhány eszme hazánkról. JK 1867., 212.; Földy a börtönügyről. JK 1868., 387.; A szeretet háza. JK 1871., 7. stb.
- ¹² Török 1900., 10.
- ¹³ Pulszky–Tauffer 1867., 10–11.
- ¹⁴ Pulszky–Tauffer 1867., 12.
- ¹⁵ Pulszky–Tauffer 1867., 36.
- ¹⁶ Gustav Ebert: Das Gefängniswesen in seinem Zusammenhange mit der Entwicklung der Strafrechtspflege, Dresden, 1858.
- ¹⁷ Grellet–Wammy: Handbuch der Gefängnisse, Solothurn, 1838.
- ¹⁸ Röder 1864.
- ¹⁹ Holtzendorff 1859.
- ²⁰ Geschichte der Gefängnisreform Berlin, 1859.
- ²¹ Szemere 1838., Eötvös–Lukács 1841.
- ²² Röder 1864., Mittermaier 1858., Mittermaier 1860.
- ²³ Balla 1841., Bozóky 1867., Eötvös 1838., Lukács–Eötvös 1841., Rész Ensel 1865., Zsoldos 1838.
- ²⁴ Pulszky–Tauffer 1867., 57.
- ²⁵ A börtönügy elmélete és jelen állása. JK 1867., 280.
- ²⁶ Pulszky–Tauffer 1867., 128.
- ²⁷ Pulszky–Tauffer 1867., 278–312.
- ²⁸ Pulszky–Tauffer 1867., 316
- ²⁹ JK 1867., 280.
- ³⁰ Bozóky 1867., 10.

- 31 Eötvös-Lukács 1841., 169.; Bozóky 1867. 13.
- 32 Bozóky 1867., 34.
- 33 A börtönügy legújabb haladásai. JK 1867., 111.
- 34 Bozóky 1867., 42.
- 35 Bozóky 1867., 44–50
- 36 Bozóky 1867., 6.
- 37 Réső Ensel: Javaslat 1865.
- 38 Szabályrendeletek 1865.
- 39 Réső Ensel 1865.
- 40 Réső Ensel 1868.,
- 41 Réső Ensel 1868., 2–3.
- 42 Réső Ensel 1867., 22.
- 43 Réső Ensel 1868., 38.
- 44 Friedmann Bernát: A börtönjavítás történetének lényegesebb momentumai. JK 1868., 299., 301., 313., 336., 343.
- 45 JK 1868., 299.
- 46 Friedmann Bernát: Börtönügyi törvényhozás. JK 1867., 71. Börtönügyi reform 1867., 76.; Párhuzam az 1843. büntető törvényjavaslatunk börtönrendszere és az újabb tapasztalatok között. JK 1867., 131., 140.; A fegyintézet hárszabályokról. JK 1869.
- 47 Mint például: Pest város fogházai. MJH 1866., 103.; Egy látogatás Pest városa vizsgálati fogházában. JK 1870., 395.
- 48 JK 1867., 280.; 1866., 796.
- 49 V. S.: Az 1843-iki büntető törvénykönyv revisiójáról. JK 1867., 161., 169., 193.
- 50 JK 1867., 161.
- 51 JK 1867., 194.
- 52 Dárday Sándor: Mely börtönrendszer honosíttassék meg hazánkban? JK 1868., 365.
- 53 JK 1868., 366–367.
- 54 JK 1868., 375.
- 55 JK 1868., 400.
- 56 MJH 1866., 307.
- 57 JK 1868., 65.
- 58 Vö. JK 1865., 515., 583., 585., 590., 681., 694., 773., 775., 787., 807., 820., 824., 836., 837.
- 59 Benkhárd Vilmos: Országos fegyházaink bérbeadásáról. MJH 1866., 207.
- 60 Schöller: A lábvasak viseléséről börtöneinkben. MJH 1866., 211.
- 61 Kállay B.: A londoni Tower. MJH 1866., 231., 240., 272.; A La Roquette fogház Párizsban. JK 1866., 159.
- 62 Az osztrák börtönügy javításáról. MJH 1866., 32.; Egy pillantás a jelenkori börtönrendszerekre. JK 1867. 110.
- 63 A börtönügy statistikája Franciaországban. JK 1867., 96. Büntető törvény és börtönügy Zürich kantonban. JK 1867., 272.; A hannoveri fegyintézetek. JK 1867., 228.; A szibériai deportatiók szabályozása. JK 1868., 300.; Csatskó Imre: A szabadságbüntetésekéről Poroszországban. JK 1869., 214., 219.
- 64 Csatskó Imre: A szabadságbüntetésekéről Poroszországban. JTSZ 1870., 156.
- 65 Benedek Aladár: Megyei börtönélet Magyarországon. Vasárnapi Újság, 1867., 370.
- 66 Benedek: i. h. 386.

- ⁶⁷ Finkey 1904., 18.; Török 1900., 14.
- ⁶⁸ MOT 10:6/2., 823.
- ⁶⁹ MOT 10:6/2., 825.
- ⁷⁰ MOT IV. 152.
- ⁷¹ MT. V. 512–513.
- ⁷² „A Monarchia politikai fejlődésének sajátos vonása, hogy sohasem alakult ki a klasszikus polgári országokra jellemző konzervatív-liberális kétpártrendszer, azaz egy olyan politikai közélet, amelyben a pártcsoportokat az állam alapjában konzervatív vagy liberális típusú berendezkedésének avagy továbbfejlesztésének igénye jellemezné.” Somogyi 1976., 14.
- ⁷³ MOT IV. 156–157.
- ⁷⁴ MT. V. 513.
- ⁷⁵ MPGY OGY KN 1865–68/III., 95. ülés, 1867. február 28.
- ⁷⁶ Dénes 1984., 256 skk.
- ⁷⁷ Faragó 1988., 42.
- ⁷⁸ Tóth 1899., 126.
- ⁷⁹ Tóth 1899., 123.
- ⁸⁰ MPGY OGY KN 1865–68/IV., 143. ülés, 1867. június 22., továbbá OGY IROM 1865–68/II., 114. sz.
- ⁸¹ Pesti Napló, 1867. április 6.
- ⁸² Fayer 1900. I., 63–64.
- ⁸³ Pauler 1878., 240.
- ⁸⁴ MPGY OGY KN 1865–68/IV. 143.; 1867. június 22-i ülés.
- ⁸⁵ MPGY OGY KN 1865–68/IV. 144–145. ülés; 1867. június 24. és 25-i ülés.
- ⁸⁶ Vö. JK 1867., 162.
- ⁸⁷ Csatskó Imre munkájának egy részét Fayer szerint kiadták. Én magam ennek nem bukkantam a nyomára, sem publikált formában, sem az OL Igazságügyi Minisztérium iratai, sem pedig az OL Országgyűlési Levéltárában.
- ⁸⁸ Vámbéry 1914., 629.
- ⁸⁹ MPGY OGY IROM 1869–72/II., 223. sz.
- ⁹⁰ MPGY OGY IROM 1869–72/II., 281. ülés; 1871. február 9.
- ⁹¹ Bognár 1962., 5.
- ⁹² OL K 579. Igazságügyminisztérium, Általános iratok V. Büntetés-végrehajtási intézetek ügyei 1886–1945 (Továbbiakban OL K 579. V.)
- ⁹³ Jelentés 1867., 4.
- ⁹⁴ Jelentés 1867., 126.
- ⁹⁵ Jelentés 1867., 133.
- ⁹⁶ Jelentés 1867., 134.
- ⁹⁷ Jelentés 1867., 140–142.
- ⁹⁸ Jelentés 1867., 134–139.
- ⁹⁹ Jelentés 1867., 126., 131., 146.
- ¹⁰⁰ Jelentés 1867., 29., 128., 146.
- ¹⁰¹ Jelentés 1867., 174., 152.
- ¹⁰² Tauffer Emil: Első teendők a börtönügyi reform körül s megyei fogházaink általános képe. Pesti Napló 1867. április 4.
- ¹⁰³ Pesti Napló 1867. április 10.

- 104 MPGY OGY IROM 1865–68/V. 305. sz.
- 105 MPGY OGY IROM 1865–68/VI. 348. sz.
- 106 MPGY OGY IROM 1865–68/V. 305. sz.
- 107 MPGY Kltsg. Előterjesztése a magyar királyi igazságügyministernek az 1869. évi költségvetés tárgyában.
- 108 MPGY OGY KN. 1865–68/X., 1868. szeptember 25. és 1868. november 16.
- 109 MPGY OGY IROM 1865–68/VI. 348. sz.
- 110 Megyeri 1905., 86.
- 111 Török 1900., 11.
- 112 MPGY OGY IROM 1869–72/II. 224. sz.
- 113 MPGY OGY KN 1869–72/VI. 138. ülés, 1870. március 4.
- 114 1869:4. tc.
- 115 1871:31. tc. 32–34.
- 116 10.222. sz. IüM-utasítás, 1871. december 12.
- 117 MPGY OGY KN 1869–72/XIII. ülés, 1871. február 11.
- 118 Forrás: OL K 2. Országgyűlési levéltár, Képviselőház és a Nemzetgyűlés elnöki és általános iratai, b) külön kezelt mellékletek, Zárszámadás és költségvetés 1867–69. és MPGY OGY Zárszámadások
- 119 Széchenyi 1841., 195., 198.
- 120 MPGY Kltsg. Előterjesztés a m. kir. igazságügyministernek az 1872. évi költségvetés tárgyában 15. és MPGY OGY KN 1869–72/XIX. 409. ülés, 1871. december 19., MPGY OGY IROM 1869–72/X. 1130. sz.
- 121 MPGY Kltsg. Előterjesztés a m. kir. igazságügyministernek az 1873. évi költségvetés tárgyában 38.
- 122 Uo. 40.
- 123 MPGY OGY KN 1872–75/XV. 234–235.
- 124 MPGYKltsg. Előterjesztés a m. kir. igazságügyministernek az 1876. évi költségvetés tárgyában 12.
- 125 MPGY Kltsg. Előterjesztés a m. kir. igazságügyministernek az 1877. évi költségvetés tárgyában 18.
- 126 MPGY Kltsg. Előterjesztés a m. kir. igazságügyministernek az 1878. évi költségvetés tárgyában 11.
- 127 MPGY OGY KN 1869–72/XIX. 409. országos ülés, 1871. december 19.
- 128 MPGY Kltsg. Előterjesztés a m. kir. igazságügyministernek az 1877. évi költségvetés tárgyában 14.
- 129 Forrás: MPGY Zárszámadások
- 130 A megbecsülés szintjét jelzi az Igazságügyi Minisztérium 1874. január 29-én, 8841. sz. alatt kelt szabályrendelete is a bírák, bírósági alkalmazottak, a fegyintézetek, a vegyészeti műterem és az ügyészségek alkalmazottainak rangfokozatairól és kiküldetési díjáról. Eszerint a fegyintézeti igazgató az I–XII. rangfokozat között középtájon helyezkedett el, egy kategóriában a járásbíróval, a királyi ügyésszel, a felsőbbíróvási segédtanácsjegyzővel, fogalmazóval, a főügyészégi fogalmazóval és a vegyészeti műterem vegyészével.
- 131 MI 1874., 296.
- 132 Forrás: MPGY Zárszámadások
- 133 Forrás: MPGY Költségvetések

- 134 Forrás: Szentesített költségvetési törvénycikk.
- 135 Jelentés 1867–1872., 98–99.
- 136 Jelentés 1875–1887., 156.
- 137 Jelentés 1875–1887., uo.
- 138 A teljes Magyarországra vonatkozó összeg 6 580 311 Ft volt.
- 139 MI 1874., 229.
- 140 Pusztai 1986. 14–15.
- 141 Pusztai 1986. 14.
- 142 Jelentés 1867–1872., 98.
- 143 Jelentés 1867–1872., 99.
- 144 Vö. OL K 2. Képviselőház és Nemzetgyűlés általános iratok. ID 3. törvényjavaslatok, 1874. október 28-án, Pauler Tivadar aláírásával a vitára elfogadott munkálat.
- 145 Jelentés 1867–72., 31.
- 146 MPGY OGY KN 1869–72/VIII., 173. ülés 1869. május 13.
- 147 MPGY OGY KN 1869–72/VIII., 189. ülés 1869. június 17.
- 148 MPGY OGY KN 1869–72/VI., 136. ülés 1870. március 4.
- 149 1867. augusztus 17. IM RT 1867., 317.
- 150 1867. augusztus 29. IM RT 1867., 371.
- 151 1868. október 18. IM RT 1868., 514.
- 152 1871. augusztus 12. 12 523. IM sz. RT 1871., 257.
- 153 1867. október 12. IM RT 1867., 250.
- 154 1868. március 3. IM RT 1868., 75.
- 155 Pulszky–Tauffer 1867., 294. Az 1874. évi fogházrendtartás a napi költséget 26 krajcárban állapítja meg foglyonként.
- 156 1868. augusztus 10. IM RT 1868., 440.
- 157 1872. január 26. 2082. IM sz. RT 1872.
- 158 1871. december 12. 10 222 IM sz. RT 1871., 382.
- 159 Hárszabályok és szolgálati utasítások a magyar királyi országos fegyintézetek, úgyszintén az azoknál alkalmazott hivatalnokok és őrök számára. 1869. február 10., RT 1869., 49.
- 160 MI 1874., 29.
- 161 1869:4. tc. 1.
- 162 OL K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (Mt. jkv. 29.) MT sz. 1869. április 2.
- 163 OL K 27. Mt. jkv. 53/MT sz. 1869. október 20.
- 164 1870:42. tc.
- 165 Máthé 1982., 140.
- 166 MPGY OGY KN 1869–72/XVI. ülés, 1870. október 25.
- 167 OL K 27. Mt. jkv. 84/M sz., 1870. december 28.
- 168 Máthé 1982., 140.
- 169 Máthé 1982., 153.
- 170 1871:31., 32. tc.
- 171 1871:33. tc.
- 172 1871. december 12. 10 222. sz. IM
- 173 Jelentés 1890. 3.
- 174 1871:33. tc. 25.
- 175 1871:33. tc. 27.

- 176 1874. február 18. 692. sz. IM RT 1874. 1.
- 177 Megyeri 1905., 151.
- 178 Czuczor–Fogarasi 1862–67. II. 634.
- 179 Czuczor–Fogarasi 1862–67. II. 876.
- 180 Czuczor–Fogarasi 1862–67. I. 805.
- 181 Ballagi 1868., 135.
- 182 Ballagi 1868., 657.
- 183 Ballagi 1868., 412.
- 184 Ballagi 1868., 357.
- 185 OL Miniszterelnökség (Me.) K 26. 1867/24.
- 186 OL K 26. Me. 1867/410., 1230.
- 187 OL K 26. Me. 1867/446., 661., 667., 902., 1406.
- 188 OL K 26. Me. 1867/674., 833., 902.
- 189 OL K 26. Me. 1867/482.
- 190 Jelentés 1890., 3.
- 191 1874. július 1., 696. IM sz. 12–19.
- 192 Belügyminiszteri rendeletet a börtönök működtetéséről, rendjéről a legjobb jóakarattal sem tudtam fellelteni.
- 193 Finkey 1904., 5–6.
- 194 OL K 26. Me. 1867/24.
- 195 OL K 26. Me. 1867/565.
- 196 OL K 26. Me. 1867/39., 132.
- 197 OL K 26. Me. 1867/255., 380.
- 198 OL K 26. Me. 1867/677.
- 199 OL K 26. Me. 1867/482.
- 200 OL K 26. Me. 1867/561., 1134., 1755. 01/ OL K 26. Me. 1867/902., 1096., 1302.
- 202 OL K 26. Me. 1867/674., 833.
- 203 OL K 26. Me. 1867/671., 902.
- 204 OL K 26. Me. 1867/442.
- 205 OL K 26. Me. 1867/923.
- 206 OL K 26. Me. 1867/1016.
- 207 OL K 26. Me. 1867/1029.
- 208 OL K 26. Me. 1867/1046., 1616.
- 209 OL K 26. Me. 1867/1047.
- 210 OL K 26. Me. 1867/1133.
- 211 OL K 26. Me. 1867/410., 1230.
- 212 OL K 26. Me. 1868/741. A fegyintézetekre vonatkozó hivatalos jelentést a miniszterelnök is első kézből kapta meg.
- 213 OL K 26. Me. 1868/185.
- 214 OL K 26. Me. 1868/1276.
- 215 OL K 26. Me. 1871/888., 1148., 1238., 1246., 1823. stb.
- 216 OL K 26. Me. 1871/101., 432., 903., 1815.
- 217 Kulinyi 1901.
- 218 OL K 26. Me. 1872/136.
- 219 OL K 26. Me. 1874/783., 852.

- ²²⁰ OL K 26. Me. 1874/2467.
- ²²¹ OL K 26. Me. 1868/741., 1874/643., 1875/248.
- ²²² OL K 27. Mt. jkv. 1° MT sz. 1868. április 30.
- ²²³ OL K 27. Mt. jkv. 35/MT sz. 1868. augusztus 13.
- ²²⁴ OL K 27. Mt. jkv. 73/MT sz. 1869. december 29.
- ²²⁵ OL K 27. Mt. jkv. 68/MT sz. 1869. december 10.
- ²²⁶ OL K 27. Mt. jkv. 13/MT sz. 1869. március 7.
- ²²⁷ OL K 27. Mt. jkv. 44/MT sz. 1868. október 15.
- ²²⁸ Megyeri 1905., 374.; Bognár 1962., 9–12.
- ²²⁹ Jelentés 1875–1887., 8.
- ²³⁰ Jelentés 1888–1891., 7.
- ²³¹ IüK 1893/1., 12.
- ²³² IüK 1895/6., 157.
- ²³³ IüK 1900/9., 363.
- ²³⁴ IüK 1905/12., 103–104.
- ²³⁵ Megyeri 1905., 374.
- ²³⁶ Példának okáért: OL K 579. Igazságügyminisztérium általános iratok, V. 1876–1891. Felhívás a fegyvintézetekhez az évi jelentés elkészítésére és azok egymásnak (is) történő megküldésére (1886) vagy K 579. Vd. 1867–1943. A nagyenyedi fegyvintézet éves jelentése 1869. február 10. Házaszabályok és szolgálati utasítások 27.
- ²³⁷ 1869. február 10. Házaszabályok és szolgálati utasítások 27.
- ²³⁸ Sajnos eredetije nem maradt fenn, de Megyeri közzölte 1905., 181–200.
- ²³⁹ 1868. október 18. IM sz. RT 1868., 514.
- ²⁴⁰ OL K 579. V. 1869–1891., 1–115.
- ²⁴¹ OL K 579. V. 1889., 2–22. vagy K 579. Vd. 1–78.
- ²⁴² OL K 579. V. 1901., 320–339.
- ²⁴³ OL K 579. V. 1870., 149–265.
- ²⁴⁴ CSML VII. 3. A szegedi főügyészség iratai 1891. a minisztérium az újabban építendő fogházak tárgyában. Ajánlatképpen tervrajzokat is küldenek.
- ²⁴⁵ Erre vö. Szeged újjáépítésére vonatkozó tervek és elképzeléseket, a központi segély alakulását CSML IV. B. 1402. Szeged város Törvényhatósági Bizottságának iratai 1872–1944., Jkv. 111–1880 vagy a Szegedi Királybiztosság aktáit: OL K 26. Me. 1559–VI–1140. skk.
- ²⁴⁶ OL K 311. Kincstári Jogügyigazgatóság, Illavai Fegyház 1870–1892. 14 049/1870., 14 839/1870., 12 659/1870., 12 273/1870., 11 704/1870., 1159/1875., 34 013/1874. stb.
- ²⁴⁷ OL K 579. V–1867. 110.
- ²⁴⁸ OL K 579. V–1867. 89.

5. ZÁRSZÓ

Az 1874-es fogházrendtartás a magyar polgári büntönügy első nagy szakaszát – mondhatnánk: hőskorát – zárta le. Ami ezután következett: egy egészen újnak lett nyitánya: a büntetőjogi kodifikációnak – s ezen belül a büntönügy részben törvényi szabályozásának. Más volt ez a korszak azért is, mert Magyarország – immár az európai fejlődés főáramához csatlakozva – a legmodernebb megoldásokkal kísérletezett, s a legközvetlenebbül vett részt az európai büntönügyi mozgalmakban. Más azért is, mert az ezt követő évtizedekben terjedtek el hazánkban a reformiskolák tanai. Új jelenségek a bűnözésben: nagyvárosi bűnözés, a visszaesők számának növekedése, alvilág és prostitúció. A századforduló táján épülnek igazán korszerűnek mondható intézeteink (Szeged, a budapesti Gyűjtő s bizonyos értelemben a Soproni Fegyintézet). Ez azonban már egy további kutatás tárgya, egy más fejezet. Magam feladatának éreztem az eddig vezető út fölvázolását, s reményeim szerint sikerült néhány idevágó megállapítást bizonyítanom. Nevezetesen, hogy:

1. Az osztrák kormányzat 1852-ben bevezetett büntetőtörvénye a szabadságvesztés-büntetés túlnyomó alkalmazása mellett voksolt, amihez azonban intézeti hálózatra volt szükség. Ausztriában ekkor már két tucatra rúgott a központi büntetés-végrehajtási intézetek száma: hazánkban egy sem volt. Ekkor került sor az első hazai fegyház-alapítási kampányra: 1852–1856 között Magyarországon megnyitották a váci, márianosztrai, illavai, lipótvári, szamosújvári, nagyenyedi, munkácsi és lepoglavai intézeteket, melyek az osztrák felfogásnak megfelelően egyéb jellegű egyetemes intézmények épületeibe kerültek: zárdák, szerzetesházak, kaszárnnyák, tébolydák és mindenekelőtt várak falai között helyezték el a büntetés-végrehajtási intézeteket. A totális intézetek egybevetésekor nem a különbségek, hanem a hasonlóság dominált, nem kevés hátrányára a büntetés-végrehajtásnak. Ezzel együtt, ugyancsak osztrák megfontolásokból, igyekeztek egy-

házi rendek kezelésébe adni a fegyintézeteket. Szemben az ausztriai gyakorlattal, ez hazánkban csak Márianosztrán járt sikerrel.

2. Ezek a fegyintézetek nem voltak alkalmasak semmiféle korszerű börtönügyi eszme befogadására: az alkalmatlan falak közé erőltetett fegyházakban sem az egészséges elhelyezést, sem a javító értelemben alkalmaztatott munkáltatást, sem a nevelés alapfeltételeként megfogalmazott elkülönítést és differenciálást nem lehetett végrehajtani. A pénzügyi szempontok sem szolgálták a fejlesztést. A személyzet (még a feudális megoldás nyomán) kiszolgált katonákból állt, az intézetek vezetői ugyancsak vagy katonák, vagy pedig a hivatali ranglétrán megfelelő szintre jutott bürokrata voltak.

3. A börtönügy alsó szintjén, a vármegyékben azonban még ennyi sem történt. Ugyan egységes központi jogi irányelveket bocsátottak ki, ezek vajmi kevés befolyást gyakoroltak a börtönéletre. A vármegyei tömlöcök ugyanabban az épületben, ugyanolyan feltételek mellett, ugyanazoknak az ellenőrzése mellett működtek tovább.

4. A kiegyezés igazságügyi kormányzata tehát örökül kapott egy relatíve modern börtönügyi szabályozást (melyet azonban politikai okokból minél hamarabb magyar jogszabályokkal akartak felváltani), egy alkalmatlan feltételek mellett működő fegyházi hálózatot és egy változatlan, feudális jelleggel funkcionáló megyei börtönrendszert. A liberalizmus igazságügyi kormányzata ebből a csapdából próbált kikerülni, amikor rendkívüli szervezőmunkáját megkezdte. Ehhez bírta az országgyűlés feltétel nélküli támogatását, ami megnyilvánult a költségvetési keretek zökkenőmentes biztosításában is. Ellentmondás nélkül kapta meg a tárca az általa igényelt börtönfejlesztési összegeket, a kiemelt beruházásokra szánt tételeket. A későbbi 5–6% helyett ekkor csak az országos fegyintézetek fejlesztésére az igazságügyi költségvetés negyedének megfelelő összegeket fordítottak.

5. A modern polgári börtönügy kiépítése három területen folyt. Az elméleti szinten, tudományos polémiaikban kikristályosodó álláspontokat kiváló börtönügyi szakértők közvetítették a jogalkotás felé. Bár a szakma börtönügyi törvényt várt, ideiglenes jelleggel – mint mondták a büntető törvénykönyv elfogadásáig – rendeleti szintű Házzabályokban rendezték a fegyházak és börtönök viszonyait. E szabályozás a leghaladóbb nyugati elvek szellemében közelítették a börtönüghöz; a magyar végrehajtási viszonyok azonban csupán a lehetőségek megfogalmazását tették lehetővé. Mindenesetre a magyar polgári büntetés-végrehajtás jogszabályi kereteit

európai színvonalon dolgozták ki. A harmadik területe a reformnak a börtönépítkezések és -korszerűsítések terepe, mely szinte kizárólag anyagi kérdés volt. Az osztrák kormányzattól örökölt feltételek között működő intézetekben csak toldozásra-foldozásra volt lehetőség, következetes rendszert átvinni sehol sem lehetett. Hiába a magánrendszer pártolása, az ír rendszer szorgalmazása: sok helyen még fegyelmi büntetést szolgáló magánzárkák sem voltak. A tárca így elsősorban arra törekedett, hogy az elhelyezés egészségügyi és legminimálisabb differenciálási követelményeinek eleget tevő építkezéseket realizálja.

6. Az országos intézetekre korlátozódó fejlesztéseknek még a szele sem érte a megyei intézeteket. (Az országos 7-tel szemben számuk 106 volt.) A kettős közigazgatás – az országos intézetek az igazságügy, a megyeiek a belügy alá tartoztak – lehetetlenné tette az egységes fellépést; ráadásul a belügyi tárca, a közigazgatás és igazságszolgáltatás közeli szétválasztásában biztos lévén, hozzá sem nyúlt a börtönökhöz, melyekben így konzerválódott a feudális tömlöcrend.

7. A modern polgári bírósági szervezet kialakításával egy időben kialakultak azok a büntetés-végrehajtási intézettípusok, melyek azután a Csemegi-kódexnek is alapelemeit képezték. Az osztrák kormányzat által alapított intézetek országos fegyintézetként működtek. A politikai viszonyok hatására, még Horvát Boldizsár minisztersége idején felállították a politikai és sajtóvétségekre az államfogházat. A Hárszabályok pedig megkülönböztették egymástól a járásbíróságok mellett működő fogházak és a törvényszékek mellett funkcionáló börtönök kategóriáját. Vagyis az 1878. évi 5. tc.-ben megjelenő szabadságvesztés-büntetési rendszer alapja nem teoretikus megfontolás volt, hanem a gyakorlatban kialakult, elsősorban végrehajtási szinthez igazodó fokozatrendszer.

Mindent egybevetve: nem szabad lebecsülnünk azokat az erőfeszítéseket, melyeket a magyar börtönügy megreformálása érdekében a parlament és az igazságügyi kormányzat tett. Rövid idő alatt hihetetlen nagy utat járt be a fegyházak és a börtönök igazgatása. 1853 előtt országos fegyintézetünk egy sem volt, 1867-re féltucatnyi. 1867 és 1874 között szűk nyolc esztendő alatt a magyar börtönügynek korszerű jogszabályait dolgozták ki a minisztériumban, előkészítették a végleges kodifikáció „alapanyagát”, megalapozták a Csemegi-kódex büntetési rendszerét, a lehetőségekhez képest modernizálták intézeteinket. A reformok útjában egyetlen akadály állott csak: a

pénzügyi források szűkössége. Tocqueville állította: „Bárhon indul is el egy új vállalkozás, annak élén Franciaországban a kormányt látjuk, Angliában egy főurat, az Egyesült Államokban pedig egy társulást találunk.” Nos, Közép-Európában jellegzetesen kizárólagos szerepe volt a börtönügyben az államnak. (Hasonlóképpen, mint a kapitalizálódás számos területén.) Az évszázadokon át elmaradt fejlesztések minden terhe a költségvetésre szakadt, ami érthetően erősen korlátozta a lehetőségeket. Azért úgy gondoljuk, nincs mit szégyenkeznünk. Mi, akik később indultunk, mint az osztrák börtönügyi szakemberek, sokkal több problémával küzdöttünk a polgárosítás terén, mi mintha megelőztük volna nyugati szomszédunkat. Legalábbis ez a benyomása támad az olvasónak, ha Anton Marcovich elemzését tanulmányozza az osztrák börtönügy 1899-es állapotáról. „Koldusok, csavargók, szokásszerű bűnözők, tolvaj, csaló és erkölcsi bűnt elkövető, gyilkos, öreg és fiatal bűnöző, egyszerű paraszt, politikai vétkes, anarchista, szocialista és dörzsölt szélhámós minden minősége összegyűlik itt, keverednek egymással állva vagy fekvé – mivel a rendelkezésükre álló tér meglehetősen szűk –, a börtönhelyiségekben munka nélkül összeterelve...” Ha még ráadásul a jogalkotásra vonatkozó ítéletét is tekintjük („börtönügyünk történetében a korábbi időkben csak tervezetlen próbálkozásokat, tétova kapkodást és káros antagonizmusokat látunk”), voltaképpen még elégedettek is lehetünk a magyar börtönügy fejlődésével és állapotával.

FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS FORRÁSOK

1. Levéltárak, gyűjtemények

CSML = Csongrád Megyei Levéltár

OL = Országos Levéltár

OGY MPGY = Országgyűlési Könyvtár, Magyar Parlamenti Gyűjtemény

2. Nyomtatott források

Anyaggyűjtemény 1843 = Fayer László: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. Budapest, 1896–1902.

Btk. 1843 = Az 1840. évi V. törvényczikkely által a büntető törvénykönyvvel válthatatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentése. Pest, 1843. A) Első rész. A büntettekéről és büntetésekről

Be 1843 = B) Második rész. A büntető eljárás

Bö 1843 = C) Harmadik rész. A börtönrendszerről

C. C. Th. 1768 = Constitutio Criminalis Theresiana oder derer Römisch-Kaiserl. zu Hungarn und Böheim u. u. Königl. Apost. Majestat Maria Theresia Erherzogin zu Oesterreich, u. u. peinliche Gerichtsordnung. Wien, 1769.

C. J. H. = Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895, milleniumi emlékkiadás, ford. és jegyzetekkel ell. Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen és Márkus Dezső. Szerk. Márkus Dezső. Budapest, 1899.

C. S. I–V. = Corpus Statutorum. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Összegyűjtötték, felvilágosító összehasonlító és utaló jegyzetekkel ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen, I–V. Budapest, 1885–1902.

Codex 1795 = Codex de Delictis eorumque Poenis pro tribunalibus Regni Hungariae, partimque eidem adnexarum per Regnicolarem Juridicam Deputationem elaboratus. Posonii, 1807. Magyar fordítását közli: Hajdú, 1971.

FITSZ = Függelék az Ideiglenes Törvénykezési Szabályokhoz. 1–4. folyam, Pest, 1863–1866.

IüK = Igazságügyi Közlöny

ITSZ = Ideiglenes Törvénykezési Szabályok. Pest, 1861.

- Jahrbuch 1864–1868 = Statistisches Jahrbuch des oesterreich–ungarischen Monarchie für das Jahr 1863–1867 (Herausgegeben von der k. k. Statistischen Central-Commission). Wien, 1865–1868.
- Jelentés 1843 = Az 1840. évi V. törvény által a büntető törvénykönyvvel válthatlan kapcsolatban lévő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett kiküldött országos választmány jelentése. Pest, 1843.
- Jelentés 1867 = Hivatalos jelentés az országos fegyintézetekről az 1867-ik évben. Kiadta az Igazságügyiministerium, Budán, 1868.
- Jelentés 1867–1872 = A magyar kir. igazságügyiministerium működése 1867–1872. évig. Magyarországi igazságügy állása 1872-ben. Közzéteszi a Magy. Kir. Igazságügyiministerium. Budapesten, 1874.
- Jelentés 1873 = A magyar kir. igazságügyiministerium működése és a magyarországi igazságügy állása 1873-ban. Budapest, 1874.
- Jelentés 1874 = A magyar kir. igazságügyiministerium működése és a magyarországi igazságügy állása 1874-ben. Budapest, 1875.
- Jelentés 1875–1887 = A magyar királyi igazságügyiministerium működése 1875–1887. Közzéteszi a magyar királyi igazságügyiministerium. Budapesten, 1888.
- Jelentés 1888–1891 = A magyar királyi igazságügyiministerium működése 1888–1891. Közzéteszi a magyar királyi igazságügyiministerium. Budapesten, 1891.
- Jelentés 1890 = Jelentés az országos letartóztatási intézetek 1890. évi állapotáról. Közzéteszi a magyar kir. igazságügyiministerium. Budapest, 1891.
- Jelentés 1891 = Jelentés az országos letartóztatási intézetek 1891. évi állapotáról. Közzéteszi a magyar kir. igazságügyiministerium. Budapest, 1882.
- Jegyzőkönyv 1843 = Az országos bizottság jegyzőkönyvei (Az ún. Szalay-féle jegyzőkönyvek). Anyaggyűjtemény 1843, IV. 185–417.
- Kltsg. = Előterjesztés a m. kir. ... miniszternek az ... évi költségvetés tárgyában
- Konek 1865 = Konek Sándor: Az Ausztriai birodalom, jelesen a magyar korona országainak statistikai kézikönyve. Pest, 1865.
- Konek 1868 = Az Ausztriai-Magyar monarchia statistikai kézikönyve. Pest, 1868.
- Körrendeletek 1887 = A budapesti királyi főügyész által 1872. január hó 1-től kibocsátott körrendeletek gyűjteménye. Budapest, 1887.
- LRBl = Landes-Regierungsblatt für das Königreich Ungarn (Magyarországot illető országos kormánylap). Budán/Ofen
- OBÉ = Az Országbírói Értekezlet a törvénykezés tárgyában. Pest, 1861.
- OGY IROM 1865–68 = Az 1865–1868. évi országgyűlés irományai
- OGY IROM 1869–72 = Az 1869–1872. évi országgyűlés irományai
- OGY IROM 1872–75 = Az 1872–1875. évi országgyűlés irományai
- OGY IROM 1875–78 = Az 1875–1878. évi országgyűlés irományai
- OGY FN 1865–68 = Az 1865–1868. évi országgyűlés főrendi házának naplói
- OGY FN 1869–72 = Az 1869–1872. évi országgyűlés főrendi házának naplói
- OGY FN 1872–75 = Az 1872–1875. évi országgyűlés főrendi házának naplói

- OGY FN 1875–78 = Az 1875–1878. évi országgyűlés főrendi házának naplói
 OGY KN 1865–68 = Az 1865–1868. évi országgyűlés képviselőházának naplói
 OGY KN 1869–72 = Az 1869–1872. évi országgyűlés képviselőházának naplói
 OGY KN 1872–75 = Az 1872–1875. évi országgyűlés képviselőházának naplói
 OGY KN 1875–78 = Az 1875–1878. évi országgyűlés képviselőházának naplói
 Regestrum 1898 = A várad Regestrum. Értelmezi Kandra Kabos. Budapest, 1898.
 RGBl. = Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaisertum Oesterreich. Jahrgang 1849.
 S. C. J. 1787 = Sanctio Criminalis Josephina (1787). Allgemeines Gesetz über Verbrechen und derselben Bestrafung vom 2 April 1787. Wien, 1787. Magyar hivatalos kiadása: Közönséges törvény a vétkekről és azoknak büntetésekről. Budán, 1787.
 StG 1803 = Das Österreichische Strafgesetz über schwere Polizeübertretungen sammt den von 3 September 1803 als dem Zeitpunkte der Kundmachung bis auf die neueste Zeit hiezu nachtraglich erschließen Gesetzen und Verordnungen Bearbeitet von St. Blumentritt. Wien, 1841.
 StG 1852 = Das Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen die Strafgerichts-Competenz Verordnungen und die Press-Ordnung vom 27 Mai 1852 für Kaiserthum Oesterreich (Amtliche Handausgabe). Wien, 1853.
 StvG 1872 = Das Gesetz vom 1 April 1872 betreffend die Vollziehung von Freiheitstrafen in Einzelhaft und die Bestellung von Strafvollzugs-Commissionen mit Materialien herausgegeben von Dr Josef Kaserer. Wien, 1873.
 Szabályrendeletek = A hazai fenyítő eljárásra vonatkozó szabályrendeletek I. Pest, 1864., II. Pest, 1866.
 Tudósítás 1834 = Tekintetes, Nemes Borsod vármegye közönsége által felállítani kívánt Rabdolgoztató Intézet javallata szerkesztésére kirendelt Biztossági tudósítás. Sáros Patakon, 1834.
 Úriszék = Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerkesztette Varga Endre. Budapest, 1958.
 Zárszámadás = Állami zárszámadás a magyar korona országai részére a ... évre

3. Folyóiratok rövidítései

(Az irodalomjegyzék nem tartalmazza a felhasznált folyóirat- és újságcikkeket. Azok a jegyzetekben találhatók.)

AÖG = Allgemeine Österreichische Gerichtszeitung

Bl. Gk. = Blätter für Gefängnisskunde

Bl. Gw. = Blätter für Gefängnisswesen

- BSZ = Börtönügyi Szemle
 JK = Jogtudományi Közlöny
 JSZ = Jogi Szemle
 JTSZ = Jogtudományi Szemle MAÉ = Magyar Akadémiai Értesítő
 MF = Módszertani Füzetek
 MJH = Magyar Jogtudományi Hetilap
 MI = Magyar Igazságügy
 SK = Statistikai Közlemények
 SNK = Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények
 ZgStw = Zeitschrift für gesamte Strafrechtswissenschaft

4. Tanulmányok, monográfiák

- Ancel = Mark Ancel: Néhány észrevétel a bebörtönzés jogi szabályairól. In: Felelősség és társadalom. Felelősség a bűncselekményekért és a szabálysértésért. Szerk.: Vigh József–Polt Péter. Budapest, 1989.
- Angyal 1909 = Angyal Pál: A magyar büntetőjog tankönyve. Budapest, 1909.
- Antalfy 1983 = Antalfy György: Szalay László, a reformkor politikai-jogi gondolkodója. Budapest, 1983.
- Appert 1852 = Ritter Appert: Die Gefängnisse, Spitaler, Schulen, Civil- und Militäranstalten in Oesterreich, Bayern, Preußen, Sachsen, Belgien. Nebst einer Widerlegung des Zellensystems 1–2., Wien, 1852.
- Asyl- und Werkhaus = Das Asyl- und Werkhaus der Stadt 1913 Wien Herausgegeben von der Magistratsabteilung XI, Wien, 1913.
- ÁE 2:I–II. = Állam- és jogtudományi enciklopédia. Szerk. Szabó Imre, Kovács István, Eörsi Gyula, Nagy Lajos. Budapest, 1980.
- Bakonyi 1984 = Bakonyi Péter: Téboly, terápia, stigma. Budapest, 1984.
- Balla 1841 = Balla Károly: Vélemény a büntetésmód javítása iránt. Pest, 1841.
- Balla 1942 = Balla Antal: Magyarország története. Budapest, 1942.
- Ballagi 1868 = A magyar nyelv teljes szótára. Szerk. Ballagi Mór. Pest, 1868.
- Balogh 1888 = Balogh Jenő: Börtönügyi viszonyaink reformjához. Budapest, 1888.
- Baltl 1986 = Hermann Baltl: Österreichische Rechtsgeschichte unter Einschluß sozial und wirtschaftsgeschichtlicher Grundzüge. Von Anfängen bis zur Gegenwart, Graz, 1986.
- Beaumont– = G. Beaumont–A. Tocqueville: Du Tocqueville 1843 système pénitentiaire aux États unis et de son application en France (America's Besserungssystem und dessen Anwendung an Europa. Überstzt. dr. Julius). Berlin, 1833.
- Beccaria 1916 = Cesare Beccaria: Büntett és büntetés. Budapest, 1916.
- Beliznay 1988 = Beliznay Kinga: Büntetések Erdélyben a XV–XVIII. században. Budapest, 1988. Kézirat.

- Beliznay 1989 = Beliznay Kinga: A szabadságvesztés-büntetés a megyei statutumok tükrében a XVI–XVIII. században. Budapest, 1989. Kézirat.
- Bentham 1842 = Jeremy Bentham: Polgári 's büntető törvényhozási értekezések, Kolozsvárott, 1842.
- Blasius 1976 = Dirk Blasius: Bürgerliche Gesellschaft und Kriminalität (Zur Socialgeschichte Preußens im Vormarx). Göttingen, 1976.
- Bluntschli 1872 = J. K. Bluntschli: A politikai pártok. Pest, 1872.
- Bognár 1962 = Bognár Iván: Igazságügyminisztériumi levéltár. Levéltári leltárak 17., Budapest, 1962.
- Bónis 1934 = Bónis György: A magyar büntető törvénykönyv első javaslata 1712-ben. Budapest, 1934.
- Bónis 1962 = Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708. Budapest, 1962.
- Bónis 1972 = Bónis György: Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog. Budapest, 1972.
- Bónis–Sarlós 1957 = Bónis György–Sarlós Márton: Egyetemes állam- és jogtörténet. Budapest, 1957.
- Borovszky 1903 = Hont vármegye és Selmeczbánya szabadkirályi város; Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, 1903.
- Borovszky é. n. = Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, é. n.
- Böllöni 1834 = Böllöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában 1834. Cluj, 1935.
- Brunner 1958 = Heinrich Brunner: Deutsche Rechtsgeschichte neu bearbeitet von Claudius Freiherrn von Schwein. Berlin, 1958.
- Buol-Bernberg 1853 = Adalbert Freiherren von Buol-Bernberg: Die holländischen Armenkolonien und die Strafanstalten in Berlin, Genf, Bruchsal und Genf mit besonderer Rücksicht auf die Gefängnisreform in Oesterreich. Wien, 1853.
- Büntetőjog 1977 = Büntetőjog. Általános rész. Szerk. Pintér Jenő. Budapest, 1977.
- Csemegi 1904 I–II = Csemegi Károly művei (Sajtó alá rendezte Edvi Illés Károly és Gyomai Zsigmond). Budapest, 1904.
- Czuczor–Fogarasi = A magyar nyelv szótára 1862–1867. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készítették Czuczor Gergely és Fogarasi János. Pest, 1862–1867.
- Deák 1882 = Deák Ferenc beszédei 1829–1847. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Budapest, 1882.
- Dessewffy 1841 = X. Y. Z. (Dessewffy Aurél): Pesti Hírlap és Kelet Népe közti viszály négy cikkben. Világban 1841. 76–79. sz.
- Dénes 1984 = Dénes Iván Zoltán: Konzervatív és liberális program, 1846–1847. In: A magyar polgári átalakulás kérdései – Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára. Budapest, 1984.

- Dénes 1989 = Dénes Iván Zoltán: Közügyé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években. Budapest, 1989.
- Diódsi 1973 = A római jog világa. Szerk. Diódsi György. Budapest, 1973.
- Dombóváry 1906 = Dombóváry Géza: Fenyítő eljárás és büntetési rendszer Pest megyében a XIX. század első felében. Budapest, 1906.
- Dombóváry 1918 = Dombóváry Géza: Adalékok Biharvármegye XIX. század eleji fenyítőeljárásai gyakorlatához. Budapest, 1918.
- Dombóváry 1931 = Dombóváry Géza: Fenyítőeljárásai és büntetőügyi adalékok vármegyéink XIX. század eleji gyakorlatából. Budapest, 1931.
- Eckhart 1946 = Magyar alkotmány- és jogtörténet, Budapest, 1946.
- Eckhart 1954 = A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Budapest, 1954.
- Eckhart é. n. = Eckhart Ferenc: Alkotmánytörténeti előadások (Sokszorosítás). Budapest, é. n.
- Eötvös 1838 = Eötvös József: Vélemény a fogházjavítás ügyében Ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez. Pesten, 1838.
- Eötvös 1841 = Eötvös József: Kelet Népe és a Pesti Hírlap. Pest, 1841.
- Eötvös–Lukács 1842 = Eötvös József–Lukács Móric: Fogházjavítás. Pesten, 1842.
- Eötvös 1886 = B. Eötvös József beszédei. Budapest, 1988.
- ET IV:3 = Hajnal István: Az újkor története. Egyetemes történet négy kötetben. 3. kötet, Budapest, 1935.
- Etimológiai szótár = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Készült az MTA Nyelvtudományi Intézetének és az Elte Magyar Nyelvészeti Tanszékének közös munkájaként. Budapest, 1967.
- ET IV:4 = Iványi Grünwald Béla: A legújabb kor története. Egyetemes történet négy kötetben. 4. kötet Budapest, 1935.
- Értelmező szótár = A magyar nyelv értelmező szótára. Szerkesztette az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1959.
- Faragó 1988 = Faragó Béla: Magyar liberalizmus. Századvég 6–7. Budapest, 1988.
- Fayer 1892 = Fayer László: Büntetési rendszerünk reformja. Budapest, 1892.
- Fayer 1900 = Fayer László: A magyar büntetőjog kézikönyve. Budapest, 1900.
- Fáy 1841 = Fáy András: Kelet' Népe nyugaton. Budán, MDCCCXLI.
- Felhő–Vörös 1961 = Felhő Ibolya–Vörös Antal: A Helytartótanácsi levéltár. Budapest, 1961.
- Feuerbach 1801, 1836 = Paul Johann Anselm Ritter von Feuerbach: Lehrbuch des gemeinen in Deutschland peinlichen Rechts. Giessen, 1801. (Auf. 12. 1836).
- Feuerbach–Mittermaier 1847 = Lehrbuch des gemeinen in Deutschland gültigen peinlichen Rechts von dr Anselm Ritter von Feuerbach. Mit vielen Anmerkungen und Zusatzparagraphen, herausgegeben von dr C. J. A. Mittermaier, Giessen, 1847.
- Fényes 1851 = Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. I–IV. Pesten, 1851.

- Finkey 1904 = Finkey Ferenc: A börtönügy jelen állapota és reformkérdései. Budapest, 1904.
- Finkey 1909 = A magyar büntetőjog tankönyve. Budapest, 1909.
- Finkey 1930 = Finkey Ferenc: A börtönügy haladása az utolsó száz év alatt. Budapest, 1930.
- Finkey 1933 = Finkey Ferenc: Büntetéstan problémák. Budapest, 1933.
- Fogarasi 1842 = Fogarasi János: Jogtani műszökönyv két részben. Pesten, 1842.
- Fouchault 1977 = Michel Foucault: Surveiller et punir la naissance de la prison (Übermachten und Strafen. Die Geburt des Gefängnisses. Übersetzt von Walter Seitter). Frankfurt am Main, 1977.
- Fouchault 1978 = Michel Foucault: Histoire de le Folie (Wahnsinn und Gesellschaft übersetzt. Ulrich Köppen). Frankfurt, 1978.
- Fumasoli 1981 = Georg Fumasoli: Ursprünge und Anfänge der Schellenwerke. Ein Beitrag zur Fürgeschichte des Zuchthauswesens. Zürich, 1981.
- Fügedi 1975 = Fügedi Erik: Középkori várak – középkori társadalom. In: Várépítézetünk. Szerkesztette Gerő László. Budapest, 1975.
- Galgóczy 1876–1877 = Galgóczy Károly: Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monográfiája I–III. Budapest, 1876–1877.
- Gál 1984 = Gál Farkas: Az úriszék előtt. Budapest, 1984.
- Gecse 1977 = Gecse Gusztáv: A skolasztikus bűnfogalom történetéhez. In: Történelem és kereszténység. Egyház- és dogmatörténeti tanulmányok. Budapest, 1977.
- Glaser 1975 = Glaser István: A szabadságvesztés-büntetés végrehajtása (Történeti áttekintés). Budapest, 1975.
- Glaser 1984 = Glaser István: A magyar büntetés-végrehajtási jog. A büntetések végrehajtása. Budapest, 1984.
- Gotheim 1892 = Eberhard Gotheim: Wirtschaftsgeschichte des Schwarzwalds und der angrenzenden Landschaften I. Straßburg, 1892.
- Gönczöl 1980 = Gönczöl Katalin: A visszaeső bűnelkövetők tipológiája. Budapest, 1980.
- Grimm 1899 = Jacob Grimm: Deutsche Rechtsalterthümer. Leipzig, 1899.
- Györfly 1977 = Györfly György: István király és műve. Budapest, 1977.
- Györgyi 1984 = Györgyi Kálmán: Büntetések és intézkedések. Budapest, 1984.
- Hacker 1917 = Hacker Ervin: Börtönrendszerek. Pécs, 1917.
- Hacker 1918 = Hacker Ervin: A börtönügy. Pécs, 1918.
- Hacker 1943 = Hacker Ervin: A szabadságvesztés-büntetések végrehajtására szolgáló intézetek építése és berendezése. Budapest, 1943.
- Hacker 1989 = Hacker Ervin emlékkötet (Szerk. Lévai Miklós). Kriminológiai Közlemények 28. Budapest, 1989.

- Hajdu 1963 = Hajdu Lajos: A Habsburg birodalomban 1752–1769 között végrehajtott büntetőjogi kodifikáció jogtörténeti értékelése. In: Acta Fac. Pol.-Jur. Univ. Sci. Budapest, 1963. Tom. V. Fasc. XXI.
- Hajdu 1971 = Hajdu Lajos: Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex tervezet. Budapest, 1971.
- Hajdu 1982 = Hajdu Lajos: A későfeudális jog. In: A feudális jogtípus fejlődéstörténete. Budapest, 1982.
- Hajdu 1985 = Hajdu Lajos: Büntetés és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában. Budapest, 1985.
- Hartl 1973 = Friedrich Hartl: Wiener Kriminalgericht (Strafrechtspflege vom Zeitalter der Aufklärung bis zur österreichischen Revolution). Wien–Köln–Graz, 1973.
- Hazay 1841 = Hazay Gábor (Vörösmarty Mihály): A Kelet Népe 1841-ben. Athenaeum, 1841. II. 39–45. sz.
- Heber 1844 = Franz Alexander Heber: Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlösser. Prag, 1844.
- Hegedüs 1840 = Tekintetes Vas Vármegyének Szombathelyen újan épített börtönei 's abban felállított javító intézet' története. Kezdetétől tökéletes kifejlesztésig, jelen állapotjával együtt. Feljegyzette Hegedüs Sándor intézeti aligazgató Köszegen
- Hegedüs 1935 = Hegedüs Géza: Anyagi büntetőjog az árpád-házi királyok korában. Budapest, 1935.
- Heißler 1933 = Heinrich Heißler: Die Geschichte des „Grauen Hauses“ 1833–1933. Wien, 1933.
- Heller 1924 = Heller Erik: A büntetőjogi elméletek bírálata. Budapest, 1924.
- Hensel 1979 = Gerd Hensel: Geschichte des Grauens (Deutsche Stravollzug in 7 Jahrhunderten). Altendorf, 1979.
- HEß 1932 = Günther Heß: Die Kirche in Stravollzug. Heidelberg, 1932.
- Hippel 1898 = Robert von Hippel: Beiträge zur Geschichte der Freiheitstrafe. ZfStW, 1898.
- Hivatalos műszótár = Hivatalos műszótár. Bécsben, 1845.
- Hoegel 1916 = Hugo Hoegel: Freiheitstrafe und Gefängniswesen von der Theresiana bis zur Gegenwart. Graz und Wien, 1916.
- Holtendorff 1859 = Franz von Holtendorff: Die Deportationsstrafe im römischen Altertum (Hinsichtlich ihre Entstehung und rechtsgeschichtlichen Entwicklung dargestellt). Aalen, 1975., Leipzig, 1859.
- Holtendorff 1861 = Franz von Holtendorff: Die Kürzungsfähigkeit der Freiheitstrafen und die bedingte Freilassung der Sträflinge in ihrem Verhältnisse zum Strafmasse und zu den Strafzwecken. Leipzig, 1861.
- Hornyik 1861 = Hornyik János: Kecskemét város története. Kecskemét, 1861.

- Horváth 1885 = Horváth Árpád: *Maillon, a diplomatica megalapítója*. Budapest, 1885.
- Horváth 1980 = *Büntetésvégrehajtási rendszerek – büntetésvégrehajtási jog* (Szakirodalomgyűjtemény). Szerk. Horváth Tibor. Budapest, 1980.
- Horváth 1981 = Horváth Tibor: *A büntetési elméletek fejlődésének vázlata*. Budapest, 1981.
- Horváth 1983 = *Büntetésvégrehajtási jog I–II*. Szerk. Horváth Tibor. Budapest, 1983.
- Horváth 1986 = Horváth Mihály: *Polgárosodás, liberalizmus, függetlenségi harc*. Budapest, 1986.
- Howard 1780 = John Howard: *Über Gefängnisse und Zuchthäuser*. Leipzig, 1870. Aufl. 2: 1784.
- Huizinga 1979 = Johann Huizinga: *A középkor alkonya*. Budapest, 1979.
- Hunfalvy 1860 = Hunfalvy János: *Magyarország és Erdély eredeti képekben I–II*. Darmstadt, 1860. Kiadja és nyomatja Lange Gusztáv György.
- Jageman–Liszt 1888 = V. Jagemann–Franz von Liszt: *Das deutsche Gefängniswesen seit 1830*. Hamburg, 1888.
- Jogtörténet 1951 = Eckhart Ferenc–Bónis György–Degré Alajos: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, 1951.
- Jogtörténet 1956 = Eckhart Ferenc–Bónis György: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, 1956.
- Jogtörténet 1963 = Madai Pál–Sarlós Márton–Kovács Kálmán–Csizmadia Andor–Sápi Vilmos–Buzás József: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, 1963.
- Jogtörténet 1978 = Csizmadia Andor–Kovács Kálmán–Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Budapest, 1978.
- Julius 1828 = Nicolaus Heinrich Julius: *Vorlesungen über die Gefängniskunde oder über die Verbesserung der Gefängnisse und sittliche Besserung der Gefangenen, entlassenen Sträflinge*. Berlin, 1828.
- Julius 1837 = (Nicolaus Heinrich) Julius: *Die amerikanischen Besserungssysteme erörtert in einem Gendtschreiben an Herren W. Crawford General-Inspector der Großbritannienischen Gefängnisse*. Leipzig, 1837.
- Julius 1846 = *England's Mustergefängnis in Pentonville in seiner Bauart, Einrichtung und Verwaltung*. Aus den Berichten des Major's Jebb Ober-Bau-Aufsehers der britischen Gefängnisse und des Pentonwilleschen Verwaltungsrathes Mit 8 grossen Tafeln abbildungen. Berlin, 1846.
- Karcsu 1880–1882 = Karcsu Antal Arzén: *Vác város története I–IV*. Vác, 1880–1882.
- Kashorreck 1976 = *Der Sachsenspiegel in Bildern*. Aus der Heidelberger Bilderhandschaft ausgewählt und erlauffert von Walter Kashorreck. Frankfurt am Main, 1976.

- Kassai 1833 = Kassai József: Származtató, 's gyökerésző magyar-diák szókönyv I–II. Pesten, 1833.
- Kazinczy é. n. = Kazinczy Ferenc: Fogságom naplója. Budapest, é. n.
- Kállay 1985 = Kállay István: Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században. Budapest, 1985.
- Kelemen 1889 = Kelemen Mór: A magyar büntető törvénykönyv büntetési és börtönrendszere. Budapest, 1889.
- Király 1908 = Király János: Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugat-európai jogfejlődésre. Budapest, 1908.
- Király 1977 = Király Tibor: Fejezetek a magyar büntető eljárásjog tudományának történetéből. Budapest, 1977.
- Kiss 1844 = Kiss Mihály: Magyar ujdon szavak tára. Pesten 1844.
- Kiss 1984 = Kiss Gábor: Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon. Budapest, 1984.
- Kiss 1987 = Kiss Gábor: Erdélyi várak, várkastélyok Budapest, 1987.
- Klenyán 1982 = Klenyán Mihály: A szabadságvesztés-büntetés története Magyarországon 1945-ig (Különös tekintettel a váci fegyházra). Kézirat. Budapest, 1982.
- Kossuth 1841 = Kossuth Lajos: Felelet gróf Széchenyi Istvánnak. Pest, 1841.
- Köbler 1977 = Gerhard Köbler: Rechtsgeschichte. Ein systematischer Grundriß der geschichtlichen Grundlagen des Deutschen Rechts. München, 1977.
- Kovács 1981 = Kovács Kálmán: A büntetőjog oktatása a nagyszombati egyetem jogi karán 1687–1777. In: A magyar állam- és jog fejlődése. Budapest, 1981.
- Kölcsey é. n. = Kölcsey Ferenc: Vadászlat. In: Kölcsey Ferenc összes művei. Budapest, é. n.
- Könyöki 1905 = Könyöki József: A középkori várak különös tekintettel Magyarországra. Budapest, 1905.
- Kresznerics 1831 = Kresznerics Ferencz: Magyar szótár gyökerrenddel. Kiadták a 'magyar nyelv' és a 'szerző' néhány barátjai. Budán, MDCCCXXXI.
- Krohne 1888 = Krohne: Die Gefängnisbaukunst. Hamburg, 1888. (Különlenyomatban és a Handbuch 1888-ban. Én utóbbit idézem.)
- Kröner 1988 = Wolfgang Kröner: Freiheitstrafe und Strafvollzug in den Herzogtümern Schleswig, Holstein und Lüneburg von 1700 bis 1864. Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris, 1988.
- Kubinyi–Vahot 1854 = Kubinyi Ferencz–Vahot Imre: Magyar- és Erdélyország képekben. Pest, 1854.
- Kulinyi 1901 = Kulinyi Zsigmond: Szeged új kora. Szeged, 1901.
- Lehoczky 1881 = Lehoczky Tivadar: Beregvármegye monographiája I–III. Ungvár, 1881.
- Lehoczky 1899 = Lehoczky Tivadar: Beregvármegye és a munkácsi vár 1848–49-ben. Munkács, 1899.

- Lehoczky 1907 = Lehoczky Tivadar: Munkács város új monographiája. Munkács, 1907.
- Leitmeier 1890 = Vicor Leitmeier: Österreichische Gefängnisskunde mit Berücksichtigung des Ausländischen Gefängniswesens. Wien, 1890.
- Lieberwirth 1964 = R. Lieberwirth: Freiheitstrafe; Gefangene, Gefängnis; Haftstrafe In: Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. Herausgegeben von Adalbert Erlel und Ekkerhard Kaufmann, I. Berlin, 1964.
- Liszt 1888 = Franz von Liszt: Das ausserdeutsche Gefängniswesen in Europa seit 1830. Hamburg, 1888.
- Lukács 1894 = Lukács Móric munkái. Összegyűjtötte Gyulai Pál. Budapest, 1894.
- Lukács 1979 = Lukács Tibor: Feljegyzések az élköz házárol. Budapest, 1979.
- Lukács 1980 = Lukács Tibor: A bűn és a büntetés. Budapest, 1980.
- Lukács 1987 = Lukács Tibor: Szervezett dilemmánk: a börtön. Budapest, 1987.
- Maasburg 1890 = M. Friedrich von Maasburg: Die Strafe des Schiffziehens in Oesterreich (1783–1790). Nebst einem Rückblick auf das altösterreichische Gefängniswesen. Wien, 1890.
- Büntetési és börtönrendszer 1890 = A magyar büntető törvénykönyv és börtönrendszerének jelenlegi végrehajtása és ennek eddigi eredményei. Budapest, 1890.
- Marcovich 1899 = Anton Marcovich: Das Gefängniswesen in Österreich unter Berücksichtigung der Gesetze, Verordnungen und Vorschriften. Wien, 1899.
- Mályusz 1984 = Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest, 1984.
- Máthé 1982 = Máthé Gábor: A magyar burzsoa igazságszolgáltatási szervezet kialakulása 1867–1875. Budapest, 1982.
- Megyeri 1905 = Megyeri István: A magyar börtönügy és az országos letartóztatási intézetek. Közzéteszi a Magyar Kir. Igazságügyministerium. Budapest, 1905.
- Mezey 1983 = Mezey Barna: A határozatlan tartamú szabadságvesztés intézményének bevezetése Magyarországon. In: Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon. Jogtörténeti Értekezések 13., 89–110. Szerk: Kovács Kálmán. Budapest, 1983.
- Mezey 1985 = Mezey Barna: A Rákóczi-kor jogi műveltsége. In: Acta Fac. Pol-Jur. Univ. Sci. Budapest, 1985. Tom. XXVII. 133–152.
- Mezey 1986 = Mezey Barna: A börtönügyi szakirodalom kezdetei Magyarországon. In: Acta Fac. Pol-Jur. Univ. Sci. Budapest, 1986. Tom. XVIII. 63–84.
- Mezey 1987 = Mezey Barna: A bűnözés és a büntetés végrehajtási jog a századfordulón. In: A jogalkotás és jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon a 19–20. században. Jogtörténeti Értekezések 15., 113–132. Szerk. Kovács Kálmán. Budapest, 1986. (1987).
- Meznerics 1933 = Meznerics Iván: A megyei büntető igazságszolgáltatás a XVI–XIX. században. Budapest, 1933.
- Mittels 1976 = Heinrich Mittels: Deutsche Rechtsgeschichte. München, 1976.

- Mittermaier 1858 = Karl Joseph Anton Mittermaier: Die Gefängnisverbesserung insbesondere die Bedeutung und Durchführung der Einzelhaft im Zusammenhänge mit der Besserungsprinzip, nach den Erfahrungen der Verschiedenen Strafanstalten. Erlangen, 1858.
- Mittermaier 1860 = Karl Joseph Anton Mittermaier: Der gegenwärtige Zustand der Gefängnisfrage mit Rücksicht auf die neuesten Leistungen der Gesetzgebung und Erfahrungen. Erlangen, 1860.
- Molnár-Simon 1980 = Molnár József-Simon Györgyi: Magyar nyelvemlék. Budapest, 1980.
- Müller Armack 1944 = Alfred Müller-Armack: Geneologie der Wirtschaftsstyl. Stuttgart, 1944.
- MJL 6:I-VI. = Magyar Jogi Lexikon hat kötetben. Szerk. Márkus Dezső. Budapest, 1898-1907.
- MNT 8. = A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. 8. kötet Marczali Henrik: Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congresszusig. Budapest, 1898.
- MNT 9. = A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. 8. kötet Ballagi Géza: A nemzeti államalakítás kora 1815-1847. Budapest, 1897.
- MOT 10:5/1-2 = Magyarország története tíz kötetben. 5. kötet Magyarország története 1790-1848. Főszerkesztő: Mérei Gyula. Szerkesztő: Vörös Károly. Budapest, 1980.
- MOT 10:6/1-2 = Magyarország története tíz kötetben. 6. kötet Magyarország története 1848-1890. Főszerkesztő: Kovács Endre. Szerkesztő: Katus László. Budapest, 1979.
- MOT III. = Magyarország története III. 1790-1848. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kora. Szerk. Mérei Gyula, Spira György. Budapest, 1975.
- MOT IV. = Magyarország története IV. 1848-1917. Az abszolutizmus és a dualizmus kora. Szerk. Hanák Péter, Erényi Tibor, Szabad György. Budapest, 1975.
- MOT 2:1-2 = Magyarország története. Szerk. Molnár Erik, Pamlényi Ervin, Székely György. Budapest, 1984.
- MT V:4 = Hóman Bálint-Szekfű Gyula: Magyar történet. 4. kötet. Budapest, 1943.
- MT V:5 = Hóman Bálint-Szekfű Gyula: Magyar történet. 5. kötet. Budapest, 1943.
- Nemes 1987 = Nemes Márta: Börtönépítés Magyarországon. In: Igazságügyi épületek Magyarországon a dualizmus korában. Szerk. Pusztai László, Hadik András, Fülöp Csilla. Budapest, 1987.
- Németh 1975 = Németh Gyula: A sopronkőhidai fegyház története 1884-1974. Budapest, 1975. Kézirat.
- Nyáry 1840 = Nyáry Pál: Javallat Pest megye közigazgatási rendszere iránt. Pesten, 1840.
- Nyáry 1841 = Nyáry Pál: Indítvány a megyei bűnvádi eljárás lehető javítása iránt. Pest, 1841.

- Obermaier 1835 = G. M. Obermaier: Anleitung zur vollkommenen Besserung der Verbrechers in der Strafanstalten. Kaiserlauten, 1835.
- Ogris 1964 = Werner Ogris: Haftung In: Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. Herausgegeben von Adalbert Erler und Ekkehard Kaufmann. Berlin, 1964.
- Palugyai 1844–1848 = Palugyai Imre: Megyerendszer hajdan és most I–IV. Pest, 1844–1848.
- Pauler 1864 = Pauler Tivadar: Büntetőjogtan I– II. Pest, 1864.
- Pál 1976 = Pál László: Nevelés a büntetésvégrehajtásban. Kriminálpedagógiai tanulmány. Budapest, 1976.
- Planitz–Eckhardt 1971 = Hans Planitz–Karl August Eckhardt: Deutsche Rechtsgeschichte. Graz–Köln, 1971.
- Plutarkhosz = Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok. Budapest, 1965.
- Polt 1986 = Polt Péter: A menedékjog története. In: Fialat oktatók műhelytanulmányai 8. Budapest, 1986.
- Pulszky–Tauffer 1867 = Pulszky Ágost–Tauffer Emil: A börtönügy múltja, elmélete, jelen állása különös tekintettel Magyarországra. Pest, 1867.
- Pusztai 1976 = Pusztai László: Igazságügyi építkezések és épületek Magyarországon a dualizmus korában. In: Igazságügyi épületek Magyarországon a dualizmus korában. Budapest, 1976.
- Quantner 1905 = Rudolf Quantner: Deutsches Zuchthaus- und Gefängniswesen von den ältesten Zeiten bis in die Gegenwart. Nachdruck der Ausgabe. Leipzig, 1905., Aalen, 1970.
- Radbruch 1950 = Gustav Radbruch: Die ersten Zuchthäuser und ihr geistgeschichtlicher Hintergrund. In: *Elegantiae Juris Criminalis*. Basel, 1950.
- Réső Ensel 1865 = Réső Ensel Sándor: A külhoni fogházak börtönrendszereiről. Pest, 1865.
- Réső Ensel/Javaslat 1865 = Réső Ensel Sándor: Az 1843. évi magyar büntető törvénykönyvi javaslat. Pest, 1865.
- Réső Ensel 1868 = Réső Ensel Sándor: Fegyházi reform Magyarországon. Pest, 1868.
- Réső Ensel 1887 = Réső Ensel Sándor: Három országos női fegyház. Pest, 1887.
- Roscher 1906 = Wilhelm Roscher: System der Armenpflege und Armenpolitik. Stuttgart–Berlin, 1906.
- Rosenfeld 1906 = Ernst Rosenfeld: Zur Geschichte der ältesten Zucht- und Arbeitschäuser. ZfStW, 1906.
- Rosner 1905 = Rosner Alajos: Fegyintézeti alkalmazottak útmutatója. Kézikönyv I–II. Sopron, 1905. Kézirat.
- Röder 1864 = Karl David August Röder: Besserungstrafe und Besserungstrafanstalten als rechtsforderung. Eine Berufung an den gesunden Sinn des deutschen Volks. Leipzig–Heidelberg, 1864.

- Röder 1856 = Karl David August Röder: Die Verbesserung des Gefängniswesens mittelst der Einzelhaft. Ein Gutachten, zunächst in Rücksicht auf Preußen. Prag, 1856.
- Rudstedt 1972 = Gunnar Rudstedt: Langhalmen Spinnhuset och fangelset under tva sekiler. Stockholm, 1972.
- Rusche–Kirchheimer 1974 = Georg Rusche–Otto Kirchheimer: Sozialstruktur und Strafvollzug. Frankfurt am Main–Köln, 1974.
- Sápi–Ikvai 1983 = Sápi Vilmos–Ikvai Nándor: Vác története. I–II. Szentendre, 1983.
- Sárváry 1844 = Sárváry Jakab: A' büntetésről 's különösebben a' halál büntetéséről. Pesten, 1844.
- Schild 1980 = Wolfgang Schild: Alte Gerichtsbarkeit vom Gottesurteil bis zum Beginn der Modernen Textssprechung. München, 1980.
- Schmidt 1915 = Eberhard Schmidt: Entwicklung und Vollzug der Freiheitstrafe in Brandenburg – Preußen bis zum Ausgang des 18 Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte der Freiheitstrafe. Berlin, 1915.
- Schmidt 1951 = Eberhard Schmidt: Einführung in die Geschichte der deutsche Strafrechtspflege. Göttingen, 1951.
- Somogyi 1974 = Somogyi Éva: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Budapest, 1974.
- Southern 1987 = Richard William Southern: A nyugati társadalom és az egyház a középkorban. Budapest, 1987.
- Southmann 1970 = Marlene Southmann: Das Armen-Arbeits-Zucht- und Werkhaus in Nürnberg bis 1806. Nürnberg, 1970.
- Staub 1891 = Staub Móricz: Börtönügyi hivatalnokaink szakszerű kiképzetéséről. Budapest, 1891.
- Stekl 1978 = Hannes Stekl: Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671–1920. Wien, 1978.
- Szabó 1976–84 = Erdélyi magyar szótörténeti tár. Szerk. Szabó T. Attila. I–IV. Bukarest, 1976–84.
- Szabó 1989 = Szabó Miklós: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Budapest, 1989.
- Szarvas–Simonyi 1890 = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig. Budapest, 1890.
- Szekfű 1934 = Három nemzedék, s ami utána következik. Budapest, 1934.
- Szekfű 1947 = Szekfű Gyula: Forradalom után. Budapest, 1947.
- Székely 1889 = Székely Ferencz: A magyar büntető törvénykönyv büntetési és börtönrendszerének jelenlegi végrehajtása és ennek eddigi eredményei. Budapest, 1889.
- Szemere 1838 = Szemere Bertalan: Terve egy építendő javító-fogháznak a magyar rendszer elvei szerint. Kassán, 1838.
- Szemere 1840 = Szemere Bertalan: Utazás külföldön. I–II. Buda-Pest, MDCCCXL.

- Szemere 1841 = Szemere Bertalan: A büntetésről 's különösebben a halál büntetéséről. Budán, 1841.
- Sziklai-Borovszky 1898 = Nyitra vármegye monographiája. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Sziklai János- Borovszky Samu. Budapest, 1898.
- Szinnyei 1893 = Szinnyei József: Magyar tájszótár. Budapest, 1893.
- Szlemenics 1836 = Szlemenics Pál: Fenyítő törvényszéki magyar törvény. Budán, 1836.
- Szokolay 1848 = Szokolay István: Büntető jogtan a' codificatio és tudomány legújabb elvei szerint, különösen bíránk 's ügyvédek számára. Pest, 1848.
- Szóllósy 1930 = Szóllósy Oszkár: Magyar börtönügy. A szabadságvesztés-büntetések végrehajtása. Budapest, 1930.
- Tabódy 1860 = Tabódy József: Munkács múltja és jelene Magyarország történetében. Pest, 1860.
- Timon 1910 = Timon Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. Budapest, 1910.
- Tisztbéli írás 1847 = A tisztbéli írás módjának saját szavai Szabad királyi Pesth városában, Pesthen 1807-dik eszt. Bőjtelő havában.
- Tiszti szótár 1807 = Tiszti szótár, melyet N. Zala vármegyének ezen tárgyra nézve kirendelt deputatioja készített és 1807-dik esztendőben Boldog asszonyhavának 26-dikán tartott közgyűlekezete jóvá hagyott Bétsben (1807).
- Tóth 1884 = Tóth Mór: Tanulmányok a börtönügy terén. Eger, 1874.
- Tóth 1885 = Tóth Lőrincz: Fegyházi tanulmányok I. Az illavai fegyház. Budapest, 1885.
- Tóth 1886 = Emlékezések a börtönügyi congressusra Rómában. Budapest, 1886.
- Tóth 1887 = Tóth Lőrincz: Fegyházi tanulmányok, a rabmunka. Budapest, 1888.
- Tóth 1889 = Tóth Lőrincz: A visszaesés okairól és óvszereiről. Budapest, 1889.
- Tóth 1899 = Tóth Lőrincz: Emlékbeszéd Horváth Boldizsár felett. A magyar tudományos akadémia elhunyt tagjai felett tartott Emlékbeszédek X/5. sz., Budapest, 1899.
- Tóth 1988 = Tóth Bars: A reformkori börtönügy és a szekszárdi börtön. Budapest, 1988. Kézirat.
- Tóth 1989 = Tóth Bars: A szekszárdi börtön története 1825 és 1849 között. 1989. Kézirat.
- Török 1886 = Török Kálmán: A szegedi kerületi börtön és kir. törvényszéki fogházakról. Szeged, 1886.
- Török 1900 = Török Kálmán: A magyar börtönügy 30 éves korszakából történelmi emlékek 1867-től 1897-ig. Munkács, 1900.
- Törvénykezési szótár = Magyar törvénykezési szótár. Pesten, 1837.
- Törvénytudományi műszótár 1847 = Törvénytudományi műszótár közrebocsátja 'a Magyar Tudós Társaság. Pesten, 1847.
- Tragor 1927 = Tragor Ignác: Vác története. Vác, 1927.

- Traphagen 1935 = Wilhelm Traphagen: Die ersten Arbeitshäuser und ihre pädagogische Funktion. Berlin, 1936.
- Vajna 1906, 1907 = Vajna Károly: Hazai régi büntetések I–II. Budapest, 1906–1907.
- Valentinisch 1979 = Helfrid Valentinisch: Anfänge des modernen Strafvollzugs in Österreich und die Gründung der Grazer Zucht- und Arbeitshäuser. In: Reformen des Rechts Feststift zur 200 Jahr-Feier des Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität Graz. Graz, 1979.
- Varga 1980 = Varga János: Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete. Zalaegerszeg, 1980.
- Vámbery 1898 = Vámbery Ruzssem: A relegatio eredményei és büntetési rendszerünk reformja. Budapest, 1899.
- Vámbery 1900 = Vámbery Ruzssem: Büntetőpolitikai követelések. Budapest, 1900.
- Vámbery 1914 = Vámbery Ruzssem: A jövő börtönrendszere. In: Az igazságügyi és közigazgatási tisztviselők részére 1913. október 1–15. között rendezett III. jogi és államtudományi továbbképző tanfolyamon tartott előadások. Budapest, 1914.
- Wahlberg 1888 = W. Emil Wahlberg: Die Gesamtentwicklung des Gefängniswesens und der Haftsysteme von der Mitte des 16 Jahrhunderts bis zur Gegenwart. Hamburg, 1888.
- Walker 1976 = N. Walker: Gondolatok az ésszerű büntetésről. Budapest, 1976.
- Weininger 1860 = H. Weininger: Über Mittelalterliche Bürger. Braunschweig, 1860.
- Winkler 1924 = Winkler Elemér: Bűnök és büntetések a régi Sopronban. Sopron, 1924.
- Würth 1844 = Joseph Würth: Die neueste Fortschritte des Gefängniswesens in Frankreich, England, Schottland, Belgien und Schweiz. Wien, 1844.
- Zarniecki 1896 = Georg Zarniecki: Kolostorok, szerzetesek, barátok. Budapest, 1896.
- Zeller-Werdmüller = Zeller-Werdmüller: Mittelalterliche Burgenanlagen des Ostschweiz. Leipzig, 1893.
- Zolnay 1982 = Zolnay László: Az elátkozott Buda. Buda aranykora. Budapest, 1982.
- Zumthor 1985 = Paul Zumthor: Hollandia hétköznapi Rembrandt korában. Budapest, 1985.
- Zwicky 1982 = Jürg Zwicky: Das Gefängniswesen zur Zeit der Helvetik. Zürich, 1982.
- Zsoldos 1838 = Zsoldos Ignác: Néhány szó a honi közbiztonságról. Pesten, 1838.
- Zsoldos 1842 = Zsoldos Ignác: A szolgabírói hivatal. Pápán, 1842.

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK AZ ELTE MAGYAR ÁLLAM- ÉS JOGTÖRTÉNETI TANSZÉKÉNEK KIADVÁNYAI

A jogtörténeti értekezések eddig megjelent kötetei

RÉVÉSZ TAMÁS:

A központi állami ellenőrzés szervezetének kialakulása Magyarországon 1867 után. Budapest, 1971.

BUZÁS JÓZSEF:

Székesfehérvár és Fejér vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom idején. Budapest, 1972.

MÁTHÉ GÁBOR–RÉVÉSZ T. MIHÁLY:

Az esti és a levelező tagozatú oktatás fejlődése az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán (1945–1970). Budapest, 1972.

RÁCZ LAJOS:

A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon. Budapest, 1972.

BUZÁS JÓZSEF:

Veszprém Vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom első két hónapjában. Budapest, 1974.

Rechtsgeschichtliche Studien zum Zivilrecht (Studienband). Red. und Vorw. Kálmán Kovács. Budapest, 1974.

NAGYNÉ SZEGVÁRI KATALIN:

A jogtörténettudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után. Budapest, 1975.

DEGRÉ ALAJOS:

A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig. Budapest, 1977.

RÉVÉSZ T. MIHÁLY:

A sajtópolitika egyes kérdései Magyarországon a kiegyezés után. Budapest, 1977.

A tanács hatalom jogpolitikája 1919-ben (Tanulmánykötet). Szerk. és előszó Kovács Kálmán. Budapest, 1979.

MEZEY BARNA:

A Rákóczi-szabadságharc országgyűlései. Budapest, 1981.

A magyar politikai és jogi gondolkodás történetéből. XVIII–XIX. század (Tanulmánykötet). Szerk. és előszó Kovács Kálmán. Budapest, 1982.

Az állami és jogi intézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon (Tanulmánykötet). Szerk. és előszó Kovács Kálmán. Budapest, 1983.

A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében (Tanulmánykötet). Szerk. és előszó Kovács Kálmán. Budapest, 1984.

A jogalkotás és jogalkalmazása egyes kérdései Magyarországon a 18–19. században. Szerk. és előszó Kovács Kálmán. Budapest, 1986.

Zu den gegenwärtigen Rechtsgeschichtlichen Forschungen (Studienband). Red. und Vorw. Révész T. Mihály. Budapest, 1987.

MILYEN ÉRDEKES

A kiadásért felel Gyurgyák János
Olvasószerkesztő Fal Ferencné
Műszaki szerkesztő Kapitány Ágnes
A szedés és a tördelés az Osiris Kft.
számítógépes rendszerén készült
Felelős vezető Zséli Jánosné
Tördelő Lipót Éva
A nyomdai kivitelezés az Eto-Print Kft. munkája
Felelős vezető Balogh Mihály

ISBN 963 8384 88 3
ISSN 1218-3814

520 Ft

ISBN 963 8384 88 3

9 789638 384881